

TARTU ÜLIKOOL
USUTEADUSKOND
KIRIKULOO ÕPPETOOL

MERLE RIISTAN

Tartu ülikooli usuteaduskond ja Balti kubermangude luterlik
kirik: suhted ja suhtumised 1860. aastate kiriklik teoloogilise
publitsistika põhjal

MAGISTRITÖÖ

JUHENDAJA: Dr. URMAS PETTI

TARTU 2004

Käesolev magistritöö on teatavas mõttes jätkuks minu bakalaureusetööle “Moritz von Engelhardti Balti provintside luterliku kiriku olukorra käsitus”. Tartu ülikooli usuteaduskond 19. sajandil, toonaste professorite elu- ja mõttelugu on valdkond, mis on eesti keeles üsna kajastamata, ent arusaadavalt väga vajalik. Teema kuulub valdkonda, mille uurimise vastutus on täielikult meil endil.

Mõlema töö valmimisel on suurel määral kaasa aidanud minu juhendaja dr. Urmas Petti. Temale kuulub minu eriline tänu kannatliku nõustamise ja julgustava suhtumise eest. Suur tänu Tartu ülikooli raamatukogu abivalmis töötajatele, eriti tänan bibliograaf Mare Pikkelit asjatundlike nõuannete eest. Keelelise korrektuuri eest suur aitäh Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna eesti keele assistendile Karin Kaljumägile.

Minu südamlük tänu kõigile, kes käesoleva töö valmimisel toeks olid.

Jüripäeval
Tartus, a. D. 2004

SISUKORD

SISSEJUHATUS	6
I. ÜHISKONDLIKUD JA KIRIKLIKUD OLUD BALTI KUBERMANGUDES 19. SAJANDI ALGUSES JA KESKEL	11
1. Ühiskondlik olukord Balti kubermangudes 19. sajandi algus- ja keskpaigas	11
1.1. Üldiseloostus	11
1.2. Kirikuvahetusliikumine 1840. aastatel	14
2. Rahvustevahelised suhted	15
2.1. Baltisakslased	15
2.2. Talupojaseisus	16
2.3. Keeleküsimus	17
2.4. Talurahva saksastamine	19
2.5. Eestlaste rahvuslik liikumine	21
3. Luterlik kirik Balti provintssides	23
3.1. Eripära	23
3.2. 1832. aasta kirikuseadus	24
3.3. Luterlik vaimulikkond	25
3.3.1. Kutsumus	25
3.3.2. Vaimulike ettevalmistus	27
3.3.3. Pastorkonna iseloostus	28
4. Talurahva vahekorid luterliku kirikuga	29
5. Kaasaja kirikuolude kirjeldus	31
6. Balti kubermangude ja Saksamaa-emamaa luterliku kiriku suhted	34
7. Kokkuvõtteks	36
II. TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKOND JA TEOLOOGILINE PROFIIIL 19. SAJANDIL	38
1. TÜ usuteaduskond	38
1.1. Unikaalne nähtus Vene impeeriumis	38
1.2. Esimene periood – 1802-1823	40

1.3. Teine periood – 1823-1850	41
1.4. Kolmas periood – 1850-1889	43
2. 19. sajandil ilmunud teosed Tartu ülikooli usuteaduskonna kohta	47
3. Ülikooli kogudus ja kirik	51
4. Usuteaduskonna ja luterliku maakiriku sidemed	53
5. Õppejõudude teoloogiline profiil	56
5.1. Teoloogia koht teaduses	56
5.2. Teoloogia suhted teiste teadustega	57
5.3. Luterlus kui õige usk	60
5.4. Mis on kirik	61
5.5. Kiriku roll	64
5.5.1. Kiriku erinevad funktsioonid	64
5.5.2. Kirik haridusasutusena	65
5.6. Teoloogia ja kirik	67
6. Ajalugu	69
6.1. Luterliku kiriku kõrvalekalded teooriast	69
6.2. Hernhuutus Balti kubermangudes Harnacki põhjal	70
6.2.1. Ülevaade	70
6.2.2. Pastorid ja hernhuutus	73
6.3. Kirikuajaloo tegelemise seis Seebergi põhjal 19. sajandi lõpus	76
7. Kokkuvõtteks	77
III. DISKUSSIOONID LUTERLIKU KIRIKU JA USUTEADUSKONNA OLUDE	
ÜLE	79
1. Baltimaade saksakeelne ajakirjandus 19. sajandi algus- ja keskpaigas	79
1.1. Trükimeedia areng	79
1.1.1. “Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland” (1827-1838)	80
1.1.2. “Inland” (1836-1863)	81
1.1.3. “Baltische Monatsschrift” (1859-1931)	82
1.2. Teoloogiaajakirjad	83
1.2.1. “Dorpatische Evangelische Blätter” (1832-1842)	83
1.2.2. “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands” (1838-1915)	84

1.2.3. “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche” (1859-1874).....	85
1.3. Venemaal 19. sajandi keskpaigas ilmunud saksa evangeelsed ajakirjad	86
2. Teoloogia ja ajakirjanduse vahekord	87
3. Vaidlus kirikliku suuna üle	89
3.1. Pastor Guleke “Kuhu edasi?”	89
3.2. Diskussioon algab	91
3.3. Liivimaa sinodi vastus pastor Sokolowsky “Avaliku vastuse” näol.....	92
3.4. Mitteteoloogide arvamus.....	94
3.5. Guleke ja Sokolowsky kaks tüliküsimust	94
3.6. Luterliku konfessionalismi poolt.....	96
3.7. Luterliku konfessionalismi vastu	99
4. Vastuseis usuteaduskonna suunale.....	100
5. Vaidlus kiriku ajaga kaasaskäimise üle.....	103
5.1. Pastor Tiling vs TÜ praktilise teoloogia dotsent Lütkenes	103
5.2. Pastor Nöltingk ei mõista Tilingit	106
5.3. Pastor Kauzmann pooldab kirikuelu ajakohastamist	106
5.4. Liberaalse suuna tuline vastane A. Carlblom.....	107
6. Kokkuvõtteks	109
LÕPPSÕNA	111
KASUTATUD KIRJANDUS	114
1. Arhiivimaterjalid	114
2. Allikmaterjalid	114
3. Sekundaarkirjandus	122
ZUSAMMENFASSUNG.....	132
ISIKUNIMEDE REGISTER	136

SISSEJUHATUS

Käesolev magistritöö püüab anda ülevaate, millised suhted valitsesid 1860. aastatel Tartu ülikooli usuteaduskonna ja Balti kubermangude luterliku maakiriku vahel. 19. sajandil tajus teaduskond endal kirikuelus määravat tähtsust, leiti, et teadustegevus ei ole võimalik ilma tihedate kiriklike sidemeteta, teoloogiat nähti eelkõige kiriku teenistuses olevana. Eriline tähelepanu käesolevas töös ongi küsimustel, millist rolli omistas kirik teaduskonnale ning millist ülesannet nägi fakulteet olevat endal kiriklikus elus.

Peamine põhjus antud teema uurimiseks on tõsiasi, et meid huvitab ju alati teoloogia kui teooria ning kirikliku elu kui praktika omavaheline seos. Ühelt poolt toonaste akadeemiliste teoloogide ja teisalt pastorite arvamused toonase fakulteedi ja kiriku suhete osas peaksid selleks pakkuma eksemplaarset materjali.

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna õpetlaste ja Balti kubermangude vaimulikkonna ideede, kultuuritausta ja maailmavaate põhjalikum tundmine aitab paremini mõista ka kiriku olukorda praegusaja Eestis. Ühinen Riho Saardi mõttega, et kirikuajalugu on teoloogilistest distsipliinidest ainus, mis suudab midagi öelda selle kohta, kuidas on tänasesse välja jõutud (Saard 2001: 126). Ajalooteadmised võiksid olla oleviku ja tuleviku üle mõtlemise ning praeguste probleemide lahendamise abivahend. Ajalooga tegelemine tähendab oma juurtega tutvumist, seda nii oma järjepidevuse tõestamiseks kui ka praeguse olukorra mõistmiseks. 19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskond ei pea meile olema otseselt eeskujuks, küll aga võib seal toimunu olla meile mõtlemisaineks.

19. sajandi baltisaksa mõttemaailmas, mille kandjaks olid ka teoloogid ja pastorid, omas ajalooteadvus suurt osatähtsust. Ajakirjas “Baltische Monatsschrift” rõhutati 1869. aastal: “Ajalooolane töö on meie kõigi kohustus ning me saame vaid selle abil tõestada, et me väärt oleme jääma nendeks, kes me oleme” (BM 1869: 482). Ajalooolane A. Bulmerincq on kurtnud, et noorte baltisakslaste huvi paelub pigem “võõraste maade ajavoolu jälgimine, selle asemel, et end omal maal teadlikult kodus tunda” (Bulmerincq 1861: 230). See kehtib ka 19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna teoloogide kohta, kellelt on ilmunud vaid paar Balti provintside kirikulugu käsitlevat teost. Eelkõige tuleb

mainida Theodosius Harnacki 1860. aastal ilmunud kirjutist “*Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde*”, mis annab hea ülevaate Balti kubermangude kirikuoludest. Hernhuutlastest kirjutab ka Arnold Christiani¹. Tartu teoloogide artikleid, mis tegelevad otseselt Balti kubermangude kiriklike ja ühiskondlike olude tutvustamisega on ilmunud natuke rohkem. Sõna on võtnud praktilise teoloogia professor Carl Ulmann², samuti kirikulooprofessor Moritz von Engelhardt³. 1887. aastal ilmus praktilise teoloogia professor Ferdinand Hörschmannilt Venemaa luterliku kiriku ajalugu käsitlev artikkel⁴, mis aga tegeleb Hermann Daltoni samal aastal ilmunud teose “*Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland*“ tutvustamisega. Samas möönab Hörschmann, et järjega kaasaega jõudes loobub Dalton millegipärast kaasaegse kirikuelu kirjeldamisest (Hörschmann 1887: 602).

Huvipuudust siinse kirikuloo vastu näitab ka Balti kubermange puudutavate teemade äärmiselt väike valik usuteaduskonna auhinnatööde konkursil: 1804.-1917. aastal antud 131 teaduslikust auhinnateemast oli vaid kolm pühendatud Balti kubermangudele ja üks Venemaa usuoludele. Nendest neljast teemast täideti ainult üks, ja sellegi töö autoriks polnud teoloog, vaid ajaloolane⁵ (Aaslava 1932: 39). Samuti puudusid 19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna loengukavas Balti kubermangude kirikulugu käsitlevad õppeained.

Tartu ülikooli usuteaduskonna ja Balti kubermangude luterliku maakiriku vahelisi suhteid siiani monograafiliselt käsitletud ei ole. Varasemate uurimuste puudumine tingib teema deskriptiivse käsitluse, samuti taustaandmete tutvustamise. Viimased on

¹ A. C h r i s t i a n i. Herrnhut und Livland vor 25 Jahren. 1870.

² C. U l m a n n. Über die gedeihlichste Vorbildung evangelischer Geistlicher, mit besonderer Rücksichtnahme auf die evangelisch-lutherische Kirche Russlands. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 4. Dorpat, 1842. S. 239-290; C. U l m a n n. Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 7. Riga, 1847. S. 103-164.

³ M. v. E n g e l h a r d t. Die Zeichen der Zeit und die deutsch-evangelische Kirche in Russland. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 13. Dorpat, W. Gläfers Verlag, 1871. S. 1-188.

⁴ F. H ö r s c h e l m a n n. Zur Geschichte der lutherischen Kirche in Russland. - Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben. Leipzig, 1887. S. 598-635.

⁵ Olukord muutus märgatavalt Eesti Vabariigi ajal, mil suur osa usuteaduskonna uurimistööst pühendati kodumaalistele ainetele: väitekirjadest 50%, magistritöödest 13%, Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi referaatidest 43%, “Usuteadusliku ajakirja” artiklitest 63% (A a s l a v a 1932; 38).

käesolevas töös peetud vajalikuks anda nii usuteaduskonna kui luterliku kiriku kohta, nii on järgmistes uurimustes võimalik asuda aina põhjalikuma analüüsi juurde.

Käsitletav ajajärk on uurimuses vaatluse alla võetud peamiselt sel põhjendusel, et 1860ndate alguses hakati Läänemere provintside esmakordselt tajuma ajakirjanduse tegelikke võimalusi, mis tähendab, et elavad diskussioonid Tartu ülikooli usuteaduskonna ja siinse luterliku kiriku olukorra ning nende omavaheliste suhete üle said alguse just siis. Avalikus arvamusevahetuses hakkasid sõna võtma nii liberaalsete kui konservatiivsete vaadete esindajad, liberaalne ajakirjandus Balti kubermangudes oli hoo sisse saanud alates 1859. aastast ilmuma hakanud kuukirjaga “Baltische Monatsschrift”. Käsiteldavast ajajärgust tehakse põikeid nii varasemasse kui hilisemasse aega.

Käesolev magistritöö Tartu ülikooli usuteaduskonna ja Balti kubermangude luterliku kiriku suhetest ja suhtumistest 1860ndatel põhineb 19. sajandil Tartu ülikooli teoloogide ning Läänemere provintside pastorite poolt trükisõnas üllitatud artiklidel. Läbi kogu töö on erinevate küsimuste uurimisel püütud tugineda eelkõige Tartu ülikooli usuteaduskonna õpetlaste ja Balti kubermangude pastorite käsitlustele. Uurimuse põhiallikaiks on 19. sajandil Balti kubermangudes ilmunud kiriklik teoloogiline publitsistika: Tartu ülikooli usuteaduskonna välja antud ajakiri “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche” (ilmus 1859-1874) ning protestantliku kiriku häälekandjaks kujunenud ajakiri “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands” (ilmus 1838-1915). Mõlemas nimetatud ajakirjas avaldati nii usuteaduskonna liikmete kui pastorite poolt kirjutatud artikleid väga erinevatel teemadel. Alates 1860ndatest hakati aina julgemalt väljendama arvamusi ka päevakajalistes küsimustes. Rahvussuhteid silmas pidades tuleb olulise allikana mainida baltisakslaste vaadete häälekandjana 1859. aastal Riias asutatud kuukirja “Baltische Monatsschrift”, mille veergudel peeti tuliseid väitlusi eestlaste ja baltisakslaste tuleviku üle.

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna uurimise üldine seis pole tervikuna halb, kuna sellealaseid töid, enamasti küll saksa keelseid, on ilmunud nii lühemate kui

pikemate kirjutistena mitmeid¹. Samuti on algus tehtud 19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna professorite mõtteloo tutvustamisega. Enim on kajastatud süstemaatik Alexander von Oettingeni² ja praktilise teoloogi Theodosius Harnacki³ töid-tegemisi. Samuti on kirjutatud religioonipsühholoog Karl Girgensohnist⁴, kirikuloolasest Moritz von Engelhardtist⁵ ja praktilise teoloogia professorist Carl Ulmannist⁶.

Käesolev magistritöö jaguneb kolmeks suuremaks peatükiks:

- I. peatükk algab Balti kubermangude ühiskondlike olude kirjeldusega, mis on oluline foon töös uuritavale teemale. Ühiskondlike olude, sealhulgas nii eestlaste saksastamise kui rahvusliku liikumise teema tutvustamine peaks aitama mõista toonaste inimeste mõttemaailma ja kiriku olukorda. Antakse ülevaade toonastest kirikuoludest Balti kubermangude pastorite ja Tartu

¹ Tartu ülikooli usuteaduskonda 19. sajandil käsitlevad pikemalt R. v. E n g e l h a r d t. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistgeschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933. S. 195-209; 241-278; J. F r e y. Die theologische Fakultät der Kaiserlichen Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. Reval, 1905; K. G i r g e n s o h n. Die Theologische Fakultät. - Die Universität Dorpat (1802-1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrer und ehemaligen Schülern. Zusammengestellt unter der Redaktion von Hugo Semel. Dorpat, 1918. S. 39-50; F. H ö r s c h e l m a n n. Geschichte der Theologischen Fakultät. – Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. J. Frey. Reval, 1905. S. 3-13. W. K a h l e. Die Theologische Fakultät der Universität Dorpat – Geschichte und Folgegeschichte. – Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin-Luther-Bundes 29, 1982. S. 107-137; L. R a i d. Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632-1940. Teatmik. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 1995; H. v. S e e s e m a n n. Die Theologische Fakultät der Universität Dorpat 1802-1918. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. v. R. Wittram. Göttingen, 1956. S. 206-219; L. S t r ü m p e l l. Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre 1802-1865. Nach den vom Curator des Dörptschen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen. Dorpat, Mattiesen, 1866. S. 137-166; L. U u d a m. Tartu ülikooli usuteaduskond 1865-1918. Diplomitöö. Tartu ülikool. Lähiajaloo kateeder. Tartu, 1992; H. W i t t r a m. Luterlikud jooned Dorpati/Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas 1840-1918, ülevaatenähtena aastani 1940. - Estland, Lettland und westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Hgg. Siret Rutiku & Reinhart Staats. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998. Lk. 187-201.

² H. K i m m e r. Empirie und Normativität: Die Ethik Alexander von Oettingens (Moralstatistik, 3. Aufl. 1882). Hamburg, 1973; G. L i n n e n b r i n k. Die Sozialethik Alexander von Oettingens: Die Moralstatistik und ihre Bedeutung für den Entwurf einer christlichen Soziallehre. Münster, 1961; A. P a w l a s. Zu den Einflüssen Erlanger Theologie auf das Baltische Luthertum: A. v. Oettingens Nähe und Distanz zur Theologie J. C. K. von Hoffmanns. – Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte. 1900 (59). S. 200-214.

³ C. L i n k. Die Grundlagen der Kirchenverfassung im lutherischen Konfessionalismus des 19. Jahrhunderts, insbesondere bei Theodosius Harnack. Tübingen, 1966; U. P e t t i. Dorpater Theologe Theodosius Andreas Harnack. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Estonian Church History in the Past Millennium. Hg. R. Altnurme. Kiel, 2001. S. 110-124; H. W i t t r a m. Die Kirche bei Theodosius Harnack: Ekklesiologie und Praktische Theologie. Göttingen, 1963.

⁴ M. K i n g. Karl Girgensohn (1875-1925) kui Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna rajaja. Magistritöö TÜ usuteaduskonnas. Tartu, 2001.

⁵ M. R i i s t a n. Moritz von Engelhardti Balti provintside luterliku kiriku olukorra käsitlus. Bakalaureusetöö TÜ usuteaduskonnas. Tartu, 2002.

⁶ E. T a m m i k s a a r. Ulmanni afäär Tartu ülikoolis. - Akadeemia 1999 nr. 12, lk. 2576-2595.

teoloogide pilgu läbi. Käsitletakse ka Balti kubermangude luterliku maakiriku suhteid nii kohaliku rahvaga kui Saksa-emamaaga.

- II. peatükk annab ülevaate Tartu ülikooli usuteaduskonnast tema eripäras 19. sajandil. Püütakse kirjeldada teoloogide üldisi vaateid ehk nende teoloogilist profiili küsides, miks ja mil määral see mõjutas neid tegelema kiriku praktiliste probleemidega. Peatutakse Tartu teoloogide seisukohtadel, milline kirik peaks olema ja milline ta on olnud. Antakse ülevaade 19. sajandil ilmunud usuteaduskonda puudutavatest teostest, milles kajastub kaasaegsete nägemus usuteaduskonna arengusuundadest.
- III. peatükk algab ülevaatega Balti kubermangude trükisõnast, mille kaudu arvamusi vahetati, püütakse jälgida, kuidas ajakirjandus arenes seisu, kuhu jõuti 1860. aastatel. Käsitletakse 1860. aastatel teoloogilises publitsistikas aset leidnud diskussioone siinse rahva usulise seisu, luterliku maakiriku ja Tartu ülikooli usuteaduskonna olukorra üle. Siin pööratakse teises peatükis käsitletud perspektiiv ümber ning vaadeldakse, mida kirikus või ka laiemalt ühiskonnas arvati 19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonnast ja tema tegemistest.

Peatükkide lõppu on lisatud ülevaatlikud kokkuvõtted.

Käesolevas magistritöös uuritakse, milliseid arvamusi avaldasid Tartu ülikooli usuteaduskonna liikmed ja Balti kubermangude pastorid siinse luterliku maakiriku ja usuteaduskonna sidemete, suhete ning suhtumiste üle. Uurimus vaatleb, milliseid probleeme nad nägid ning kas ja milliseid lahendusi välja pakuti.

I. ÜHISKONDLIKUD JA KIRIKLIKUD OLUD BALTI KUBERMANGUDES 19. SAJANDI ALGUSES JA KESKEL

1. Ühiskondlik olukord Balti kubermangudes 19. sajandi algus- ja keskpaigas

1.1. Üldisloomustus

19. sajandi alguses haarasid Euroopas toimuvad muutused kaasa ka uniseid ning enesega rahuolevaid Läänemere provintse, värsked nähtused ja suhtumised rajasid siingi endale otsustavalt teed.

1820. ja 1830. aastatel elasid Balti kubermangude sakslased äärmises rahus ja biidermeierlikus idüllilisuses: traditsioonilised elukorraldusvormid näisid kindlustatuina, piiratud päevatöös ja muretus mõnus nauditi laialdaselt privilegeeritud eksistentsi eeliseid. 1820-30ndaid on baltisaksa ajaloolane ja publitsist Julius Eckardt nimetanud balti vaikelu (*livländisches Stilleben*) ajaks (Eckardt 1869: 398-422). Täpsemalt võiks sel ajal toimunut nimetada ühiskonna küpsemiseks.

Eesti ja läti talurahvale olid need rasked aastakümned. Pärisorjuse kaotamisel olid talupojad kaotanud õiguskaitse oma paiksusele. Ülivähe oli neid, kes talurahvaküsimuses suutsid näha rahvuslikku probleemi. Pärisorjuse kaotamisega (Eestimaal 1816, Liivimaal 1819) sai talupoeg küll isikliku vabaduse, ent tema vabastamine maata muutis ta olukorra veelgi kindlusetumaks. Uues situatsioonis sai talunikust lühiajaline rentnik, kes tasus renti teoorjusega. Kuna üheülbalise agraarmajandamise tagajärjel oli mõisate majanduslik seis halvenenud, võeti kasutusele uus põllumajanduslik süsteem. Väljapääsu otsiti mitmekesisuses, mõisad püüdsid oma põllualasid laiendada ja viljakust tõsta. Tagajärjeks oli maa mõisastamine ning teoorjuse raskenemine. Isegi selline feodaalaja nähtus nagu näiteks mõisniku õigus oma rahvale ihunuhtlust jagada, nn kodukariõigus, kaotati Balti kubermangudes alles 1865. aastal.

Mõisnike traditsioonilisele elulaadile sekundeeris linnakodanike biidermeierlik oleskelu, mida Eckardt kirjeldab järgmiselt: “Vaikselt ja rahulikult läksid päevad selles

õnnelikus maailmas; kolmapäeviti oli filosoofiline õhtu pastoraadis, reedeti maleõhtu doktori juures, esmapäeviti ja neljapäeviti kohtuti *Musse*'s¹ kaardimänguks ja ajalehtede lugemiseks, mis regulaarselt kaks korda nädalas saabusid” (Eckardt 1869: 404). Eckardi sõnutsi on ajalehtedest rääkimine tegelikult kohatu poeetiline liialdus, sest tõeliselt oli tollal vaid üks leht, mida loeti õhinal, “Augsburger Allgemeine”² (*ibid.*).

Balti provintside üks põletavam probleem, mis hoidis kogu 19. sajandi esimese poole jooksul meeli ärevil, oli agraarküsimus. Varustanud end küll kõikvõimalike privileegidega, polnud toonaste mõisaomanike elu siiski päriselt pilvitu. Eeskätt valmistas neile muret põllumajandustoodangu hindade langus. Akadeemik Juhan Kahki järgi kontsentreerus see kriis eelkõige 1830.-1840. aastaisse, ehkki selgeid languse märke võis täheldada juba varemalt, õigupoolest alates 18. sajandi lõpust (Kahk 1969: 26jj).

1840. aastate talurahvarahutused ja kirikuvahetusliikumine aktiveeris ka ärksamas aadel- ja kodanikkonnas jõude, kes hakkasid stagnatsioonist väljapääsu otsima. Märkimata ei saa jätta ka tol kümnendil Vene tsaarivalitsuse ladvikus maad võtnud meeoleolusid, mis separatismikahtlustest ajendatuna olid suunatud püüdlusele Balti kubermange intensiivsemalt venestada. Siiski jäi venestamisprogramm esialgu tahaplaanile: 1847.-1848. aasta Euroopa sündmustest hirmutatud tsaar kartis rahutusi äärealadel ning otsustas kodurahu huvides baltlasi mitte ärritada.

1849. aasta Liivimaa ja 1856. aasta Eestimaa talurahvaseadused tõid agraarprobleemidesse mõningat leevendust, võimaldades talupoegade väikemaaomandi teket. Nüüd avanes talupojale võimalus osta maad päriseks ja maksta mõisale renti teotöö asemel rahas. 1860ndate lõpuks saigi raharent enam-vähem valitsevaks ja see oli tegelikult lausa revolutsioon mõisniku-talupoja suhetes. Suurmõisate kõrvale tekkis nüüd talupoegade maavaldus – umbes 1866. aastast peale algas Lõuna-Eestis juba

¹ 1787. aastal rajati Riiga *Musse*, mis sai seal kiiresti tuntud klubiks. Selle eeskujul loodi 1791. aastal Tartusse *Bürgermusse*. Omad klubid kujunesid 18. sajandi lõpul väiksemateski linnades. Näiteks Kuressaares hakkas 1785. aasta sügisest viitsekuberner Balthasar von Campenhauseni majas igal neljapäeval koos käima meesteklubi (L a u r 2003a: 248).

² “Augsburger Allgemeine Zeitung” oli toonase Saksamaa vabameelsemaid päevalehti, asutatud 1798. aastal, pärast ärakeelamist Württembergi hertsogi poolt 1803. aastal viidi üle Ulmi, aastast 1810 ilmus Augsburgis (M a t s u l e v i t š 1987: 103).

massiline talude päriksostmine; Põhja-Eestis läks see hoogu küll palju hiljem, alles 1880ndail. (Jansen 1991: 82).

Kui enamiku vanema ja keskmise põlve baltisaksa ajaloolasi Julius Eckardist peale on tõlgendanud venestusreformide alguseni kestnud ajajärku väliselt üsna rahuliku, sündmustevaese perioodina, “balti vaikeluna”, siis nooremad uurijad, nagu näiteks Gert von Pistohlkors, on tõstnud sealt esile just aadli jätkuvat tegevust oma positsioonide tugevdamisel. Isegi toonaseid reforme, nagu näiteks teoorjuse asendamist raharendiga, talupoegadele maaostu õiguse andmist jms, vaatleb Pistohlkors paljuski just sellelt positsioonilt – rüütelkonnad ei võtnud neid reforme ette mitte niivõrd maa üldise heaolu, kuivõrd just oma seisuse huvides (Pistohlkors 1994: 353jj).

Teine suur probleem, mis avalikkuse tähelepanu köitis, oli vabade eestlaste ja lätlaste edasine saatus¹. Baltisaksa organisatsioonides ja trükisõnas algasid vaidlused selle üle, kas on võimalik eesti ja läti kirjakuultuuri teke nende etnilisest omapärasest lähtudes – nende oma keelte alusel – või on põlisrahvaste saksastumine paratamatu. Herderi ideedest innustatud estofiilid, kes esimest suunda toetasid, saavutasid tähelepanuväärseid tulemusi eesti keele ja folkloori uurimisel. Peatselt astusid nende sekka ka eesti soost kirjamehed, kes end teadlikult kuulutasid põlisrahva sekka kuuluvaiks. Teisalt hakkas aga ka baltisakslasi saksa romantismi ja Saksamaa rahvusliku liikumise mõjutusel ikka enam huvitama nende oma identiteet. (Jansen 1994a: 275j).

19. sajandi esimese poole lõpukümnendit iseloomustades kirjutas Julius Eckardt: “Meie sajandi neljakümnendate aastate keskpaik tähistab Läänemere provintsidele ja iseäranis Liivimaale üht tähtsamat ajajärku nende avaliku elu ajaloos: vana-koloniaalse kindlustunde, enesega rahuloleva optimismi ja loiduse kadumist, mis sinnamaani olid signatuuriks balti oludele. Järk-järgult varises kokku kõik, mida sajandeid oli vaadatud kui protestantliku saksa elu kindlat kantsi Läänemere ääres. Üldine käärimine maarahva hulgas tõestas, et agraarne organisatsioon on oma aja ära elanud, paljude lätlaste ja eestlaste üleminek õigeusku näitas kirikuolude määndumist” (Eckardt 1869: 398).

¹ Vt punkt 2.4. ja 2.5.

1.2. Kirikuvahetusliikumine 1840. aastatel¹

Aastatel 1844-45 tabas talurahvast suur näljahäda, mis tõi kaasa talupoegade viletsuse ja rahulolematuse. Maarahva hulgas algas kirikuvahetuse propaganda, kasutati ära rahva naiivset lootust, et “keisri usu” ja “kroonu seaduse” alla minek toob kaasa kergendust. Lõuna-Eesti talupojad astusidki massiliselt luterlikust kirikust välja ja liitusid vene õigeusu kirikuga². Kõik see teostus lootuse tõttu saada maad ja vabaneda mõisnikest³.

Tartu ülikooli usuteaduskonna kirikulooprofessori Moritz von Engelhardti sõnul said need sündmused riigile valmistada vaid suurimat piinlikkust (Engelhardt 1871: 185). Theodosius Harnack meenutab kirikuvahetusliikumist kui “kibedat, valusaimat kogemust, mida luterlik kirik Balti provintssides läbi elama on pidanud, kus suur hulk inimesi läti ja eesti rahva hulgast on lasknud juhtida ennast ristiusust kaugenemise kuristikku ja kelle jaoks tagasipöördumine on igaveseks välistatud” (Harnack 1860: 3).

Tänini pole piisavat seletust, miks piirdus kirikuvahetuse propaganda sel ajal peamiselt vaid Liivimaaga, aga Eesti- ja Kuramaa jäid puutumata. Toomas Siitan pooldab oletust, et siin mängis suurt rolli administratiivne korraldus: Kuramaa kuulus Polotski ja Eestimaa Peterburi õigeusu piiskopkonna koosseisu ning Peterburi metropoliit Antonius olevat olnud massilise kirikuvahetuse vastu. Olulised olid aga ka erinevate luterlike kirikute lahknevad teoloogilised seisukohad. Eestimaal suhtuti hernhuutlastesse sõbralikumalt, Liivimaa kirikus aga püüti nende tegevust piirata. Paraku pietismivastane võitlus vaid tugevdas soovi lahku lüüa ja soodustas vennastekoguduse pooldajate hulgalist keisri usku siirdumist. (Siitan 2003: 49jj).

Liivimaa vaimulikud tunnistasid ausalt ja avalikult, et nad on juhtunud sündmustes omajagu ise süüdi. Rahva vaesemad kihid on kirikust eemaldunud, kuna pastorid, keda iseloomustab uhkus ja ligipääsmatus, on oma töös enam aadelkonnale keskendunud. Vaimulikud, kes ei tahtnud jääda lihtsalt enesekriitiliseks, püüdsid olukorra parandamiseks ka ühteist ette võtta. Enam keskenduti läti ja eesti keele õppimisele, talupoegade lauluraamatule ja jutlusele ning üksiku koguduseliikme hingehoiule.

¹ Teemat on põhjalikult käsitletud H. K r u s teoses Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndaail aastail. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930.

² 1840. aastate kirikuvahetusliikumise käigus siirdus luteriusust õigeusku 65 683 eestlast ja 40 397 lätlast (R a u d s e p p 1998: 7).

³ “Kas uus usk meile paremusi toob, seda me ei tea, ta vabastab meid ometi mõnevõrra saksa “nülgi” kühntest vahelt”. Fr. R. Faehlmanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 27.09.1845. (F a e h l m a n n 1936: 75).

Vastutust hakati enam võtma ka rahvahariduse parandamise eest õpetajateseminaride ning koolide kaudu. (Kroeger 1956: 184j).

Kuigi kirikuvahetusliikumine ei olnud niivõrd usuvahetusliikumine: tegu oli eelkõige usuväliste motiividega, sotsiaalse liikumisega, näitab see siiski rahva seas valitsenud ükskõiksust luterluse suhtes.

2. Rahvustevahelised suhted

2.1. Baltisakslased

Baltisakslasteks (*Deutschbalten*) nimetatakse eestlaste ja lätlaste aladel umbes seitse sajandit elanud sakslasi, kes olid kuni 19. sajandi lõpuni siin ühtlasi kõige arvukam etniline vähemus (Jansen 1999: 40).

Saksakeelse kultuuri õitseajal 19. sajandil sai haritlaskonnast teatud mõttes omaette seisus (*Literatenstand*), kellel olid teatud õigused ja eesõigused. Haritlaste hulgas oli keskne osa sakslastest luterlikul pastorkonnal, kuid järjest lisandus muudegi elualade esindajaid. Haritlaste agara tegevuse tulemuseks oli paljude ajalehtede ja ajakirjade, kultuuri- ja teadusseltside asutamine, kunsti-, muusika-, teatri- ja lugemisharrastuse levik.

Baltisakslaste eneseteadvust ja kokkukuuluvustunnet toetasid luterlik kirik ja tugevad perekondlikud traditsioonid; paljud 19. sajandi baltisaksa publitsistid ongi esile tõstnud perekondlikkust kui baltisaksa elulaadi erijoont (Jansen 1999: 46). Kontaktid Saksamaaga soodustasid saksa rahvusluse levikut. Samal ajal oli endastmõistetav riigiteenistus ja suhtlemine Vene kõrgekhihtidega, mis aga rahvusidentiteeti üldreeglina ei halvanud. Paratamatu oli üleolekutunne primitiivse eluviisiga ja väheharitud eesti talurahva suhtes, sest põhjendatult peeti end tsiviliseeritud Euroopa esindajaiks pisut metsikul maal. (Jansen 1994b: 12).

Kuni 19. sajandi teise pooleni oli rahvuslik küsimus Balti kubermangudes vähe ärevust tekitanud; oldi sakslane, valitseti maad saksa keeles, riiklikud privileegid olid provintsidele igaveseks ajaks kinnitatud ja keegi ei kahelnud selles, et nad ka alles jäävad.

Kuna baltisakslaste lojaalsuse tõttu oli võimatu elimineerida nende poliitilisi ja majanduslikke õigusi, siis otsustasid Vene impeeriumi autoriteedid astuda vastu evangeelsele luterlikule kirikule ja saksa keele kasutamisele nendel aladel (Tammiksaar, Kull 2001: 109). Tsentraliseerimistendentsid andsid end Balti provintssides tunda juba Nikolai I ajal (valitses 1825-1855). 1832. aasta uus kirikuseadus võrdsustas õigeusu kiriku luterliku kirikuga, tehti katset vene keele pealesurumisega Tartu ülikoolile ja selle autonoomia piiramisega. 1850. aastal kehtestati vene keel ametliku asjaajamisekeelena, kuid see määrus jäi esialgu paberile.

Alates 1860ndate algusest ähvardas baltisakslaste keskajast pärinevat seisuslikul feodaalõigusel põhinevat eelisseisundit ühiskonnas kahelt poolt hädaoht: “altpoolt” rahvuslikule enesetunnetamisele jõudvate ja ühiskonnas sotsiaalses hierarhias edasipürgivate eestlaste ja lätlaste näol, “ülaltpoolt” kollitava suurvene demokraatliku natsionalismi kujul. Ühelt poolt nõudis eesti ja läti rahvuslik liikumine baltisakslastega võrdselt ühiskondlikku positsiooni, teiselt poolt taotles Aleksander II ajal (1855-1881) teatava poliitilise mõju omandanud vene natsionalism Peeter I ajast pärineva paljurahvuselise impeeriumi muutmist Vene rahvusriigiks¹. (Taube, Thomson 1996: 29).

Baltisakslaste suhtumise rahvusküsimusse määras nende kahepaikne seisund Vene riigis: ühelt poolt tunti end saksa suurrahva liikmena, teisalt väikse, ehkki mitte tähtsusetu rahvakilluna venelastega võrreldes. Baltisakslased ise tajusid end Euroopa kultuuri piiripostina idas. Kuivõrd neil puudus jõud rahvamasside toetuse näol, polnudki neil muule toetuda kui luterlikule kirikule ja kultuurile.

2.2. Talupojaseisus

Eestlaste enesenimetus oli kuni 19. sajandini *maarahvas*, mida tuleks tõlgendada kui “selle maa elanikud”. Baltisaksa aadel kasutas eestlaste kohta enamasti lihtsalt sõna *Bauern* (talupojad) või *Bauernstand* (talupojaseisus). Siiski oli ka termin *eestlane* baltisaksa trükisõnas üsna levinud, kuid see samastati talupojaga. (Jansen 1999: 396).

¹ Päris halb aeg baltisakslaste jaoks algas 1881. aastaga, mil troonile tuli Aleksander III, kes esimese Vene valitsejana Peeter I-st alates ei kinnitanud Balti aadli privileege.

19. sajandi keskpaiku valitses baltisakslaste seas tugev seisuslik arusaam eestlastest ja lätlastest kui suletud talupojaseisusest. Sajandeid polnud sakslased huvitatud olnud eestlaste ümberrahvustamisest ja keelelist erinevust peeti lihtsalt seisusevahe tunnuseks. Kõrgemasse seisusesse tõusmine pidi vältimatult kaasa tooma keele ja rahvusliku omapära minetamise. Talupojaseisust käsitlesid baltisakslased maarahva loomuliku olukorrana.

Ajakirjas “Baltische Monatsschrift” kirjutatakse 1860. aastal: “Eestlased ja lätlased pole siiski veel suutnud kolme loomulikku seisust – aadlit, kodanlust ja talupojaseisust - eneste seas välja arendada, vaatamata juba kuus sajandit tsiviliseeritud rahvustega lähedases kokkupuutes elamisele. Eestlased ja lätlased on ajaloo halastamatu kulu poolt mõistetud alumiseks, talupojaseisuseks jääma. Sellest hoolimata on neile avatud tee sotsiaalseks tõusuks ja hariduseks, aga see võib teostuda vaid oma rahvuse minetamise hinnaga”. (*Der Proletarier* 1860: 104j).

Range seisuskorra lagunedes, kui eestlased emantsipeerusid ja nende seas levis rahvakooli kaudu kirjaoskus ja euroopalik kirjatarkus, ühesõnaga kui eestlased hakkasid sakslaste termini järgi “tsiviliseeruma”, tekkis küsimus: mis sel puhul saab nende etnilisest kuuluvusest, nende keelest?

2.3. Keeleküsimus

“Tõelise saksluse” juurde kuulus muidugi ka keel. H. von Holst hindas 1867. aastal baltlaste saksa keelt grammatiliselt väga korrektseks, kuid konserveerunuks, kuna elav side emamaaga puudus. Peale selle mõjutasid siinset saksa keelt “kahjustused barbaarselt kõlavate laensõnade või vormimoonutuste näol, mis enamasti pärinevad läti, eesti ja vene keele mõjudest”. (Holst 1867: 77).

Rahvusküsimustega aktiivselt tegelenud ajakirjas “Baltische Monatsschrift” kirjeldatakse, kuidas eesti ja läti keele kasutusala haldusasutustes üha laienes ja kirjasõna kasvas. Keeleline rõhumine olevat sama ebahumaanne ja vastik kui usuline surve ja kui keelte alal seni midagi tegemata oli jäetud, siis siinmail tüüpilise asjade ülepea kasvada laskmise tõttu. Öeldakse ka, et eestlased ja lätlased on määratud jääma talupoegadeks ning vaatamata nende keelte praegusele elujõulisusele on meeletus loota,

et nad kunagi millekski enamaks, kui talupojakeelteks määratud olema peaksid. (*Zur Nationalitätenfrage* 1864: 569).

Victor Hehn arutles, et kui linnakultuur poleks Balti provintssides nii palju sõdade pärast kannatanud, siis kahtlemata oleks maa saksastamine neist arvukaist keskpunktidest peatumatult ja loomulikult teel lähtunud – nii et võib-olla nüüd tuleks eesti ja läti keelt, nagu preisi keelt, keeleteadlastel taastada varjatud nurkadest leitud nappide jäänuste järgi (Hehn 1860: 385).

Engelhardt ei näe võimalust eesti keele arenguks, ta leiab, et valida on kahe keele: saksa ja vene keele vahel. Viimane on küll ühe suure rahva ja riigi keel, kuid evangeelse koguduse jaoks täiesti sobimatu, kuna evangeelne religioosne elu pole kunagi seda keelt kasutanud (Engelhardt 1871: 167). Kuna Balti provintside ajalooline areng ja kujunemine, poliitilised, sotsiaalsed ning kiriklikud olud on seisnud saksa-protestantlike mõjude all, siis pole provintssides kujunenud rahvagrupperi, kes saaks ennast võrrelda saksa-protestantliku elanikkonnaga ja kelle keel saaks konkureerida saksa keele seisusega. Keele suhtes Engelhardti järgi tegelikult valik puudub: tahtes olla luterlik ja haritud rahvas, on ainsaks võimaluseks saksa keel, mis on ainus võimalik religioosne ja vaimse elu keel. (*Ibid.*, 168). Saksa keele juurde tuleb jääda usulisest kohustusest.

Engelhardti hinnangul peab ülikoolis õppekeeles jääma saksa keel, sest muidu kaotab riik paljud oma parimad õppejõud ning asemele pole õieti kedagi panna. Seeläbi tekib lünk ja kaos, enne kui jõutakse samale tasemele, mis on praeguseks välja arendatud. Ilma saksa kultuuri abita ja kokkupuudeteta langeks sinne ülikool madalamale tasemele kui Saksa või Vene ülikoolid. (*Ibid.*, 182).

Jaan Undusk leiab, et baltisakslased rääkisid 1860ndate aastate alguses palju eesti ja läti keele kultuurilisest elujõuetusest omaenese julguse tõstmiseks (Undusk 1992: 648). Baltisaksa literaadid lähtusid suure enesestmõistetavusega klassikalise hariduse mõttemallidest, mille järgi mingist talurahvakeele iseseisvast arengust ei saanud juttu olla.

2.4. Talurahva saksastamine

1850.-60. aastatel jagunesid baltisakslased eestlase-käsituse poolest kaheks: liberaalseteks valgustuslik-romantiliste ideedega literaatideks ehk estofiilideks ning konservatiivseteks mõisnikeks ja väikekodanlasteks, kes toetasid eestlaste saksastumist (Talv 1992: 61, Schultz-Bertram 1860: 433).

Konservatiivide mõjuvõim oli hakanud kasvama juba pärast seda, kui Eesti- ja Liivimaa konsistooriumeid ning Tartu ülikooli usuteaduskonda oli hakatud 1820. aastatel puhastama ratsionalistlike vaadetega pastorkonnast, kes oli siiani moodustanud baltisaksa estofiilide tuumiku (Talv 1992: 61).

Konservatiivide vaateid esindasid kõige järjekindlamat Liivimaa kindralsuperintendent Ferdinand Walter ning Tartu ülikooli Vene ajaloo sakslasest professor ja Õpetatud Eesti Seltsi president Carl Schirren. Schirreni sõnul murdis Liivimaa poliitilise suuruse pidev ohustatus seest ja väljast ning lõpuks asjaolu, et siin maal polevat isegi rahvast (*Volk* sks. k.) selle sõna tõelises tähenduses, Liivimaal olevat igavesest ajast elanud vaid võitjad ja võidetud (Schirren 1861: 444-445).

Eestlaste ja lätlaste rahvuslik olemine sattus ajakirja “Baltische Monatschrift” tulipunkti 1864. aastal seoses poleemikaga Mihhail Katkovi vastu. See nimelt väitis, et eestlus ja lätlus veeteerivad vaid ühiskonna alamkihtides ja peavad paratamatult välja surema. Oleks loomulik, kui nad sulaksid ühte riigirahvuse, st. venelastega. (*Livländische* 1864: 481). Selle vastu väidetakse, et ümberrahvastumine oli juba teoks saanud: arvestada ei tule ju mitte keelt ega rassi, vaid religiooni, seadusi, riigikorraldust. Kui võtta aluseks määravad tegurid, s.o. religioon, õigusmõiste, kirjandus, riigikuuluvus, siis on eestlased ja lätlased tegelikult juba täiesti saksastunud (*Zur Nationalitätenfrage* 1864: 574). Arvatakse, et eesti keel võib küll lihtsa talupojakeelena veel mõnda aega püsida, kuna aga eestlaste elukombed ja kultuur on niivõrd läbi põimunud saksa omaga, siis ei suuda eestlased kunagi luua mingit omakultuuri ning sellega võib eestlaste saksastumise juba ammu lõpetatud tõsiasi lageda (*ibid.*, 1864: 568jj). Kultuuri alal lootsid baltisakslased niisiis iseenesliku kohalike saksastumise peale, mis toimub hariduse vahendusel, kuna eestlased ei ole võimelised looma ega arendama omaenda rahvuslikku kultuuri.

Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise teoloogia professor Alexander von Oettingen pidas samuti kiiret saksastumist Eesti rahvale parimaks võimaluseks (Laar 1995: 32). Ka Engelhardt ei suhtunud eestlastesse kui võimalikku kultuurrahvasse. Eestlaste ja lätlaste vaimne ning rahvuslik elu on olemasolevale arengutasemele jõudnud üksnes tänu luterlikule kirikule ja evangeelsele usule. Sellest hoolimata on nad jäänud kirjandusvaeseteks talumatsideks, kelle iseseisvas mõtlemisvõimes Engelhardt sügavalt kahtleb. Seetõttu ei näe ta mingit võimalust nende rahvuslikuks emantsipeerumiseks. Engelhardti arvates puudub põlisrahvastel Balti provintside luterliku kiriku käekäigu määramisel oluline roll nii hetkel kui tulevikus (Engelhardt 1871: 172).

Tollases baltisaksa publitsistikas domineeris mõte, et tekkiv eesti või läti eliit saksastub niikuinii, sest siinsete põlisrahvaste kehtel pole lootust jõuda kõrgemale “talupojakeele” tasemest. Muidugi oli ka teistsuguseid arvamusi, kuid need siiski ei määranud üldist mentaliteeti.

Näiteks Carl Ulmanni kohta ütleb Carl Robert Jakobson oma 1870. aastal peetud kõnes “Võitlemised eesti vaimupõllul”, et Ulmanni ees võtab ta tänades oma mütsi maha kui ühe tõsise tõe-apostli ees. “Mees, kes astus kõikide eest üles, kelle auus nimi ja hal pää teda ühtlasi kõige Baltimaa laste isaks tegi – see on piiskop Dr. Carl Ulmann” (Jakobson 1991: 39). Ulmann oli nimelt ajakirjas “Inland” 1845. aastal väljendanud arvamust, et ka neist eestlastest, kes muud keelt peale omaenese keele ei mõista, saavad haritud inimesed, ilma et nad peaksid saksastuma (Ulmann 1845a: 601-604, 609-613).

Samuti on Eduard Laaman “Eesti iseseisvuse sünnis” pikalt tsiteerinud krahv Hermann Keyserlingi, kelle sõnul uuele ajale traditsionalismi ja germanomaania tähe all vastu minnes kaotatakse mäng. Tema hinnangul võivad sakslased balti rahvaste tunnustatud ülemkihiks saada, aga mitte rohkem.

Ainus ajakirja “Baltische Monatsschrift” kaastööline, kes tunnustas väikerahvaste iseväärtust, oli Georg J. Schultz-Bertram (Taube 1977: 578). Tema kohta ütles aga toimetaja, et ta olevat siiski üks isevärki kirjamees, keda teistel eeskujuks võtta ei maksa (*Notizen* 1869: 154). Schultz-Bertram kahetses vanade tavade ja rahvaluule kadumist hernhuutluse mõjul, sest “röömsast laulust töö ja pidudel olevat hingeõnnistusele ometi palju vähem kahju kui kaardimängust põletisviina juures” (*ibid.*, 153). Eestlaste ja lätlaste tulevikku ei uskunud temagi: “Väikesed rahvad on nagu madalad saared, mida

vood üha madalamaks kulutavad” (*ibid.*). Ta suhtus eestlastesse kannatlikult nagu noorukitesse, kes ajapikku kärsitusest üle saavad ja avaldavad oma kaasasündinud voorusi – eestlaste puhul südamlikkust ja nutikust (*ibid.*).

Nõnda valitses vahetult enne eestlaste rahvusliku liikumise algust baltisakslaste avalikus arvamuses veendumus, et kui eestlased tahavad saada rahvaks ja jõuda kõrgemale kultuuritasemele, siis tuleb neil paratamatult saksastuda. Baltisakslastele tundus üsna tõenäoline, et siinsed “aborigeenid” ühinevad sakslaste “valmis”, küllalt hästi välja arenenud kultuuriga.

2.5. Eestlaste rahvuslik liikumine

19. sajandi teisest poolest aina hoogustuvas rahvuslikus liikumises, edenevas maakeelses kirjasõnas, koorilaulus või algelises seltsitegevuses erilist ohtu kohalikule sakslusele esialgu ei nähtud, rohkem häiris baltisakslasi talurahva agraarne käärimine ja vene kõrgkihtide suhtumine.

19. sajandi teisest poolest algas aeg, mil maarahvast oli saamas eesti rahvus, mil juba suudeti organiseerida esimesed ülemaalsed ühendüritused, kus rahvas tunnetas oma ühtekuuluvust ja ühisjõudu. Näiteks võib tuua nn palvekirjade liikumise, mis kulmineerus 1864. aastal kirjaga keisrile, Aleksandrikooli peakomitee loomise 1869. aastal, rohkete seltside asutamise (1865 Vanemuine, Estonia, põllumeeste- ja karskusseltsid, Eesti Kirjameeste Selts 1871 jne). Saksa pastoreid kutsuti osalema ja nimetati eestlaste endi poolt eesti seltside (Vanemuine, 1865) auliikmeiks. Sellele vaatamata ei suutnud pastorid mõista nende seltside tegevuse rahvuslikke huvisid (Saard 2000: 37). Nooreestluse¹ esindajais nähti baltisakslaste privileegide mitteaustajamist ja iseolemispüüdlusi (Salupere 1999: 853).

Eesti rahvuslik liikumine tõstatas kirikureformi küsimuse. Selle liikumise tähtsamates programmilistes dokumentides – kollektiivimärgukirjades (1864², 1881) – tuleb selgelt ilmsiks eesti rahva kriitiline suhtumine Balti härraskirikusse. Konkreetselt

¹ Saksa kogukond nimetas nooreestlasteks ärkamisaja tegelasi (S a l u p e r e 1999: 853).

² Eesti talupoegade märgukirjas aastast 1864 võib kolmanda punkti all lugeda: “Et kirikuõpetajaid ei määrataks ametile ilma meie nõusolekuta”, sest kirikuõpetajad kui “ainsad õpetatud mehed meie keskel” on “loomulikud kaitsjad üldse kõigis meie asjus”, nemad peavad olema rahva usalduse kandjad (V e e m 1988: 164).

nõuti, et mõisniku patronaadiõigus tuleb kaotada, et pastori peab valima kogudus ja rahvakool peab vabastatama mõisnike ja kiriku hoolduse alt. Need napolisõnaliselt formuleeritud nõudmised sisaldasid ideed koguduse omavalitsusest ja kiriku lahutamisest ilmalikest asjadest, eriti aga Balti aadli seisuslikest korporatsioonidest ja poliitikast. (Karjahärm 1998: 272).

Vaatamata asjaolule, et rahvuslik liikumine käsitles kiriku olukorda jätab Engelhardt selle tähelepanuta. Sellest võib järeldada, et mingit olulist mõju ta eestlaste rahvuslikul liikumisel kirikule ei näe ehk nagu ta ise ütleb: “Kirikul pole sellelt suunalt mingit ohtu karta” (Engelhardt 1871: 172). 1874. aasta paiku kirjutab Paistu pastor ja koolitegelane Woldemar Adolf Hansen “Nooreestluses on usulis-kiriklikku vastuseisu vähe märgata, küll aga usulist ükskõiksust” (Salupere 1999: 856).

Engelhardt nimetab, et üks Balti kubermangude kirikliku elu iseloomulik tunnusjoon on, et noored moodustavad avalikult kiriku vastu opositsiooni ning protesteerivad valjult religiooni ja kõlbelisuse vastu (Engelhardt 1871: 171). Samuti nendib ta, et laiemalt on levinud vagadus, mis peab usku isiklikuks asjaks. Võib-olla peab Engelhardt siinkohal silmas Carl Robert Jakobsoni, kes suhtus usuasjadesse taunivalt ning pooldas usu muutmist eraasjaks. Engelhardti sõnul on “tihtipeale sellise subjektivismi tulemuseks tuntud seisukoht, et oluline on uskumine ja oma usu kasutamine õiguse saavutamiseks, aga mitte see, millesse sa usud” (*ibid.*, 172).

On üsna loomulik, et koos ühiskonna uuenemise, põlisrahva rahvusliku emantsipatsiooniga algas ka uut laadi kirikureformiliikumine: see ei tähendanud luterliku dogmaatika ega ka kiriku kui niisuguse eitust, vaid oli sihitud senise Balti kiriku kui maise seisusliku institutsiooni vastu. Rahvusliku liikumise programm kätkes ka õigust oma kirikule, mis vastanuks ärkamisaja liidrite ettekujutusele “õigest” usukooslusest. Hakkas tekkima ajastu vaimuelu üks põhimine konfliktsituatsioon: vastuolu uut ühiskonda loova, eneseteadvusele ärkava eestlase ja saksa pastorkonna esindatud kiriku vahel. (Jansen 2001: 1291).

3. Luterlik kirik Balti provintssides

3.1. Eripära

Üks kõige olulisem erinevus Vene Läänemere äärsete provintsside ja teiste Vene impeeriumi regioonide vahel oli asjaolu, et need alad kuulusid evangeelsele luterlikule kirikule. Luterlus oli üks kõige olulisemaid suunanäitajaid ja Venemaal elavate baltisakslaste identiteedi säilitajaid. (Tammiksaar, Kull 2001: 109).

Baltisaksa ajalookirjandusest näeme, et evangeelset luterlikku kirikut käsitati Balti provintsside lahutamatu koostisosana. Lakkamatult juhtisid baltisaksa autorid tähelepanu sellele, et mitmesuguste valitsejate antud privileegide hulgas on Peeter I poolt Baltimaadele garanteeritud ka “puhas evangeelne usk Augsburgi konfessiooni alusel”, luteri usu kirik ja luteriusuline kool¹ (Wittram 1954: 134).

Luteri usk oli kõiki Eestimaa seisusi ühendav jõujoon, mida ühtviisi tunnistasid nii eestlased kui sakslased. Kirik oli kakskeelne maakirik, kus pastorite rõhuv enamus pidas oma ametit kahes keeles kahe koguduse jaoks. Eestimaa luterlik kirik oli kujundatud kehtivast seisuslikust ühiskonnakorraldusest, tema struktuur vastas sotsiaalse ja poliitilise elu seisuslikule ülesehitusele. Eesti rahva jaoks jäi kirik härrade kirikuks. Nii nagu maarahvas ja saksa seisused vastandusid teineteisele igapäevases ühiskonnaelus, nii jäi see vastasseis kestma ka kirikus. (Andresen 1997: 4).

Moritz von Engelhardti käsituses on luterlik kirik Balti provintssides kogu Balti elu alus. Eestlased ja lätlased on need, kes nad täna on, vaid tänu luterlikule kirikule ja evangeelsele usule (Engelhardt 1871: 170). Luterlik kirik kui õige usu kandja ja saksa rahvus ning kultuur kuuluvad Engelhardti järgi lahutamatult kokku. Ükski muu rahvus peale saksa rahvuse ei suuda luterlust kanda. Sellest tulenevad omakorda ka poliitilised ning sotsiaalsed järeldused. Sakslaste privileegid Balti provintssides on religioosselt põhjendatud, mistõttu Balti provintsside eristaatust Vene riigis tuleb säilitada.

Harnack rõhutab, et luterlik kirik Balti provintssides moodustab ainsa tuntud ja elujõulise kokkupuutepunkti suure Ida-Euroopa riigi ning tema kreeka-õigeusu kiriku vahel. Juba see annab Liivimaa luterlikule kirikule erilise ja sugugi mitte väikese tähenduse teiste luterlike maakirikute seas (Harnack 1860: 3).

¹ Vrd B o c k 1867: 90jj. H a r l e s s 1869: 4-10.

3.2. 1832. aasta kirikuseadus

Keiser Nikolai I troonileasumise järel aastal 1825 valitses kirikut puudutavate seaduste alal täielik vaikus. Rahu ja vaikus kestsid seni, kuni kirik ise hakkas kaebama üha enam vohama kippuvate usulahkude üle. Seepeale nõudis keiser oma määrusega ülevaadet luterliku kiriku olukorrast. Kogutud materjal anti üle spetsiaalsele komiteele eesotsas krahv Tiesenhauseniga, et valmistada ette üldine luterliku kiriku korraldus Venemaal. Komiteesse kuulusid luterlike alade vaimulikud ja ilmalikud esindajad ning Pommeri kindralsuperintendent, piiskop Georg Ritschl, et sel moel saada informatsiooni ka preisi kirikuseadustikust. Komitee töötas 1829. aasta septembrist kuni 1830. aasta maikuuni ning saja kahesteistkümnepäevaste istungi töö tagajärjena võeti 28. detsembril 1832 vastu uus kirikuseadus. (Hörschelmann 1887: 629).

Uus kirikuseadus kehtestas põhimõtteliselt uue olukorra seniste evangeelsete maakirikute ja riigivõimu vahekorras. Kõik seniajani jõus olnud evangeelse luterliku kiriku seadused kuulutati kehtetuks. Kreeka-õigeusu kirik võttis ametlikult sisse riigikiriku positsiooni, kõiki ülejäänud konfessioone selle kõrval üksnes taluti (Andresen 1997: 31). Uues kirikuseaduses on juttu ainult luterlikest kogudustest kreeka-õigeusu kiriku kui riigikiriku kõrval. Sõna “kirik” esineb ainult seaduse pealkirjas (Taska 1984: 200). Seni oli luterlik kirik Balti kubermangudes eksisteerinud iseseisva ja võrdsena vene õigeusu kiriku kõrval, nüüd loodi Venemaal ühendatud luterlik kirik, millel oli riigikiriku kõrval vaid teisejärguline koht. See polnud ainuüksi luterluse vastu suunatud poliitika, vaid üldine suurriiklik tsentraliseerimine: katoliiklased allutati samadele piirangutele nagu luterlased: kreeka- ja roomakatoliiklasi ühendav uniaadikirik kaotati vägivaldselt, Gruusia kirik kaotas oma iseseisvuse. (Paul 2004: 172).

1832. aasta kirikuseaduse järgi kasvas riigi mõju kirikule järsult. Luterlik kirik allutati Peterburis asuvale kindralkonsistoriumile, mille eesistuja ja tema abi nimetas keiser. Seaduse kohaselt oli enamikul rüütlimõisate omanikel kirikupatronaadi õigus, mille järgi patroon, s.t. mõisnik, võis oma suva järgi kutsuda ametisse ja esitada kinnitamiseks koguduse õpetaja. (Karjahärm 1998: 268j).

1832. aasta kirikuseaduse kohaselt oli vaid kreeka-õigeusu kirikule antud õigus inimesi oma usku pöörata ning § 254 järgi oli luterlikel pastoritel ametist eemaldamise

ning vaimuliku seisuse äravõtmise ähvardusel keelatud võtta õigeusklikke oma kiriku liikmeks. Selle keelu rikkumisel ähvardas neid andmine ka ilmaliku kohtu alla. Hörschelmanni sõnul iseloomustavad need seadused, nagu ka käsk ristida ning kasvatada segaabielludest pärinevaid lapsi õigeusu kommets kohaselt, asjade sihilikku ja plaanipärast pööret. (Hörschelmann 1887: 604).

1832. aasta kirikuseadust nimetab Engelhardt pöördepunktiks, millega luterlikul territooriumil tehti lõpp usu- ja südametunnistusvabadusele. Nimetatud seaduse järgi ei tohtinud provintssides keegi astuda välja vene õigeusu kirikust, kuid igäüks tohtis maha jätta luterliku kiriku. (Engelhardt 1871: 184-185).

Kirikuseaduses ettenähtud iga-aastased sinodid, mille pidamises oli tekkinud vaheaeg, algasid aastal 1834 uuesti Riias. Üheks sinodite ülesandeks oli ratsionalismi mõjude kõrvaldamine vaimulikest raamatutest ning uute raamatute väljaandmine nii põhja- kui ka lõuna-estis keeles. Sinoditel rõhutati veel armastuse- ja hingehoiutööd, välis- ja sisemisjoniit, samuti rahvakoolide tööd. Püüti tõsta ka kirikulaulu taset. (Sild, Salo 1995: 108). Korraldati kihelkonna piiblitunde ja piiblifestivale. Pastoraalset missiooni nähti kui ainsat võimalust edasiliikumiseks.

Uus kirikuseadus oli baltisakslaste arvates Balti erikorra rikkumine, venelaste arvates aga üks osa Vene riigi moderniseerimiskavast. Sellega oli alanud Balti kubermangude esimene venestamislaine. 1836. aastal pandi Riias ametisse Pihkva piiskopkonna vikaarpiiskop, kuigi linnas oli vaid seitse õigeusu kirikut ja kogu ülejäänud Liivimaal teist samapalju. Õigeusu preestritele õpetati eesti ja läti keelt ning neisse keeltesse hakati tõlkima õigeusu palveraamatuid. 1845. aasta mais määrati Riias Baltimaade kindralkuberneriks esimese venelasena vürst Jevgeni Golovin. See oli märgiks, et keiser võtab asja tõsiselt.

3.3. Luterlik vaimulikkond

3.3.1. Kutsumus

1842. aastal avaldas Tartu ülikooli praktilise teoloogia professor Carl Ulmann põhjaliku artikli teemal "Evangeelsete vaimulike ilmalikust ettevalmistusest, erilise tähelepanuga

Venemaa evangeelsel-luterlikul kirikul”. Teda sundis sõna võtma tollal levinud arvamus, nagu oleksid Balti kubermangude vaimulikud kehva ettevalmistusega.

Ulmann alustab vaimuliku ametiks vajaliku kutsumuse olemasolu rõhutamisega. Inimene, kes ei tunne kutsumust vaimuliku tööks, ei tohi ka vaimulikuks saada. Ulmann lisab, et hoolimata kutsumusest ja loomupärastest annetest pole võimalik saada *clerus positivus*’eks, kui puudub teoloogiline haridus, põhiteadmised Pühakirjast, kiriku ajaloost ja tänapäevast. (Ulmann 1842: 261).

Arvamuse kohta, nagu peaks kirikuõpetaja käituma vagamalt kui tavakodanikud, ütleb Ulmann, et selline eluviis tohib olla nõutav alles siis, kui vaimulik astub ametisse, enne on ta oma käitumiselt samaväärne tavalise koguduseliikmega. On muidugi väga kena, kui kutsumus juba varakult välja lööb ning tulevane kirikuõpetaja väldib mõndagi, mis tema hilisema ametiga ei sobi, näiteks jahirõõme ja suurt tantsuhimu. Kuid tulevaselt vaimulikult ei saa nõuda, et ta end lärmakatest kaaslastest, tantsupidudest, kehalistest harjutustest eemale hoiaks ning vagadele mõtisklustele anduks. Siis oleks tegu totrusega, leiab Ulmann. (*Ibid.*, 267).

Ülikoolistuudiumiaega mainib Ulmann ka kui üleminekut koolist tegelikku ellu, seda ühes kõigi vabanemisest tulenevate kiusatustega, ning ettevalmistust tulevaseks ametiks. On tõsi, nendib Ulmann, et paljud langevad kiusatuste ohvriks, kuid saab siis kiusatusi inimese elust üldse välja lõigata, sest olles hoitud välise maailma eest, satuks õpetaja alles ametisse asudes silmitsi maailma pahede ja pattudega. Seega on ülikoolielu asendamatu elukool, kus kohtutakse erinevate karakterite, elukutsete ja seisustega. (*Ibid.*, 270-271).

Kaebusi teoloogiatudengite buršielu üle pareerib Ulmann öeldes, et enamik praegustest tublidest ja väga vaimulikest kirikuõpetajatest on tudengielust vägagi elavalt osa võtnud. Teoloogidest buršid on osal juhtudel tõepoolest teoloogiast loobunud, kuid enamasti on neist pärast studiumi lõpetamist saanud ausad mehed oma ametis. (*Ibid.*, 274).

Nurin, et teoloogiatudengid ülikoolis eriala vahetavad, on Ulmanni hinnangul mõttetu, kuna just teiste erialade lähedus selgitabki välja kutsumuse olemasolu (*ibid.*, 275).

3.3.2. Vaimulike ettevalmistus

1842. aastal kirjutab Ulmann, et viimasel ajal on sagedaseks muutunud kaebused vaimulike ettevalmistuse kohta. Kurdetakse teoloogiahariduse ebapiisavust, seda juhul, kui teoloogiastuudiumi järel kohe ametisse astutakse. Arvatakse puuduvat paar vahepealset aastat, mil võiks töötada koduõpetajana või reisida, kogumaks pastoriametiks vajalikku küpsust. Ulmann soovitabki stuudiumijärgset seminari või vikariaati kogunud pastori käe all. (Ulmann 1842: 239-240).

1832. aasta kirikuseaduse §-de 137 ja 138 kohaselt peavad ülikooli lõpetanud teoloogid esimese aasta jooksul piirkonnakonsistoriumi poole pöörduma, sooritamaks *pro venia concionand'*i eksamit, mille läbi nad jutluse pidamise õiguse saavad. Lisaks ülikoolidiplomile peavad nad esitama ka *curriculum vitae* andmetega intellektuaalse, moraalse ning religioosse hariduse kohta. Kui pöördumine toimub rohkem kui kolm aastat pärast ülikooli lõpetamist, on vajalik ka kõlblustunnistus praostilt või superintendendilt, kelle piirkonnas nad teotsevad. Koduõpetaja või kellegi teisena töötades peab kandidaat tooma tõendi vastavalt kompetentselt ametkonnalt. Kandidaate, kellel lasub kahtlus kergemeelsuses, kohustuste hooletusse jätmises, eriti aga amoraalses käitumises, tohivad konsistoriumid § 79 alusel eksamile mitte lubada. (*Ibid.*, 283).

Kirikuseaduse § 142 kohaselt peavad *venia* sooritanud saadud tunnistuse isiklikult praostile või superintendendile esitama ning kuni ametisse määramiseni igal aastal mõne teoloogilist teemat käsitleva kirjatöö esitama, samuti jutluseteksti selles keeles, milles nad tööle asuda kavatsevad. *Veniaga* vaimulik võib konsistoriumi loaga abiõpetajana tegutseda. Lõplik eksam on *pro ministerio*. (*Ibid.*, 284).

Ulmann kirjutab, et kui aga lähtuda seisukohast, et kaasajal on see õige vaim kirikust üldse kadunud ning vaja olevat uut, peaks looma eri õppeasutuse, mida nimetataks kirikuõpetajate seminariks. See ei tohiks asuda ülikoolilinnas, pigem mõnes pisikeses linnakeses, ning seminari juhatamine oleks kohaliku õpetaja töö. Eestimaal võiks olla üks selline seminar, teine Lätimaal ning Ingerimaa tarbeks oleks vaja kolmandat. Edaspidi leiab Ulmann siiski, et sellise asutuse loomise järele siin vajadust ei ole. (*Ibid.*, 288jj).

Kokkuvõtvalt arwab Ulmann, et vaimulike ettevalmistus on piisav (*ibid.*, 285) ning siinses kirikus on olemas kõik vajalik vaimuliku arengu soovitavaks jätkumiseks (*ibid.*, 288).

3.3.3. Pastorkonna iseloomustus

Alates 1840ndatest domineeris Liivimaa vaimulikkonna seas puhast luterlust rõhutav teoloogia ehk luterlik konfessionalism ja seda Tartu ülikooli usuteaduskonna tugeva mõju tõttu. Balti provintside vanemal vaimulikkonnal oli küllaltki raske loobuda külgeõpitud ratsionalistlikest vaadetest. Hörschelmann toob näiteks ühe väärika mehe, kes õhanud oma viimaseil eluaastail: „Te olete õnnelikud, teie, kes te nooremasse generatsiooni kuulute. Minul on vabanemine oma vanast Jenas õpitud tarkusest raske“ (Hörschelmann 1887: 625). Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise teoloogia professor Alexander von Oettingen märgib siiski, et paljud vanemad, ratsionalistlikus atmosfääris kasvanud pastorid on Jumala sõna juurde tagasi pöördunud, muutused on toimunud iseäranis tänu Sartoriuse ja Philippi tegevusele (Oettingen 1859: 12).

Engelhardt kirjutab 1871. aastal, et koguduste juhtimine on antud selliste meeste kätte, kes kiriku usku vabast meelest tunnistavad. Luterlikus kirikus kuulutatakse evangeeliumi puhtalt ja valjult. Siinse viiesaja luterliku pastori hulgas on tema sõnul vaid mõned üksikud sellised, kes “evangeeliumi võltsivad ja omaenda tarkust Jumala tarkuse pähe väljendavad” (Engelhardt 1871: 174). Ka Jakob Hurt ei keelanud Jakobsonil pastorkonna laiduväärseid tegusid oma ajalehes avaldada, sest “niisuguseid asju tuli ajakirjanduses avalikult karistada” (Hurt 1939: 203).

Engelhardt tõdeb, et kindlasti on pastorkonna hulgas ka neid, kes vaimse töö kui käsitööga tegelevad. Enamuses aga ei eita keegi luterlike pastorite õiget usku, kohusetruudust ja kõikeandvat armastust oma koguduse vastu. (Engelhardt 1871: 174).

Palju asju jäävat Engelhardti sõnutsi aga haritud inimeste väikse arvu taha pidama. Liiga vähe on pastoreid, koole ja kooliõpetajaid. Provintsidest on kogudused ülisuured, ülejäänud riigis laialipuistatud. Olukorra parandamiseks oleks vaja aga väga palju raha. Engelhardt avaldab tunnustust luterlikele kogudustele, kelle algatusel on aastatega kogutud olulisi rahasummasid ja seeläbi koolide, kirikute asutamiseks palju ära tehtud. (*Ibid.*).

Lützens toonitab pastorite olulist osalust rahvast harivates valdkondades, näiteks rahvakirjanduse väljaandjad, Läti Kirjanduse Seltsi, Eesti Õpetatud Seltsi, kus esmajoones on tegevad just pastorid. Pastorite töö läbi on teadmised ja haridus rahvani jõudnud, pastorid on need, kes rahvakoolide eest hoolt kannavad. Lützensi arvates tunnustavad luterlikud pastorid igati alamate rahvakihtide olukorra paranemist ja ta kinnitab, et teab vaid avaldunud rõõmu teorjuse ning pärisorjuse lõpetamise üle, et talupoegadele on saanud osaks võimalus osta ja rentida maad. (Lützens 1863: 577).

Engelhardt nendib, et luterlikud kirikud leiavad kiriklikes ametkondades vajalikku toetust ning kindralsuperintendentideks ja superintendentideks valitakse mehed, kes evangeelset usku austavad ja kõrgel hoiavad. Vaba ja sõltumatu seisukoht, mille pastor võtab kirikuametkonna suhtes, loob aluse võrdsetele suhetele kirikliku ülemkihi ja alamate vahel. Kõik võiks puhkeda veel suuremale õitsengule, kui ei napiks isiksusi, kes usu jõu, suure andekuse ja teadusliku meele läbi annaks uut jõudu ja tõeid vaimsele elule. (Engelhardt 1871: 175).

Tartu teoloogid ei maini pastorite kehva eesti keele oskust, mis oli talurahva jaoks üks põhilistest saksa rahvusest pastoritega rahulolematuse põhjusteid. Kirikuvahetusliikumise järel hakati küll pöörama kohaliku keele õppimisele suuremat tähelepanu, mis aga ometi ei toonud talurahvale rahuldavat tulemust.

4. Talurahva vahetõde luterliku kirikuga

Alates 19. sajandi algusest toimus pastorite koosseisus pööre kohalike baltisakslaste kasuks, mis pidanuks kaasa tooma selle, et kantslist kaoks keeleoskamatud õpetajad, kelle jumalateenistused jääksid väsimusest tukkuvale talupoegadele arusaamatuks, nagu see enamasti paraku oli. Suur osa luterlikest vaimulikest ei osanud kuigi palju oma koguduse liikmete keelt. Riho Saard kirjutab oma luterliku kiriku pastorkonda aastatel 1870-1917 käsitlevas uurimuses järgmist: “Üks saksa rahvusest pastoritega rahulolematuse põhjustest oligi Eesti- ja Liivimaal see, et nad ei osanud kas üldse eesti keelt või oskasid seda väga puudulikult, mistõttu liturgia, palved ja jutlused loeti raamatutest ette, kuid sellegipoolest võis hääldamine olla nii vigane, et kogudusel oli sisust raske aru saada. Kiriklikud toimetused toimusid seetõttu paljudes kogudustes

“külma ametlikkusega” ja “masinlikult” (Saard: 2000: 120-121). Jakob Hurt pidas pastorite puudulikkust väga suureks probleemiks. 1870. aastal Tartus pedagoogilisel õhtul peetud kõnes rõhutas Hurt, et evangeeliumi mõju oleks eestlastele palju suurem, kui pastorid suudaksid seda “eesti kuues” seletada. Sellepärast, “kes tahab jääda eestlaste keskele tööle, sellel tuleks eesti keelt ka kohustuslikus korras õppida” (Hurt 1939: 89, 92-93).

Kuigi kirikuseadusega nõuti pastorikandidaatidelt vaba jutlustamisoskust, ei võtnud luterliku kiriku konsistooriumid seda nõuet ilmselt kuigi tõsiselt. Saardi andmetel kahanes Eesti- ja Liivimaa konsistooriumide juures eesti keele eksami sooritanud pastorikandidaatide arv 1880. aastate alguseks peaaegu nullini ega hakanud kuni 1917. aastani märkimisväärselt tõusma. Eksami sooritamata jätmise ei saanud aga takistuseks pastori ametisse lubamisel. (Saard 2000: 123-124).

Kiriku puuduseks oli ka koguduste suurus, mis ei võimaldanud pastoritel koguduse liikmetega kuigi palju individuaalselt tegeleda¹. Luterlikel kogudustel olid küll oma kirikuteenrid (vöormündrid, köstrid, koolmeistrid, kantorid, kellamehed, organistid), kuid nende panus koguduse hooldamisse oli ilmselt oluliselt väiksem kui näiteks vennastekoguduse “abistajate ja töötegijate” oma.

Loomulikult olenes pastori ja koguduse läbisaamine konkreetse vaimuliku isikust ning paljude kirikuõpetajate puhul võib rääkida talurahvale lähedasemaks saamisest. Ilmselt jäid aga isegi kõige rahvalähedasemad pastorid talurahvale sotsiaalse klassivahe tõttu kaugeteks ja kõrgeteks härradeks, erinevalt saksa käsitöölisest hernhuutlastest ning taluraha seast pärit jutlustajatest või prohvetitest. Talurahvale lähedasemaks saada oli vennasteliikumise eel üritanud ka pietistidest pastorid, kelle püüded talurahvas usuvagadust äratada jäid aga ilma suuremate tulemusteta. (Sild 1938: 183).

Luterliku kiriku tegevuse puudujäägid soodustasid erinevate usuliikumiste teket ja levikut. Erinevalt mitmest talurahvalikust usuliikumisest ja vabakogudusest ei suutnud luterlik kirik rahva usulisi vajadusi piisavalt rahuldada. See oli paljuski tingitud nn härraskiriku rahvakaugusest. Pastorid olid oma sotsiaalse staatuse poolest maarahvale tavaliselt samasugused saksad kui mõisnikud. Neile tuli kanda mitmesuguseid kirikukoormisi ning patronaadiõiguse tõttu polnud talurahval võimalik hingekarjase

¹ Kogu Eestis oli keskmiselt 5202 koguduseliiget ühe pastori kohta (S a a r d 2000: 82).

valimisel suuremat kaasa rääkida. Enamikus kogudustes¹ oli õigus oma äranägemise järgi pastorit valida kirikupatroonist mõisnikul. (Plaat 2001: 283).

5. Kaasaja kirikuolude kirjeldus

19. sajandi Balti kubermangude kirikuolude iseloomustamisel olid kaasaeagsed üsna kriitilised. Praktilise teoloogia dotsent Johann Lütkeni sõnutsi on kõigile teada, et kaasajal on teoloogide seas kaalukaid erimeelsusi ja lahknevusi (Lütken 1860: 64). Oettingeni arvates on tema kaasaja märgiks pooliklus, mis seisneb rohkes refleksioonis ja väheses hoogsuses, rohkes kriitikas ja väheses tegutsemises (Oettingen 1860: 583).

Harnackile näib luterliku kiriku, terve kristluse olukord raske, et mitte öelda katastroofiline. Ta kurdab, et arusaam sellest, mis on kristlus, kristlik kirik ja luterlus, on hääbumas. Kogu senine usuline identiteet on kahtluse alla seatud. (Harnack 1845: I). Harnack tunnetab teravalt, kuidas sekulaarne maailm, milles ta elab, on asunud otsustavalt õõnestama sajanditepikkuse religioosse identiteedi aluseid. Rünnak järgneb rünnakule ning need ei tule üksnes väljastpoolt – riigist ja ühiskonnast -, vaid ka kiriku enese ridadest. Harnack näeb valitsevat olukorda võitlusena elu ja surma peale laialt tandrill. Harnacki sõnutsi on ülitõsisest kiriku võitlemistest tema kaasaja luterliku kiriku peaküsimuseks: kas olla või mitte olla. (Harnack 1870: III).

Samuti arutleb praktilise teoloogia professor August Carlblom, milline on tema kaasaeg kristliku kiriku jaoks. Temagi vastus on esmapilgul äärmiselt pessimistlik. Tema arvates võiks vaid vaimult pime ja ilma arvamusega inimene väita, et kristluse jaoks maa peal ei ole kätte jõudnud rasked ajad. Carlblomi sõnul “lamab usu hoone varemeis, ilma lootusega ülesehitamisele”. (Carlblom 1864: 481). Sellele arvamusele vaatamata või hoopis sellest lähtuvalt leiab Carlblom, et “just nüüd on saabunud õige hetk kiriku jaoks, läbi kannatuste ning martüüriumi, vaimu ning jõudu näidates, end kehtestada ja võita” (*ibid.*, 482).

Pastor Emil Kählbrandt nendib, et suur osa kogudusest on kirikule selja keeranud ning ennustab, et ka Balti provintssides saabub kunagi päev kui need, kes pole kiriku poolt saavad olema tema vastu. Praegune vaikne vaenulikkus muutub Kählbrandti

¹ Patronaadiõiguse kohta vt lähemalt A n d r e s e n 1997: 68-69; M ä g i 1999: 21-26; L a u r 2000: 91-92; S a a r d 2000: 137jj.

arvates avalikuks rünnakuks. (Kählbrandt 1863: 617). Kählbrandt leiab, et kui varase valgustusaja usuvastatus (*Unglaube*) oli naiivne ja sõbralik, häbelik ja ettevaatlik, ebateaduslik ja süsteemitu, siis tema kaasajal on see organiseeritud ning süsteemne (*ibid.*, 625).

Kählbrandt valutab südant, et haritute majadest on Jumala sõna ja palve ning pea kõik kristlikud kombed kadunud. Lihtne katekismuseõpetus on inimestele võõraks jäänud. Ilukirjandus on tendentslikult kristliku tõe vastane, täis frivoolsusi kristliku kombe ning kombekuse asemel. Kählbrandt küsib, kuidas võiks valitseda rahu nende vahel, kes tahavad Issandat teenida ning nende vahel, kes teenivad ilma ning õhku? (*Ibid.*).

Engelhardti sõnutsi on tema kaasajal uskmatust kõigis seisustes ja haridusekihtides väga tugev, mis tuleb mõttevabast loidusest ja lihtrahvalikust ratsionaalsusest. Ta leiab, et kuskil mujal evangeelsel maal ei ole mõttelagedus, millega hävitatakse seda, mida soovitakse ehitada, nii suur kui siin (Engelhardt 1871: 170-171).

On valulik, et kiriku parimate poegade, kes võiksid kirikule enim au tuua, austus ja aukartus meheks sirgudes jahtub (Engelhardt 1860: 558). Engelhardt arutleb, et küpsemas vanuses ja praktilisse ellu astudes peaks iga mees nägema vajadust tõelise maailmaga arved klaarida ning leidma, et tuleb tunnistada põhialuseid, millel baseerub kodanlik ühiskond, kuhu ta loob oma kodu ja perekonna (Engelhardt 1871: 171). Praktilise eluga arvestamine aga ei pruugi endaga kaasa tuua meelemuutust. Ja nii võib juhtuda, et kirik ja kristlus jäävad inimese elus välisele kohale: laste kristlikus vaimus õpetamist lubatakse, poliitilistest ja teistest põhjustest tulenevalt ollakse kiriku poolt, kuid isiklikult jäädakse kaugele jumalateenistusest ja sakramendist, omaenda kõlbeliste ja religioossete küsimustega ei tegeleta üldse (*ibid.*).

Ühiskonna kõlbelisuse vaimu elustamine ja taastamine on ülesanne, mille kirik peab lahendama. Engelhardti sõnutsi ilmnevad inimese kõlbelised alged vaid sellises ühiskonnas, kus valitsevad teatud kõlbelised tõekspidamised ning ainult seal, kus ühiskond seab egoismile piirid, on välditav langemine madalaimatesse pattudesse. (*Ibid.*, 118).

Engelhardti sõnul leidub tema ajal palju inimesi, kes peavad kirikut vastutavaks masside madalale langemises ja haritlaskonna kirikust ärapöörumises ning heidavad kirikule ette, et ta õpetus ja nõuded on vananenud (*ibid.*, 125). Engelhardt tundub olevat

omal ajal üsna liberaalsete vaadetega teiste Tartu teoloogide seas. Ta rõhutab, et protestantlik kirik peab ajakohaste reformidega ehitama langenutele silla tagasipöördumiseks. Ainult kirik ise saab midagi teha selle heaks, et ei jääda ajale jalgu, et suudetakse modernse maailmaga ühes rütmis astuda. Samuti leiab ta, et usulise ükskõiksuse kaotamiseks on kõige kindlam vahend inimeste harimine. (*ibid.*).

Pastor F. Tilingi sõnusti on ebakiriklikkus tema kaasajal, mille alla käib ka harv kirikuskäimine, eriti literaatide seas, põhjustatud ükskõiksusest kiriku vastu või mugavusest ning muust tegevusest pühapäevase teenistuse ajal (Tiling 1863: 273).

Hoolimata kirikuelu kitsaskohtadest leiab Tiling, et tema kaasaega iseloomustab suurem vaimuerksus, elavam huvi toimuva vastu, mida võib leida isegi alamates rahvakihtides. Sellest annavad tunnistust ajakirjandus ja raamatute trükkimine. Tiling rõhutab haridust saanute arvu olulist tõusu, tung koolidesse ka kõige alamatest seisustest on nii tugev, et koole puudu tuleb. Ja ta küsib, kas pole siis selline vaimuerksus kasulik ka kristlusele? Selle erksuse arvele peab kirjutama ka Piibli laiema leviku rahva seas. (*Ibid.*, 272-273).

Lützens rõõmustab samuti suure huvi üle koolide vastu ning uute koolide avamise üle. Haridus on tänu pastorite heale tööle rahvani jõudnud. (Lützens 1863: 577).

Praktilise teoloogia professor Ferdinand Hörschmann pidas 1875. aastal ametisseastumise loengu teemal “Kiriku, eriti praktilise teoloogia ülesanded, pidades silmas kaasaja vajadusi ning nõudmisi”, milles ta ütleb, et konflikt kristliku ja antikristliku maailmavaate vahel on jõudnud võitluseni olemasolu eest. Ta rõhutab, et praegune aeg enam kui kunagi varem teeb võimatuks neutraalse hoiaku ning nõuab selget otsust ühe või teise leeri kasuks. Sellesse protsessi lisandub veel üks probleem, nimelt “kiriku ja riigi omavahelise suhte selgeks tegemine, mis kõigi märkide järgi nende üksteisest lahutamiseni viib”. (Hörschmann 1876: 5). Samuti leiab Hörschmann, et seoses Balti provintside põlisrahva poliitilise ning sotsiaalse tõusuga on märgata “viimaste kümnendite jooksul natsionaalset antagonismi, mis on seletatav Balti provintside omapärase rahvusliku koostisega, kuid mis meie ühiste sihtide poole liikumist tõsiselt ohustada võib” (*ibid.*, 14).

Aastal 1900 kirjutab Reinhold Seeberg teoses “*Nachgelassene Aufgaben der Theologie des neunzehnten Jahrhunderts*”, et juriidilise tolerantsuse, kus kirik ei ole enam riigi poolt dirigeeritav, tagajärjedeks on kirikuelu ebaselgus, allakäik ning

alaväärsus. Seeberg manitseb mitte alahindama seda suurt muutust, mida kiriku organisatsioon on 19. sajandil läbi elanud (Seeberg 1900: 28).

6. Balti kubermangude ja Saksamaa-emamaa luterliku kiriku suhted

Balti kubermangude luterliku maakiriku seotusele Saksamaa luterliku kirikuga viitavad kaasaegsed tihti. Saksamaa luterliku kiriku oludest kirjutatakse ehk isegi enam kui kohalikust kirikust.

Harnacki sõnul ei ole Balti kubermangude luterlik kirik Saksamaal laialt tuntud: ühest küljest on leviv info väga üldine ja värvitu, teisest küljest aga on ettekujutused kohati väga seikluslikeks muutunud. Ta kirjutab, et Balti kubermangude luterlikku kirikut ei ole Saksamaal nii hinnatud ja austatud, nagu ta seda ärateeninud on. Kuulduste ja ajaleheartiklite põhjal, mis on osaliselt väga pealiskaudsed, osaliselt aga hullumeelse ettekujutusvõime piiridel kirjutatud, ei omata Saksamaal siinse kiriku olukorrast pea mingit adekvaatset pilti. (Harnack 1860: 1). Sellele lisaks ei jäänud Saksamaal mitte täielikult märkamata Liivimaa kiriklike organite ja hernhuutlaste käitumine: seda näidati seal Harnacki hinnangul ühekülgselt ja värvikate kuulujuttudega segatult, mis olid reeglina valed, ebasoodsad ja ebaõiglased. Seda enam, rõhutab Harnack, on iga sealse kirikutegelase südameülesandeks saanud omalt poolt kaasa aidata, et õige arusaam ja õiglane suhtumine maad võtaks ja et saksa suguvennad sellele tähtsale, luterliku kiriku põhja-ida harule osavõtlikkust ning tähelepanu ja austust jagaks. (*Ibid.*, 1j).

Harnack leiab vaatamata tõsiasjale, et Läänemere provintsid on Saksamaast poliitiliselt juba kolm sajandit sõltumatud olnud ja senini juba kolmekordse võimuvahetuse kõigi selle võõraste mõjutustega läbi pidanud tegema, et siin on luterliku kiriku baasil jäänud püsima saksameelsus ja -tavad, saksa teoloogia ja teadus. See kajastub ka alamate truuduses, millega provintsid oma *keisrimajale* alluvad, truudusega, mis on kaugelt rohkem kui kartus patukaristuse ees. (*Ibid.*, 2).

Harnack kinnitab siinse luterliku kiriku lakkamatut kokkukuuluvust saksa emakirikuga, kuna tema arvates on siinne kirik emamaa kiriku minimudel, mis seal toimunud kirikuelu muutused järele teeb (*ibid.*).

Ka Hörschelmann nendib, et alates reformatsioonist on tütar (Balti provintsid) oma emale (Saksamaa) üha liginenud (Hörschelmann 1887: 589).

Kählbrandt leiab, et Saksamaa elu liikuma panevad ideed (näiteks kirikuliberalism) jõuavad ka Balti provintssidesse, kuna oma asendist hoolimata ei olda Balti provintssides siiski kaasaja kultuurielust ära lõigatud (Kählbrandt 1863: 606).

Pastor C. Hasselblatt arutleb samuti, kui palju on Balti kubermangude luterliku kiriku sisemine lugu sise- ja välismaal tuntud. Tema arvates rahuldutakse üldiselt sellega, et saksa emakiriku teadus ja elu siin järelkaja leiavad ja saksa kiriku vaimulikud voolud (küll nõrgemal kujul) ka Liivimaale kohale jõuavad. Hasselblatti arvates see siiski nii ei ole. Tema sõnul on Balti kubermangude luterlik kirik elanud oma iseseisvat elu, mida tõestab näiteks see, et sinne kirik on oma üldise töö kõrval ka hernhuutlastevastast võitlust pidanud. Seega liitub Balti provintside luterlik kirik Hasselblatti sõnutsi emakirikuga kui iseseisev lüli. (Hasselblatt 1860: 436).

Oettingen kinnitab, et Balti kubermangud on Saksamaal aset leidnud võitlustest vaimselt osa võtnud, kuid need pole siinset elu kunagi nii raputanud ega lõhestanud, nagu see seal pea kõikjal aset leidnud on. Põhjus on tema sõnul ilmselt selles, et sinne kirik on varasemate löökide tõttu oma tähelepanu sisemistele muredele suunanud, pidades silmas hernhuutlust, maarahva massilist truudusetust usule ehk kirikuvahetusliikumist ning igasugu segadust ja kasvatamatust. (Oettingen 1859: 12).

Tiling on samuti veendumusel, et Saksamaa kirikuelu ei peegeldu täpselt siinses kirikuelus, kuna palju sellest, mis Saksamaa luterlikku kirikut viimasel ajal raputanud, pole siin maal ilmnenu (Tiling 1863: 275).

Sokolowsky sõnutsi on erinevalt Saksamaast saksa-protestantlik element siin nii kujunenud, et “me kõigis sfäärides, nii ka teoloogias, peame esmalt arvesse võtma tegelikku elu” (Sokolowsky 1862: 510). Samuti sunnib heade koolide ja üldhariduse puudumine Balti provintse piirduma vaid hädavajalikuga ning jätma kasutamata selle, mis üle praktilisusele suunatud jõu ning aja ulatab (*ibid.*).

Just saksa rahva varal on Engelhardti arvates kõige parem näidata, mida evangeelne usk suudab korda saata. Engelhardt leiab, et luterlikul kirikul on ette näidata suur hulk haritud, tõsiselt meelestatud ja kindlameelseid vaimulikke, nagu see mitte ei ole katoliiklikes maakirikuis. Ta leiab ka, et pole võimalik tuua ühtegi näidet, et mõnes katoliiklikus riigis on rahvakool (*Volksschule*) jõudnud sellise õitsenguni nagu enamikel

protestantlikel aladel. (Engelhardt 1871, 73). Luterlik usk, väärtustades kombelisust ja õiglust, kasvatust ja haridust, on viinud Saksamaa haridus-, kultuuri- ja vaimuelu kõrgele tasemele. See annab luterlikule kirikule õiguse ja kohustuse pretendeerida ainuõigusele Balti kubermangude rahva vaimuelu juhtimisel.

Pastor Guleke kaebab muutuva maailma üle ja leiab, et Balti provintside kristlastelt oleks raske nõuda, et nad ühe või teise Saksamaal oleva poole kasuks otsustades oma tulevikku näeksid, pidades silmas unionistlikke ja luterlikke maakirikuid. Guleke sõnul pole siinsel rahval esimeste juures oma loomu kainuse tõttu ning siinse geograafilise asendi tõttu midagi otsida, teised aga on kaotanud kõik selle positiivse, mis nende juurde võiks meelitada. (Guleke 1862: 26).

Harnacki ja Engelhardti jaoks on truudus Saksa riigile väga oluline. Nii vähe kui ka emamaa omalt poolt andis, tundus hirmsana juba ainuüksi mõte temast võõranduda. See võis tunduda võrdväärseks kristlusest väljaheitmisega. Teiste arvates ei paku Saksamaa luterlik kirik eriti rõõmustavat pilti, nende jaoks on selgusetu, kas ja millist pidepunkti seal Balti provintside luterlikule kirikule leiduks.

7. Kokkuvõtteks

19. sajandi Balti kubermangude pastorid ja Tartu teoloogid pidasid oma kaasaja kirikuolu signatuurideks tulusust ja väsimust, pessimismi ja poliitikat, umbusku ja apaatiat. Kaasaja kirikuolusid nähakse tumedates värvides, usuline indifferentsus on kõikjal maad võtmas, nii haritlaste kui talurahva seas, uskmatust on kõigis seisustes ja haridusekihtides väga tugev. Tartu usuteaduskonna õpetlased ei otsi rahva aina süveneva usuleiguse põhjuseid pastorite tegudest või tegematajätmistest, vaid eelkõige kirikust eemaldunud inimeste mõttemaailmast. Kirikust kaugenemise on tinginud rahva mõttevaba loidus, lihtrahvalik ratsionaalsus, mugavus, talurahva puhul madal haridustase.

Kohaliku talurahva jaoks kordusid pastorkonnaga seoses aastast aastasse samad probleemid - kõrged sotsiaalsed vaheseinad, pastorite vähene arv ning kehv keeleoskus. Pastor jäi talupoja jaoks härraks nagu mõisnikki, valdavalt sakslastest pastorkond ei olnud üldjuhul orienteeritud talurahvale. Rahva vaesemad kihid olid kirikust eemaldunud, kuna pastorid, keda iseloomustas uhkus ja ligipääsmatus, olid oma töös

enam aadelkonnale keskendunud. Levinud oli üleolekutunne primitiivse eluviisiga ja väheharitud eesti talurahva suhtes.

Baltisakslased arvasid, et mida enam nende kaudu maarahvale toodud kultuur oma küpseid vilju kannab, seda enam saavad eestlased märkama, et nad on lisaks evangeeliumile ning tsivilisatsioonile oma saksa teejuhtidele ning luterlikule kirikule tänu võlgu kogu oma eksistentsi alalhoidmise ning arendamise eest.

II. TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKOND JA TEOLOOGILINE PROFIL 19. SAJANDIL

1. TÜ usuteaduskond

1.1. Unikaalne nähtus Vene impeeriumis

1802. aasta kevadel taasavatud Tartu ülikoolis¹ tegutses erinevalt teistest tsaaririigi ülikoolidest mitte kolm, vaid neli teaduskonda. Filosoofia-, arsti- ja õigusteaduskonnale lisandus usuteaduskond, mis oli Vene impeeriumis ainuke omaette fakulteedina teoloogilist ülikooliharidust andev ja protestantlikke usuteadlasi koolitav õppekeskus. Neist asjaoludest tingituna oli teaduskonna roll ning mõju nii Balti provintssides kui ka laiemalt väga kaalukas. Usuteaduskonna olemasolu poolest sarnanes Tartu ülikool Saksamaa ülikoolidega, kus samuti kõrgharidusega vaimulikke koolitati, Venemaal tegutsesid aga õigeusu vaimulike ettevalmistamiseks omaette õppeasutused – kirikule allutatud vaimulikud akadeemiad (Palamets 2003: 74).

Keiserliku Tartu ülikooli 1803. aasta statuudi § 81 alusel oli usuteaduskonnas neli õppetooli: dogmaatika ja teoloogilise moraali, eksegeetika ja orientaalsete keelte, kirikuloo ja teoloogilise literatuuri ning praktilise teoloogia ehk kateheetika, homileetika ja pastoraalteoloogia õppetool (Seesemann 1956: 206). 1861. aastal taotleti semiidi keelte õppetooli loomist, lähtuvalt vajadusest vähendada eksegeetikaprofessori loengukoormust. 1865. aastal järgnes selle dotsentuuri muutmine korraliseks

¹ Ametlikuks nimeks sai Keiserlik Derpti (aastast 1893 Jurjevi) ülikool. Kohalikus käibes tavatseti venepärase Derpti asemel kasutada Tartu saksapärasest nimetust Dorpat (Hallik 2001: 42).

Tartu ülikooli taasasutamisest põhjalikumalt: M. L u t s. Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. Ajalooline Ajakiri 2002, 1/2 (116-117), lk. 11-32; K. M e y e r. Die Universität im russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius, 1579-1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hrsg. von G. v. Pistohlkors, T.U. Raun, P. Kaegbein. Köln-Wien, Böhlau, 1987. S. 37-50.; H. P a l a m e t s. Lugusid toonasest Tartust. Tartu, 2003. Lk. 71-90; V. T a m u l. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koostanud H. Piirimäe, C. Sommerhage. Tartu, 1998. Lk. 73-95.

professoriks, õppetooli juhataja ülesandeks oli eelkõige Vana Testamenti puudutavate loengute pidamine. (*Ibid.*, 213).

Ülikooli statuudis oli määratletud ka usuteaduskonna roll ning vaimsus, mille pidid tagama õppejõudude isikud. Paragrahv 64 sätestas, et teoloogilised loengud peavad olema vastavuses Pühakirja ning selle ustava tõlgendusega ning teoloogiat õpetavad professorid peavad andma vande, et nad õpetavad puhast Pühakirja; lisaks peavad nad, nagu ka kõik teised õpetajad, kõige siduvamalt kohustuma, et nad mingeid põhimõtteid ei levita, mis religiooni, avaliku korra, riigi põhiseaduse või eluviisi puhtusega vastuolus on, ega ka oma käitumisega mingit avalikku meelepaha ei tekita.

Teaduskonna õppekeel oli algusest lõpuni saksa keel. Seda kõigepealt loomulikult seepärast, et õppejõud ja üliõpilased olid enamuses rahvuselt sakslased; ning teiseks, kuna evangeelse teoloogia õpetamine vene keeles õigeusklikul Venemaal tekitanuks mitmes otsustajas kahtlusi, kui ka sellesisulisi ettepanekuid tehti. Nõnda säilitas usuteaduskond oma saksakeelsuse ja –meelsuse ka venestamisperioodidel, hoolimata asjaolust, et sajandi teisest poolest olid õppetoolid täidetud enamuses kohalike baltisakslastega, kes vähemalt formaalselt vene keelt valdasid. (Petti 2002: 127).

Teaduskonna juures tegutses usuteaduslik seminar¹, mille eesmärgiks oli üliõpilasi praktiliseks pastoritööks ette valmistada. Seminari tööst pidid kindlasti osa võtma kõik mingi riigitoetuse saajad, vabatahtlikult võisid osaleda ka teised. Seminari lõpetanud siirdusid kuni 1840ndateni tööle valdavalt Lõuna- ja Sise-Venemaa asundustesse või Poolasse, sealtpeale aga järjest rohkem otse Läänemere provintssidesse. (Leppik 1999: 246-247).

1834. aastast tegutses Tartu ülikooli juures iseseisev õigeusu teoloogia õppetool. 1848. aastal loodi ülikooli roomakatoliku kogudus ja preestri ametikoht.

¹ Seminar alustas sisulist tegevust 1822. aastal. Seminari tegevuse lõpu kohta pole õnnestunud leida ühtegi dokumenti. Üliõpilaste albumit on peetud 1878. aastani (L e p p i k 1999: 247).

1.2. Esimene periood – 1802-1823

Ülikooli avamise hetkel 1802. aastal olid täidetud vaid kaks õppetooli: dogmaatika kateeder professor Lorenz Ewersi juhtimisel (eluaastad 1742-1830, TÜ õppejõud 1802-1824) ning eksegeetika kateeder professor Wilhelm Friedrich Hezeliga¹ (1754-1824, TÜ õppejõud 1802-1820), kes oli ka usuteaduskonna esimene dekaan. Juba sügissemestril 1802 lisandus kolmas korriline professor, praktiline teoloog Hermann Leopold Böhlendorff (1773-1828, TÜ õppejõud 1802-1823). Böhlendorffi eriline roll ülikooli juures väljendus tema osalemisel Tartu ülikooli esimese põhikirja koostamisel² (Hallik 2001: 47).

Esimesed kaks aastakümnet oli teaduskond ratsionalismi mõju all, mis nägi kristlikus religioonis vaid moraalseid väärtusi (Seesemann 1956: 207). Ratsionalistidest teoloogid ei kujutanud endast tol ajal mingit iseärasust, vaid esindasid toona valitsenud, valgustusest pärinevat suunda, milles oli omaks võetud, et religioon ja mõistus pole üksteisega vastuolus, et religioonis pole midagi üleloomulikku, selles on kõik mõistusega seletatav ning et selle eripäraks on keskendumine moraaliga seotud küsimustele.

Ainuke ortodoksia esindaja 19. sajandi esimesel veerandil oli Ewers (Burdach 1986: 97). Selgelt on näha, et teaduskonna hilisem profiil kujunes suuresti just nende alguses esindatud teoloogiliste positsioonide sünteesist: selleks sai luterlik konfessionalism, mis ühendas jooni pietismist, ortodoksiast, aga ka näiteks ratsionalismi rüpes sündinud ajaloolis-kriitilisest piibliuurimisest.

Ewers, Hezel ja Böhlendorff püsisid ametis praktiliselt terve nimetatud perioodi. Õppetöös oli sellega kindlasti tagatud teatud stabiilsus. Samas tuleb kohe nimetada, et sageli lugesid nad aineid, mis ei kuulunud päriselt nende kompetentsi.

Ülikooli taasavamisaastal immatrikuleeriti 11 teoloogiatudengit. 1823. aastaks oli see arv tõusnud 70ni (Hörschelmann 1905: 8j, Raid 1995: 43j). Enamik esimesel

¹ 12. detsembril 1813 piirati Hezeli õppejõutegevust haridusministri käskkirjaga ning talle jäeti õigus pidada loenguid üksnes orientaalsete keelte alal. Selle põhjuseks oli Hezeli poolt üllitatud Uue Testamendi tõlge saksa keelde koos ratsionalistlike kommentaaridega (*Die Bibel des Neuen Testaments oder die ehrwürdigen Urkunden der christlichen Religion, als echte und einzige Quelle derselben*. 1809) (P e t t i 2002: 130).

² 29. detsembril 1802 moodustati ülikooli nõukogu professoritest komisjon uue põhikirja väljatöötamiseks. Komisjoni koosseisu läksid G. F. Parrot, J. K. S. Morgenstern, D. G. Balk, J. L. Müthel ja H. L. Böhlendorff (S i l l a s t e 1982: 42).

perioodil Tartus usuteadust õppinud üliõpilastest oli kohalikku päritolu: saksa soost aadlikud või linnakodanikud.

Esimesed kaks lõpetajat anti juba 1804. aastal, aga kokkuvõttes jäi lõpetajate arv terve esimese perioodi jooksul väga kasinaks, olles mitte kõrgem kui kuus lõpetajat aastas. Aastatel 1814-1820 ei lõpetanud usuteaduskonda mitte ükski inimene. Olukord paranes alates 1826. aastast ja sellest peale läks areng ülesmäge. (Raid 1994: 46).

Fakt, et üliõpilaste arv kasvas küll jõudsalt, ent lõpetajaid oli ebaproportsionaalselt vähe, laseb oletada, et õpinguid alustati küll Tartus, aga diplom eelistati omandada mujal või loobuti sellest üldse. 1820ndate alguses tehtud vahetus teaduskonna koosseisus tõi kaasa ka muutuse lõpetajate arvus.

1.3. Teine periood – 1823-1850

Tartu õpperingkonna kuraator aastatel 1817-1828 Karl von Lieven pidas üheks tähtsamaks ülesandeks ratsionalismi väljajuurimist Tartu ülikooli usuteaduskonnast. 1823. aastal saadeti kõik usuteaduskonna professorid pensionile, st vabastati nad oma ametist. Rektor Gustav Ewersi¹ aastatel (1818-30) kutsuti Tartusse palju noori õppejõude ning tänu sellele astus usuteaduskond ka suuri samme edasi. (Seesemann 1956: 208-209).

Teaduskonnas alustasid tööd teoloogid, kellest näiteks kirikulooprofessor Andreas Kaspar Friedrich Busch (eluaastad 1798-1877, TÜ õppejõud 1824-1849) ja eksegeetika ning orientaalsete keelte professor Adolph Friedrich Kleinert (1802-1834, TÜ õppejõud 1829-1834) pooldasid pietistlikku suunda. Kiriklik-konfessionaalset eneseteadvust esindas süstemaatilise teoloogia professor Ernst Wilhelm Christian Sartorius (1797-1859, TÜ õppejõud 1824-1835). Peale Sartoriuse lahkumist 1834. aastal paluti süstemaatilise teoloogia aineid lugema August Carlblom (1799-1877, TÜ *stud. theol.* 1816-1821, TÜ õppejõud 1835-1841 ja 1861-1862), keda küll professoriks ei valitud. Carlblom esindas samuti konfessionaalset, st luterlikele usutunnistuskirjadele toetuvat suunda. Praktilise teoloogia professor Julius Piers Ernst Hermann Walter (1794-1834,

¹ G. Ewers on ainuke rektor Tartu ülikooli ajaloos, keda sellesse ametisse on valitud 13 korda järjest (L e p p i k 2001: 201). Ewersi kohta on põhjalikult kirjutanud Lea L e p p i k teoses *Rektor Ewers*. Monograafia. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2001.

TÜ *stud. theol.* 1811-1817, TÜ õppejõud 1830-1834) oli teaduslikult võimekas, särav isiksus, kaasakiskuv kõnemees, filosoofiliselt põhjalikult haritud Hegeli koolkonnas.

Eriti auväärse kujuna seisab selles ajas praktilise teoloogia professor Carl Christian Ulmann¹ (1793-1871, TÜ *stud. theol.* 1810-1814, TÜ õppejõud 1835-1842), kes ainsa teoloogina oli 19. sajandil valitud ülikooli rektoriks. 1838. aastal asutas Ulmann protestantliku kiriku keskseks häälekandjaks kujunenud ajakirja “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands”, mis ilmus kuni 1915. aastani.

1841. aastal sai dogmaatika õpetooli uueks juhatajaks Friedrich Adolf Philippi (1809-1882, TÜ õppejõud 1841-1851), luterliku konfessionalismi teravmeelseim esindaja 19. sajandil (Harnack 2001: 2324). Philippi kutsumine Tartusse oli teaduskonna jaoks suure tähendusega, tema mõju tudengitele äärmiselt suur, nagu seda näitavad tema olulisemate õpilaste Moritz von Engelhardti ja Alexander von Oettingeni tunnistused² (Oettingen 1883: 214). Philippi seisis Liivimaal nende eesotsas, kes rajasid teed ratsionalismist kiriklik-konfessionaalsele suunale. Tema usu tõsidus ja mehelik usurõõm andsid Liivimaa vaimulikkonnale uue hoo. Järgneval ajal on ta oma õpilaste kaudu mõjutanud tervet luterlikku kirikut Venemaal piibellik-kiriklikus suunas.

Philippi kõrval tegutses Peterburis sündinud Theodosius Harnack (1816-1889, TÜ *stud. theol.* 1834-1837, 1842-1852 praktilise teoloogia professor, 1852-1853 süstemaatilise teoloogia professor, 1865-1875 praktilise teoloogia professor, vahepeal töö Erlangenis). Ta esindas samuti kiriklik-konfessionaalset seisukohta, paistis silma liturgiaalaste uurimustega ning oli Liivimaa kiriku liturgilise komitee esimees (Seesemann 1956: 211). Alates aastast 1844 pidas Harnack akadeemilisi jumalateenistusi Tartu Jaani kirikus (1847 ordineeriti ülikooli jutlustajaks) tingimusel, et eraldi kogudust ei rajata (Raid 1995: 31).

Eksegeetilise usuteaduse professor Johann Karl Friedrich Keil (1807-1888, TÜ *stud. theol.* 1827-1830, TÜ õppejõud 1833-1858) oli samuti luterliku konfessionalismi pooldaja. Keil pidas arvukalt loenguid, toetas üliõpilasi nende töödes ning oli kirjanduslikult väga produktiivne (Seesemann 1956: 211).

¹ Carl Ulmann vabastati 21.11.1842 Nikolai I isiklikul korraldusel professori kohalt väidetavalt ametlike isikute kohta käiva kingituste vastuvõtmise seaduse rikkumise tõttu ning kohustati teda veel samal päeval Tartust lahkuma (T a m m i k s a r 1999: 2578). Seda teemat on põhjalikumalt käsitlenud Erki Tammiksaar artiklis *Ulmanni afäär Tartu ülikoolis*. Akadeemia 1999 nr. 12, lk. 2576-2595.

² Vrd S e e s e m a n n 1956: 210.

Fakulteedi teoloogilisi vaateid alates 1830. aastatest on Karl Girgensohn nimetanud “kiriklik positiivseks teoloogiaks”, mis eraldus lõpulejõudvast ratsionalismist (Girgensohn 1918: 40).

Teisel perioodil tõuseb märgatavalt kohalikku päritolu õpetlaste ja professorite osakaal teaduskonna liikmete hulgas – Carlblom, Walter ja Ulmann. Teoloogiliselt orientatsioonilt oli pilt üsna mitmekesine, mis ometi ei takistanud neil omavahel hästi läbi saamast. Seesemann (1956: 209) kirjutab, et keegi professoritest polnud jäigalt ühekülgne, teineteisest püüti aru saada ja teistsuguseid arvamusi mõista. Kõige suuremat mõju tulevikule on avaldanud Philippi, kes just sel ajajärgul paneb Tartu teaduskonnas aluse rangete konfessionaalsele luterlikule suunale.

Teise perioodi alguses oli teaduskonnas immatrikuleeritud seitsekümmend üliõpilast. Järgneva kahekümne aasta jooksul kõikus see arv mõlemas suunas. Kõige vähem oli üliõpilasi 1836. aastal, vaid nelikümmend kaheksa. Alles 1852. aastal oli immatrikuleeritud tudengite arv esmakordselt kolmekohaline, täpselt sada. (Raid 1995: 43).

Teise perioodi kokkuvõtteks saab öelda, et fakultet oli saavutanud keskmisest kõrgema taseme, ning eriti tuleb esile tõsta õppetoolide suutlikkust toota enesele väärikat järelkasvu, mis esimesel perioodil oli tegelikult puudunud.

1.4. Kolmas periood – 1850-1889

Üks oma aja kõige mõjukam Tartu teoloogiaprofessor oli kirikuloolane ja eksegeet Johann Heinrich Kurtz (eluaastad 1809-1890, TÜ õppejõud 1849-1870), oma mõtlemises ja teaduslikus töös luterliku konfessionalismi pooldaja. Ta oli ainus usuteaduskonna professor, kes kirikuloo loenguid lugedes kasutas alusena iseenda õpikut¹. Kuni Karl Heussi kompendiumi ilmumiseni 20. sajandi alguses oli just Kurtzi kirikuloo õpik kirikuloo studiumi kõige enam kasutatud õpperaamat.

Aastal 1851 kutsuti Philippi Rostocki. Seega oli Tartu ülikooli usuteaduskonnast ära läinud üks parimaid õppejõude ning talle vajati asendust ja järelkasvu. See oli aeg, mil välismaalasi ei tohtinud õpetama kutsuda. Nii said Tartus Philippi õpilased olnud

¹ “Lehrbuch der Kirchengeschichte für Studierende“, 1849, 11. trükk 1890.

Gustav Moritz Konstantin von Engelhardt (1828-1881, TÜ *stud. theol.* 1846-1849, TÜ õppejõud 1853-1881) ja Alexander Konstantin von Oettingen (1827-1905, TÜ *stud. theol.* 1846-1849, TÜ õppejõud 1853-1890) kutse Tartus habiliteeruda (Oettingen 1882: 161). Hörschelmanni (1905: 5) sõnul saavutati teadustegevuse kõrgpunkt kahe teineteisega tihedalt seotud kohaliku päritolu teoloogi, süstemaatilise teoloogia professori Oettingeni¹ ja kirikuloolase Engelhardti ajal. Mõlemad mehed kuulusid Philippi õpilaste sekka ja olid temast oluliselt mõjutatud. Nad olid käinud end koos Saksamaal täiendamas, kus mõlemale avaldas muljet dogmaatik Johann Christian Konrad von Hofmann.

1859. aastal asutas Oettingen usuteaduskonna oma ajakirja “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche” ja toimetas seda kõigi viieteistkümne ilmumisaasta jooksul. Usuteaduskond oli sedasi Tartu ülikoolis ainus oma ajakirja välja andev fakulteed. Oettingeni arvamusel oli suur autoriteet nii teaduskonnas kui maakirikus: teda hüüti koguni paavstiks ja tema maja Vallikraavi tänavas Vatikaniks (Seesemann 1956: 214).

Engelhardt oli esmajoones väga haritud inimene ja ärgitav õppejõud. Kirjanduslik tegevus seisis tema puhul teisel kohal. Tema peamine mõju avaldus kantslis ja õppetoolis tegutsedes. Ta oli õiglane ja tähelepanelik isiksus, kes oma õpilaste juures hindas kõrgelt iseseisvat mõttetööd. Ta näitas üliõpilaste suhtes üles isalikku hoolitsust, mille eest talle tasuti austuse ja armastusega. Engelhardt nägi oma eluülesannet selles, et aidata võimalikult paljudel saada head haridust ja kasvatust². (Riistan 2002: 32).

Nii Oettingen kui Engelhardt olid kohaliku aadli esindajad ja ütlesid ära kõigist pakkumistest minna tööle välismaale. Mõlemad olid Balti provintside luterliku kiriku asjadest südamest huvitatud ning löid kirikuelu korraldamisel aktiivselt kaasa nii kirjatöödega kui ka sinoditel osalemisega ja otsustamisprotsesside mõjutajatena.

Philippi ja Hofmanni tüli lepitusõpetuse üle aastal 1856 hõivas kogu Tartu usuteaduskonna (Keil, Kurtz, Christiani, Oettingen, Engelhardt) (Seesemann 1956:

¹ Oettingen sai Euroopas juristide ja sotsioloogide seas tuntuks oma sotsiaaleetika-alaste tööde, eelkõige kõlbluse statistilise uurimise (“Moralstatistik”) kaudu (W i t t r a m 1998: 196). 1889. aastal valiti Oettingen Londoni rahvusvahelise statistikainstituudi auliikmeks (J a a n u s, M e r e s t e 1982: 168).

² Jakob Hurt ütleb oma õpetaja kohta: “Usuteaduskonna professoritest on prof. Dr. Moritz von Engelhardtil kõige enam mõju minu ja minu hariduse peale olnud. Sellel mehel enesel oli täiuslik kristlik iseloom ja ta kujundas iseloomusid, mehi. Koolitarkuse poolest ehk ületasid teised professorid teda, Engelhardti tõekspidamiste selgus ja kindlus oli aga kõrgemal määral ligitõmbav. Et minust on saanud veendunud ja kõlbuline õpetaja, selle eest tänan mina peale Jumala oma unustamatut õpetajat Engelhardti” (H u r t 1934: 127-128).

212). Tartu teoloogid avaldasid ühes oma selgituses arvamust, et Hofmann kohtleb kõrgeltaustatud Philippit nagu “teadlast, kes ei kannata dogmaatika vähimatki arengut” (Schrenck 1933: 85).

Mitte ainult Engelhardt ja Oettingen üksi ei olnud luterliku konfessionalismi pooldajad, neile lisandus ka Johann Christoph Wilhelm Volck (1835-1904, TÜ õppejõud 1863-1898), kes 1862. aastal dotsendina Erlangenist Tartusse tuli ja sellele järgneval aastal idakeelte professoriks sai (Engelhardt 1933: 266). 1884. aastal sai Volcki ja Mühlau avalikest loengutest ülikooli aulas alguse diskussioon Piibli verbaalinspiratsiooni üle¹.

Mainida tuleb ka hilisemat Liivimaa kindralsuperintendenti Arnold Friedrich Christianit (1807-1886, TÜ *stud. theol.* 1826-1829, TÜ õppejõud 1852-1865), kes juhtis Harnacki Erlangenis viibimise ajal praktilise teoloogia õppetooli ja alates 1855. aastast oli Tartu ülikooli koguduse õpetaja (*ibid.*).

Theodosius Harnack oli tagasi Tartus praktilise teoloogia professori ametikohal alates aastast 1865 (-1875), vahepealsed kaksteist aastat (1853-1865) veetis ta praktilise teoloogia professorina Erlangeni ülikooli usuteaduskonnas. Harnack oli üks esimestest õpetlastest, kes Tartust Saksamaale professoriks kutsuti (Zahn-Harnack 1936: 557). Harnacki käsitletud teemade mitmekesisus on muljetavaldav, need ulatuvad Uue Testamendi ning patristika alalt üle Lutheri kuni aktuaalsete kaasaja küsimusteni.

1871. aastal oli samuti Erlangenist tulnud Tartusse eksegeetilise usuteaduse professor Ferdinand Mühlau (1839-1914, TÜ õppejõud 1871-1895), kes ärgitas Uue Testamendi põhjalikule ja täpsele uurimisele ning pälvis siinsete pastorite seas tähelepanu oma huvitavate seminaridega (Engelhardt 1933: 266).

Praktilise teoloogia professori kohale tuli peale Harnacki haigestumist Dietrich Ferdinand Nikolai Hörschmann (1833-1902, TÜ *stud. theol.* 1851-1854, TÜ õppejõud 1875-1901). Hörschmann oli neliteist aastat (1861-1875) pastoriks Viljandi-Kõpu maakoguduses. Tema juhtimisel ehitati kogudusele uus kirikuhoone (Viljandi Pauluse kirik). Hörschmannist peeti koguduses lugu. Ta oli rahvalik jutlustaja, kes võitis

¹ Saaremaa pastorid vaidlesid Pühakirja supranaturaalse tekkimise ja eksimatuse üle Tartu teoloogidega. Viimaste eeskõnelejaks oli Volck: vastavalt Lutheri õpetusele end ise interpreteerivast Pühakirjast tulevat selle üksikuid raamatuid hinnata tervikust lähtuvalt, võttes kriteeriumiks selle, mis “ajab Kristuse poole” (W i t t r a m 1998: 194). Teemat on põhjalikult käsitletud Kadri R e s i k. “Pühakirjatüli 19. sajandi teisel poolel Balti provintssides”. Bakalaureusetöö TÜ usuteaduskonnas. Tartu, 2003.

kergesti oma kuulajate südame. Hörschelmann valdas suurepäraselt eesti keelt ja koostas ise mitmeid eestikeelseid kirjutisi¹.

Veel tuleb ära märkida Johann Matthias Lützens (1829-1894, TÜ *stud. theol.* 1849-1852), kes oli aastatel 1858-1875 praktilise teoloogia dotsent. Kõigi nende kolmekümne semestri jooksul pidas Lützens loenguid kõikidest teoloogia distsipliinidest, kuigi ei tõusnud iial korraliseks professoriks. Alates 1865. aasta lõpust oli ta pärast Christiani lahkumist ülikooli koguduse pastor.

Engelhardti järglaseks sai Nathanael Bonwetsch (1848-1925, TÜ *stud. theol.* 1866-1870, TÜ õppejõud 1878-1891), keda Engelhardt oma eluajal oli nimetanud enda võimekaimaks õpilaseks (Engelhardt 1933: 271). Kui aga venestamislained ikka enam ja enam hakkasid ülikooli puudutama, võttis Bonwetsch vastu koha Göttingeni ülikoolis, et juhtida sealset kirikuloo õppetooli (Seesemann 1956: 214).

1884. aastal säras Tartu teoloogiataevas juba uus täht: Reinhold Seeberg (1859-1935, TÜ *stud. theol.* 1878-1882, TÜ õppejõud 1885-1889). Kuid Seeberg lahkus veel enne, kui ta oli saanud Tartu-professori pakkumise siit Saksamaale, et esmalt Leipzgis, seejärel Erlangenis ja Berliinis töötada ühe kuulsaima aastasajavahetuse teoloogina. Seesemann (1956: 215) kirjutab, et Seebergi tegevus oli õpilastele suure mõjuga, ning kõigil oli väga kahju, kui ta 1890. aastal ei saanud Oettingeni järgselt dogmaatika õppetooli professoriks.

Engelhardti silmapaistvaim õpilane Carl Gustav Adolf von Harnack² (1851-1930, TÜ *stud. theol.* 1869-1872), kes oli ilmselt oma aja kuulsaim teoloog, kutsuti küll 1875. aastal Tartusse, kuid talle pakuti samal ajal ka erakorralise professori kohta Leipzgis ning ta otsustas viimase kasuks (*ibid.*).

Baltisaksa ajaloolased iseloomustavad Engelhardti ja Oettingeni aega Tartu ülikooli usuteaduskonna "kauneima õitseajana" (Girgensohn 1918: 47). Et nimetatud periood endast 19. sajandi fakulteedi hiilgeaega kujutab selles on peamine teene loomulikult õppejõududel. Nende hulgas oli läbinisti kohalikku päritolu mehi nagu Oettingen ja Engelhardt, Christiani, Lützens ja Hörschelmann, aga ka pikaks ajaks kohale jäänud välismaalasi nagu Kurtz, Volck ja Harnack. Oettingen oli Tartus ametis

¹ Näiteks sissejuhatus Uude Testamenti „Tulle ja wata!“, 1866; reformatsiooni ajaloo tutvustus „Mattias Zell ja tema sõbrad“, 1874 ning kõige laiema leviku osaliseks saanud „Maja-peeel“ (kuus kõnet ristiniimese majaelust perewanematele, teenritele ja noore rahwale), 1874.

² Põhjalikult on A. v. Harnacki elu kohta kirjutanud Agnes von Zahn-Harnack teoses *Adolf von Harnack*. Berlin, 1936.

37 aastat, Engelhardt 28, Volck 27, Mühlau 25 aastat. Tartu teaduskond polnud enam vahejaam ega hüppelaud edaspidises akadeemilises karjääris (teisel perioodil läksid just seetõttu kaduma Sartorius ja Philippi).

Aastail 1859-1874 andis fakulteet välja kõrgetasemelist teoloogilist erialaajakirja “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche”. Ellu kutsuti jaanuarikonverentside traditsioon, asutati ülikooli kogudus ja ehitati kirik. 1867. aastal pandi alus Usuteaduse Üliõpilaste Seltsile¹ (*Theologischer Verein*), kuhu kuulusid kõik usuteaduskonna üliõpilased ja mõned õppejõud (*Der Theol Verein* 1892: 9). Seltsi peaesmärk oli üliõpilaste ettevalmistamine kiriklikuks ja usuteaduslikuks tegevuseks.

Ülikooli taasavamisaastal immatrikuleeriti 11 teoloogiatudengit, 1852. aastal saavutati 100 tudengi piir ning 1890. aastal õppis usuteaduskonnas 284 üliõpilast, seejärel aga langes teoloogiatudengite arv pidevalt ja 1902. aastal oli see vaid 135 (Hörschmann 1905: 8-9, Raid 1995: 43-44).

Akadeemilise kraadi² sai kuni 1903. aastani 1238, kandidaadikraadi 347 inimest. Kõrgematest kraadidest on nimetada 22 magistrit ja 11 doktorit, sellele lisaks on 25 korda välja antud *honoris causa*. (Hörschmann 1905: 9-10).

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskond oli ainus kõrgemat teoloogilist haridust pakkuv asutus Vene impeeriumis. Kolm peamist märksõna toonase fakulteedi kohta oleksid - saksakeelne, evangeelne, - st eriline toonases Vene riigis -, ja kõrgetasemeline teaduskond.

2. 19. sajandil ilmunud teosed Tartu ülikooli usuteaduskonna kohta

Juba kakskümmend viis aastat pärast Tartu ülikooli taasasutamist 1802. aastal anti toonase rektori Gustaw Ewersi juhtimisel välja väike kokkuvõte senisest tegevusest “*Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*”. Suur osa nimetatud teoses on statistilistel materjalidel. Otseselt usuteaduskonnale pole selles kirjutises kuigi palju ruumi pühendatud.

¹ Selts tegutses kuni 1939. aastani.

² Vene Keisririigis kehtis kolmeastmeline kraadisüsteem – kandidaat, magister ja doktor, erandiks oli arstiteaduskond, kus oli ainult doktorikraad (H i i o 1999: 209).

Ülikooli taasavamise 50. aastapäevaks ilmus ülikooli sündiku¹ T. H. Beise sulest ülevaade ülikooli senisest tegevusest “*Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852*”. Seegi kirjatöö oli pigem formaalne aruanne tehtu kohta.

Esimene tõsiselt võetav ülevaade usuteaduskonna tegevusest 19. sajandil ilmus veidi enam kui kuuskümmend aastat pärast ülikooli taasasutamist. Selle 1866. aastal ilmunud teose autoriks oli filosoof Ludwig Strümpell ja kirjutus kandis pealkirja “*Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre 1802-1865. Nach den vom Curator des Dörptschen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen*”. Teos ilmus paralleelselt ka vene keeles, venekeelse variandi toimetaja oli ülikooli vene ajaloo endine professor N. A. Ivanov. Pealkiri ütleb, et toetatakse otseste asjaosaliste poolt ülikooli kuraatorile esitatud aruannetele. Vaatluse all on küll terve ülikool ja selle tegevus, milles usuteaduskonnaga seotu moodustab ühe osa². 1866. aasta “*Mittheilungen und Nachrichten*” (MNR) sõnutsi on usuteaduskonda käsitlevas peatükis esitatud lühidalt, kuid tabavalt päris õige pilt tol perioodil teaduskonda esindanud meeste kohta (*Rückblick* 1866: 508).

Strümpell jagab usuteaduskonna 60-aastase ajaloo kolme perioodi. Kõigepealt algusest aastani 1823, mil tema sõnutsi valitses 18. sajandi inglise deistide ja prantsuse naturalistide mõju, mis oli religiooni suhtes destrukttiivne. Strümpell nimetab seda perioodi vulgaarseks ratsionalismiks (Strümpell 1866: 138), temaga nõustatakse ka MNR-is: “Esimesed kaksikümmend aastat on täiesti õigusega nimetatud ratsionalistlikuks perioodiks ja veel enam – vulgaarratsionalismiks”³ (*Rückblick* 1866: 511). Samas artiklis kirjutatakse, et tollane vulgaarratsionalism oli sel määral viljatu, et “parimad toonased tudengid hiljem, olgu kirikus või koolis teenides, mitte vaid vulgaarratsionalismist puutumata polnud jäänud, vaid ka just antivulgaarratsionalistlikult ning uuendavalt meie kirikuelu mõjutasid” (*ibid.*, 514). Ratsionalistidena märgistatud teoloogid esindasid toona valitsevat suunda ja ei

¹ Ülikooli kohtu teise astme kvalifitseeritud ametnik – esimene aste oli rektor, teise kuulusid rektor eesistujana, õigusteaduskonna dekaan, nimetatud sündik ja kahe muu teaduskonna dekaanid, kolmas ja kõrgeim kohtuinstants oli professoritest koosnev nõukogu.

² Usuteaduskonda puudutav osa sisaldub lk. 137-166.

³ Hörschelmanni sõnutsi ei ole vulgaarratsionalism muud kui see, mida nimetatakse terveks talupojamõistuseks – see, mis väidab teate peale, et maakera on ümmargune – “See pole võimalik, sest siis kukuksime me ju alla!” (H ö r s c h e l m a n n 1883: 437).

kujutanud tol ajal endast mingit iseärasust. Näiteks 1803. aastal esimese ratsionalistina Liivimaa kindralsuperintendentiks saanud Karl Gottlob Sonntagi kohta kirjutatakse: “Kes teda tema tegevuse järgi tunneb, see teab, et õilis ratsionalist võib ka oma töös religioosne ja vaga olla ja et ta oma töös kõrvuti kahvatu ning viljatu vulgaarratsionalismiga palju head korda saatis” (*ibid.*, 513).

MNR-is avaldatakse arvamust, et 1820ndatel Tartu ülikooli usuteaduskonna suunitluses muudatus toimunud nagunii. “Tõus oleks jõudnud lõpuks siia, kus kõik veel rahulikult magasid, niisamagi, ka ilma Peterburi kaudu käimata. Aeg oli selleks toona lihtsalt küps, et uuesti pöörduda reformatsioonimeelsusse, et taas uurida hästi unustatud vana. Teoloogiline teadus on sellest ajast peale hiigelsammudega edasi arenenud” (*ibid.*, 515). Rõõmustatakse, et tänu õppeainete käsiraamatutele on praegusel ajal studiumi alustavatel noortel teoloogidel palju soodsam aeg ning tõdetakse, et “tõepoolest, usuteaduskond ei olnud enne paigal ega ole ka praegu” (*ibid.*, 516).

Teine periood kestab Strümpelli käsitluses 1840. aastate alguseni ja seda iseloomustab tema sõnutsi evangeelne pietism (Strümpell 1866: 139). Seda nimetust ei pea MNR-i ajakirjanik eriti õnnestunuks, ning selgitab: “Perioodi all on mõeldud ilmselt mingit vaheetappi. Õige ta on, sest antud arenguskaalal peab A-st C-ni jõudmiseks ka B olema. Niisiis oli see vahestaadium, vaieldamatult. Aga miks peab selle nimi olema pietism?” (*Rückblick* 1866: 514). Artikli autor ütleb: “Juhul kui pietismi all on mõeldud teoloogilist käsitlusviisi, mis teaduslikkuse arvel tegeleb populaarsete usuvormidega, siis selle suuna esindajaid nimetatud perioodil Tartu usuteaduskonnast küll ei leia. Kui meie peaksime sellele perioodile nime andma, siis nimetaksime seda kui evangeelne tundeteoloogia (*Gefühlstheologie*)” (*ibid.*, 517).

Usuteaduskonna kolmas periood, mida Strümpell iseloomustab rangelt konfessionaalse-kiriklikuna sai alguse Friedrich Adolf Philippiga (Strümpell 1866: 141). Sama meelt Strümpelliga on ka pastor Guleke, kes 1862. aastal edastab: “Sellest on kaks kümnendit, kui Philippi Tartus oma ametisseastumise kõne pidas. Tegu oli uue epohhi sissejuhatusega Tartu teoloogilises elus ja Balti kubermangudes” (Guleke 1862: 19). Ta lisab, et seni oli Tartu usuteaduskonnas valitsev olnud teatud pietistlik joon, mis osaliselt ka Balti kubermangude vaimulikkonnas juba juurdunud oli. Kuid Philippi poolt esitatu põhimõttel *sola fide* tõmbas Guleke sõnul teolooge ligi: nii sai valitsevaks ortodoksne suund ja kuigi Schleiermacheri pooldajad mõõdukusele manitsesid, jäid

nende ütlused ilma erilise eduta. (*Ibid.*). MNR-is öeldakse, et konfessionaalset-kiriklikku suunda toetasid kohaliku kiriku vajadused (*Rückblick* 1866: 518). Uue perioodi algust kinnitab ka Harnack: “Siin on juba kümnendite eest uus, üha teadlikum ning jõulisem kirikuelu ärganud, mille tõenduseks on Tartu teoloogilise teaduskonna mõjukus (Kleinert, Sartorius, Philippi) ning iga-aastased provintsiaalsinodid” (Harnack 1860: 3).

Teaduskonna senise veidi enam kui kuuekümne aasta töö tulemusi hindab Strümpell kahetiselt: teadus- ja õppetöö kaudu. Teadusproduktioon oli tema hinnangul alguses pigem tagasihoidlik, asi paranes alates teisest perioodist. Õppetöö osas tõstab ta esile, et teaduskonnas valmistati ette vaimulikkonda luterlikule maakirikule. Kokkuvõttes tähendab see seda, et praktilist väljaõpet tuleb senises fakultedis kõrgemalt väärtustada kui teoreetilist uurimistööd. Strümpelli usuteaduskonnakäsitlus annab ülevaate arenevast ja perspektiivikast fakulteedist, mille probleemid näisid olevat suures osas ületatud või ületatavad.

Strümpelli kirjatöö järel ei ilmunud 19. sajandil mingeid tähelepanuväärseid käsitlusi. 1902. aastal möödus ülikooli taasasutamisest 100 aastat ning sel puhul, küll väikese hilinemisega, anti 1905. aastal välja otseselt usuteaduskonna ajaloole pühendatud teos „*Die theologische Fakultät der Kaiserlichen Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903*“, autor eksegeetilise usuteaduse dotsent Johannes Frey. Nimetatud teos on seni kõige põhjalikum ülevaade 19. sajandi usuteaduskonnast. Teos koosneb kahest suuremast osast: ajaloolis-statistiline, kus kõigepealt on praktilise teoloogi emeriitprofessor Ferdinand Hörschelmanni ülevaade teaduskonna ajaloost, milles ta osalt kordab Strümpelli ja jätkab sealt, kus sajandi keskpaigal tegelenud filosoof pooleli jäi, seejärel statistilised tabelid teaduskonna õppejõudude, dekaanide, üliõpilaskonna kohta. Teine, biograafiline osa toob ära kõigi teaduskonnas töötanud õppejõudude biograafilised andmed.

3. Ülikooli kogudus ja kirik¹

1802. aastal taasavatud Tartu ülikoolil polnud esialgu ühtki oma hoonet ja üliõpilased õppisid üüritud ruumides. Seetõttu pidi ülikooli valitsus korraga käsile võtma mitu rajatist (peahoone, anatoomikum, kliinik, botaanikaaed, tähetorn jm). Oma kirik, kus ülikooliga seotud isikud oleksid saanud jumalateenistusel osaleda, ülikoolil puudus.

Juba 1803. aastal vaimustus ülikooli arhitekt ja ehituskunsti professor Johann Wilhelm Krause ideest ümber ehitada Toomemäe katedraali varemed. Toomkiriku ühte otsa kavandas Krause raamatukogu, pikihoonesse aga ülikooli kiriku. Kiriku läänepoolses otsas nägi arhitekt vaimusilmas kõrgumas ligi saja meetri kõrgust torni, kus võinuks olla ülikooli observatoorium². (Frey 1910: 1).

1820. aasta alguses sai ülikooli nõukogu Vene ametkonnalt kirja, milles teatati, et riiginõukogu oli ülikooli statuudi lisasid kontrollides pannud tähele, et Tartu ülikoolil pole erinevalt teistest Vene ja välismaa ülikoolidest oma kirikut, ja leidnud olevat vajaliku, et selline evangeelsete kristlaste jaoks tarvilik asutus ülikooli juurde rajataks. Seepeale sõnastas vajaduse iseseisva ülikoolikiriku järele Tartu akadeemiline seltskond, ideed toetas ka ülikooli kuraator krahv Lieven. Püstitatud ülesanne suudeti täita, aga alles neljakümne aasta pärast. (*Ibid.*, 2).

Ülikooli jumalateenistused peeti oma kiriku puudumise tõttu kuni 1844. aastani Jaani kirikus. Paraku sai seal jutlusi pidada vaid tingimusel, et ülikool ei moodusta omaette kogudust. Kui siis iseseisev ülikooli kogudus 1855. aasta novembris kuraator Georg Friedrich von Bradcke ja Tartu ülikooli rektor Friedrich Bidderi eestvedamisel ikkagi loodi, peeti selle jutlusi esialgu selleks puhuks ette valmistatud raamatukoguruumis toomkiriku varemetes (Hörschmann 1905: 12).

Aastakümneid seisis ülikooli peahoone uhkes üksinduses, enne kui arhitekt Karl Rathausi³ projekt 1852. aastal kinnitati ja ehitustööd alata võisid⁴.

¹ Sel teemal on põhjalikult kirjutanud J. F r e y teoses “*Aus der Geschichte der Universtaetskirche zu Dorpat*”. Dorpat, 1910.

² Krause idee varemete kasutamise kohta osaliselt siiski teostus. Aastatel 1804-1807 ehitati kunagise katedraali kooriruum ümber ülikooli raamatukoguks.

³ Karl Rathaus tuli ülikooli arhitekti kohale 1851. aastal. Tema projektide järgi kerkisid peahoone tiibehitised (aastatel 1856-58) ja ülikooli kirik (P a l a m e t s 2003: 80).

⁴ Uurinud pinnast, leidis arhitekt Rathaus, et maapõue sügavamad kihid pole küllalt tugevad uue kiriku vundamenti kandma. Ühest Prantsuse ajakirjast leitud meetodit kasutades muutis ta pinnase kandejõulisemaks, täites vaiaaукude põhjad lubjavees immutatud liivaga. Maarja kiriku vundamendi praht immutati samuti lubjaveega ja tambiti kinni. EAA. f.2100. n.11. s.128. lk. 10. Nimetatud meetodi

Valitud ehitusplats asus Moritz Hermann Jacobi¹ poolt pakutud alal, ülikooli peahoone taga.

Idee tekkest pool sajandit hiljem, 28. augustil 1856, keiser Aleksander II kroonimispäeval, pandi ülikooli peahoone hoovil nurgakivi endise rootsi Maarja kiriku varemete kohale ehitatavale oma kirikule. Müüriprakku pisteti kastike ülikooli töötajate nimekirjaga, vene kuld- ja hõbemünt ning 1841. aastal keisri kihluse puhuks vermitud kuldne medal. (*Ibid.*).

Nelja aasta pärast, 31. jaanuaril 1860. aastal, toimus pidulik sisseõnnistamisseremoonia, mille viisid läbi kindralsuperintendent piiskop Carl Ferdinand Walter ja ülikooli koguduse tollane õpetaja Arnold Christiani. Väljas nägi linnarahvas harrast vaatepilti: ülikooli koguduse rongkäik koos oma pühade raamatute ja kirikuriistadega Toomemäelt alla, oma päris koju liikumas. (*Ibid.*).

Usuteaduskonna suhted ülikooli kogudusega olid tihedad². 1856. aastal sai ülikooli koguduse õpetajaks praktilise teoloogia professor A. Christiani. 1864. aastal kinnitati ministeeriumis ülikooli nõukogu ettepanek, mille kohaselt ülikooli koguduse õpetaja valitakse vaid usuteaduskonna liikmete hulgast (liikmeiks loeti vaid professoreid). Kirikuõpetajaks valiti harilikult praktilise teoloogia õppetooli juhataja. (Uudam 1992: 4).

Kui Christiani 1865. aastal kindralsuperintendentiks kutsuti, sai tema asemele J. Lützens, kes oli juba aastatel 1857-1865 seisnud Christiani kõrval abiõpetajana. Lützensi asumisel Riia Peetri koguduse ülempastori kohale sai 1875. aastal tema asemikuks praktilise teoloogia professor F. Hörschelmann (Hörschelmann 1905: 12).

1865. aasta 9. juunil välja antud seaduse põhjal on ülikooli kiriku olemasolu õigustatud järgmiselt: “Ülikoolil on oma evangeeliumi usu kirik kogudusega, mis koosneb peaasjalikult ülikooli liigetest” (Seaduste Kogu XI a. I j. § 565). Uuest ülikooli kirikust kostsid ainult saksakeelsed jumalateenistused. (Rahamägi 1931: 3).

rakendamine ongi põhjuseks, miks endine kirikuhoone ei vaju ja kindlalt paigal püsib, erinevalt näiteks peahoonest.

¹ 1835. aastal ülikooli arhitektiks saanud ehituskunsti professor Moritz Hermann Jacobi, kes aasta hiljem valminud projektis pakkus esimesena kiriku asukohaks Jacobi tänavaäärset platsi, kus kunagi oli asunud vana Maarja kirik.

² Ametlikult 1855. aastal asutatud Tartu ülikooli koguduse hingekarjasteks 19. sajandil on olnud Johannes Lützens, Arnold Christiani, Theodosius Harnack, Ferdinand Hörschelmann, Traugott Hahn.

1876. aastal ehitati Vallikraavi tänava äärde, otse ülikooli silmakliiniku kõrvale ülikooli koguduse pastoraat¹ (Hörschelmann 1905: 13).

Loomulikult oli kiriku valmimine kingitus eelkõige koguduse liikmetele, kes seni olid aastaid pidanud jumalateenistusi ülikooli raamatukogu alumises saalis Toomel. Kirik sai ülikooli usuteaduskonna loomulikuks osaks, olid ju koguduse õpetajad ühtlasi teaduskonna õppejõud ja hiljem kujunes kirikust teaduskonna praktikapaik.

4. Usuteaduskonna ja luterliku maakiriku sidemed

Teaduskonna esimesel perioodil, mil valitsev suund oli ratsionalism ehk aastatel 1802-1823, puudusid teaduskonna ja kiriku vahelised kontaktid pea täielikult. Kohalikust pastorkonnast oli enamuse saanud oma hariduse mujal ning Tartu ülikooli usuteaduskond oli nende jaoks tundmatu suurus.

Enne sajandi keskpaika fakulteedi ja kiriku vahele tekkinud suhete kujunemisele aitas kindlasti palju kaasa teaduskonna juures tegutsenud usuteaduslik seminar, mille eesmärk oli tulevasi pastoreid ette valmistada. Side maakirikuga muutus järgnevatel aastatel aina tihedamaks, eelkõige tänu ühisele võitlusele nii vennastekoguduse kui riigivõimu toetatud õigeusu kiriku pealetungi vastu. Kirikut ja fakulteeti hakkas siduma ühiste takistuste ületamise püüe, mõisteti, et kirik ja teoloogia peavad töötama käsikäes lahendamaks kiriku muresid efektiivsemalt. Oettingen toob näiteid: “On olnud vaja tõrjuda üheskoos hernhuutlust, on saadud õppetund maarahva massilisest truudusetusest usule. Samuti jätkub igasugu segadust ja kasvatamatust, vaid nime poolest kristlane olemist” (Oettingen 1859: 12) Seetõttu rõhutabki Oettingen, et teoloogia ja kirik koos peavad inimeste olemisel silma peal hoidma (*ibid.*)

Kui teaduskonna esimesel perioodil fakulteedi ja kiriku vahel kontaktid puudusid, hiljem suhtlemise vormis tekkisid, siis alates sajandi keskpaigast oli vastastikune usaldus kasvanud nii suureks, et võis juba ka diskuteerida.

1844. aastal otsustas Liivimaa sinod saata usuteaduskonnale tutvumiseks oma protokollid. Teaduskond vastas sellele 1845. aastal omapoolse poolehoiuavaldusega.

¹ Pastoraadi ehitusplaan, ehitusmaksumuse kalkulatsioon, kindlustuslepingud tulekahju vastu jms dokumendid Eesti Ajalooarhiiv f.1254. n.1. s.90.

1846 otsustas sinod kutsuda teaduskonna liikmed osalema istungitel. Alates aastast 1847 osalesid fakulteedi liikmed regulaarselt ja aktiivsete sõnavõtjatena kohalikel sinoditel (Wittram 1956: 221-222), Seesemanni (1956: 210) arvates võib seda suuresti Philippi teeneks pidada. Südamlikud sidemed sinodiga tugevnesid Engelhardti ja Oettingeni ajal veelgi (Schrenck 1933: 86). 1856. aastani osalesid teaduskonna õppejõud sinoditel külalistena, 1857. aastast aga hääleõiguslike liikmetena.

Teaduskonna ja kiriku vaheliste suhete arendamise juures etendas tähtsat rolli süstemaatilise teoloogia professor Alexander von Oettingen, kes asutas 1859. aastal ajakirja "Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche", pidades silmas nii teoloogia kui kiriku vajadust ühise ajakirja järele. 1878. aastal käivitas Oettingen iga-aastased jaanuarikonverentsid, kus laiema ringkonnaga arutleti teoloogia ja kirikliku elu küsimuste üle (Seesemann 1956: 213). Jaanuarikonverents oli ülikooli õppejõudude ja kiriku vaimulike kokkupuutekohaks¹, mille abil püüti vältida mõlema osapoole eluvõõrdumist. Oettingen ise nimetab oma algatust läbikäimiseks, mis on oluline, et teoreetikud ei langeks halli teooriasse ja praktikud saaksid aimu uuematest teoloogilistest probleemidest (Oettingen 1877: 434j).

Usuteaduskonna ja kiriku vahelisi suhteid iseloomustades konstateerib Oettingen, et Balti provintssides on kogu asi selles küsimuses märkimisväärsel kombel teisiti ehk vastupidi võrreldes Saksamaaga. Saksamaal heidetakse Oettingeni sõnul ülikoolide usuteaduskondade teoloogiale ette üldiselt ebakiriklikkust, siin aga liigset kiriklikkust, mis kutsub esile kõigi kirikuvastaste umbusu ja pilke nii teaduskonna kui ka selle suuna vastu. Saksamaa kohta võib väita, et kiriku huvid käivad üle teaduse esindajate pea, Balti kubermangudes valitseb aga kartus, et teaduskonna mõju võiks osutada liigsuureks. Oettingen nendib, et kui Saksamaa kirikupraktikas võitlevad vaimulikud hüperluterlikul moel vabaduse ja ülikoolide õppevabaduse vastu, siis siin valitseb vähemalt mõnes ringkonnas kiriklik-liberaalne, unionistlikult meelestatud suund, mis hoiatab Tartu "kirikliku teoloogia" eest. Kokkuvõttes on Oettingeni hinnagul nii siin kui seal paljuski segadust teoloogia ja kiriku tõelise suhtega, nii kirikliku teoloogia kui ka teoloogilise kiriklikkuse olemuse temadel. (Oettingen 1859: 13).

¹ Seda traditsiooni jätkati muudetud kujul pärast 1917. aastat ning taasiseseisvumist tänase päevani EELKs õpetajate konverentsi nime all.

Oettingen seletab teoloogia ja kiriku vahelisi suhteid otseselt Tartu ülikooli usuteaduskonna näitel, tuues välja kolm järeldust. Esimene järeldus on see, et kiriku ametlikud esindajad ja teoloogia erialased esindajad ei tohiks seista kahes erinevas leeris vastastikku, vaid “kui Issanda viinamäe ühised töölised” (Oettingen 1859: 41). See toimub aga siis, kui teoloogid võtavad osa kõigest, mis leiab aset kirikus. Siinjuures rõhutab Oettingen eriliselt: “Minu isiklik arvamus ja sisim vajadus on, et meie, dotsendid ja doktorid, saaksime ka kui kiriku teenrid tunnustatud ning ordinatsiooni läbi ametisse õnnistatud. Kas peaks pastorite ettevalmistajad siis jääma mittevaimulikeks¹? Selles on minu jaoks lahendamatu vastuolu, mis mulle sisemiselt raske kanda on” (*ibid.*).

Teise olulise järeldusena nimetab Oettingen, et kiriku avalik esindamine ei tohiks ühekülgsest vaid konsistooriumi läbi toimuda, vaid ka usuteaduskond peab selles osaline olema. Sel moel oleks õigustatud, et usuteaduskond ei peaks vaimulike tekstide avaldamiseks kirikuvalituse ametkondade luba omama. See viimane on vastu usuteaduskonna olemust ja ülesannet, kel ju ometi suurem aimdus peaks olema õpetuse puhtusest kui mittevaimulikest ja juristidest koosneval ametkonnal. Õpetusest kõrvalekaldeid peaks aga arutama sinod. (*Ibid.*, 42).

Oettingeni kolmas järeldus usuteaduskonna ja kiriku suhete analüüsil on vajaduse kinnitamine ühise kirjandusliku väljaande järele (*ibid.*, 43). Ning seda rolli peakski kandma 1859. aastal Oettingeni poolt asutatud ja toimetatud ajakiri “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche”.

Fakulteedi ja kiriku sajandi keskpaigast alates aina viljakamaks muutunud suhete aluseks oli usuteaduskonnas valitsenud konfessionaal-kiriklik meelsus, mis vaatles teoloogiat eeskätt kiriku teenistuses olevana.

¹ Ulmann kirjutab, et ülikoolide teoloogiaõppejõud on suures osas mittevaimulikud, ja küsimust, kas teoloogiadoktorit tuleks ordineeritud vaimulikuga võrdseks lugeda, olevat arutatud mitmelgi korral (U l m a n n 1842: 254j).

5. Õppejõudude teoloogiline profiil

5.1. Teoloogia koht teaduses

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna teoloogid pöörasid tihtipeale oma kirjatöodes tähelepanu teoloogia suhtele teiste teadustega, kas ja kuidas sobitub teoloogia teadusmaailma.

Carl Ulmann rõhutab ülikoolide rolli teoloogia jaoks: oma arengu ja kujunemise eest on teoloogia tänu võlgu just ülikoolidele. Teoloogia ning kiriku lahutamine ülikoolidest ning teoloogia viimine eraldi õppeasutustesse tähendaks teoloogia kui teaduse hävitamist (Ulmann 1842: 269). Teoloogiaga tegelemine ülikoolis kergendab suurel määral tema kontakti teiste teadusaladega. Teoloogia koht on ülikoolis, kuna eraldi teoloogiliste õppeasutuste loomine madaldaks Ulmanni sõnul teoloogiat ja tooks kaasa ülejäänud tudengite pilked: “Teoloogiline õppeasutus ristitaks näiteks papikooliks ning oleks sel juhul ühel pulgal koolidega metsavahtide ning kunstkärnerite tarbeks”. (*Ibid.*, 280).

Lützens ütleb, et teoloogia on kindlasti teadus, kuid juurde tuleb lisada, et teadus omal moel. Iga teadus seab teadlastele omad nõudmised ning teoloogia puhul on tegu religioossete nõudmistega. Teoloogidki tunnevad ja naudivad teaduse vabadust – vabadust usus, aga mitte vabadust usust. “Ka teoloogidena oleme Issanda jüngrid.” (Lützens 1864: 280). Usk pole Lützensi sõnul teadusest, vaid teoloogiline teadus on usust tekkinud. Kuid sellegipoolest on nad intiimseimalt seotud ning mitte selles mõttes pole teoloogia vaba, et ta usule vastu võiks rääkida. Lützensi järgi on tema vabadus sisemine: vabadus armastuses Jumala sõna vastu. (*Ibid.*, 282).

Carlblomi järgi tekib teoloogia, kui Jumala vaim annab meie vaimule tunnistust oma mõtetest ja tegudest selle maailma hüvanguks. Selle tunnistuseandmise teadusliku läbitöötamisega tekibki teoloogia kui kirikuteadus. (Carlblom 1864: 496). Carlblom rõhutab teoloogia seotust filosoofiaga: “Teoloogia kui kõrgeim humanitaarteadus jagab loogilis-metafüüsilist mõttetööd filosoofiaga ning soodustab sel moel oma aja üldteadmisi ning tunnetust ja saab seeläbi endale selle universaalse hariduse vaimupilgu, mis mitte vaid kiriklikku, vaid ka poliitilist ja sotsiaalset arengut ajas õigesti väärtustab” (*ibid.*, 502).

Theodosius Harnack ütles pärast Erlangeni-aastaid taas Tartu ülikooli usuteaduskonna praktilise teoloogia professori ametisse asumise puhul peetud kõnes, et teoloogia on kristluse teaduslik tunnetus (Harnack 1866: 488). Teoloogia ülesandeks nimetab Harnack areneva teaduse vahenditega usu tõdesid teaduslikult tunnetada. Ses suhtes on teoloogia, nagu iga teinegi teadus, sõltuv oma ajastu teaduslikust vaimust ja iseloomust ning Harnack ütlebki, et tema ajal on varasem spekulatiivse mõistuse valitsus pidanud teed andma objektiivsele ajaloolisele mõttele, täpsetele allikauuringutele. (*Ibid.*, 494-495). Niikaugele, kui ajastu teaduslik püüdlus on positiivne (*gesund*), peab ka teoloogia end sellest mõjutada laskma (*ibid.*, 497).

19. sajandi Tartu teoloogid leidsid, et teoloogial on teadusmaailmas igati väärikas positsioon ning kõige parem koht teoloogia kui teadusega tegelemiseks on ülikool. Vaid seal on loodud parimad võimalused kontaktiks teiste teadusaladega ning tänapäeva teaduste sekka kuulumiseks. Ülikool aitab teoloogial kätt aja pulsil hoida ja vastata nüüdse maailma väljakutsetele.

5.2. Teoloogia suhted teiste teadustega

Kultuuri edusammud, inimeste teadmistehulga pidev kasvamine on olnud 19. sajandil kiirem kui kunagi varem. Ühiskondlike suhete muutumisega laienes nende teadusvaldkondade osatähtsus, mis andsid eluks vaja minevaid teadmisi ning aitasid kaasa maailmanähtuste tundmaõppimisele.

Enamasti suhtusid Tartu teoloogid 19. sajandi keskpaiku teaduse arengusse neutraalselt või pigem pooldavalt. Engelhardti nägemus teaduse edenemisest on märkimisväärselt modernne. Ta mõistab, et kristlus ja teadus ei tarvitse ega tohiks sugugi vastuollu sattuda. Kui see siiski sünnib, siis seal, kus üks või teine talle määratud alast välja läheb ja oma piirjoontest üle astub. (Engelhardt 1871; 115). Oleks ju lühinägelik, kui tahetakse õpetada Piibli abil¹ loodusteadust ja astronoomiat või loodusteaduse abil selgitada usulisi küsimusi.

¹ Kurioosumina võib märkida, et veel 1860. aastal astus Tartu ülikooli teoloogiaprofessor Karl Friedrich Keil välja geoloogia vastu, tõendades, et maailm tõesti kuue päeva jooksul on loodud (K e m m e r i c h 1913: 38).

Harnack ütleb, et teadusena pole teoloogial teiste teadusalade ees mingit edumaad, ta on vaid üks teiste, võrdsete seas (Harnack 1866: 488). Samamoodi võiks loota ja peakski lootma, et ka teistel poleks tikkumist teoloogia alale. Harnack iseloomustab oma kaasaega öeldes, et selle aja postulaat on eri teaduste eristamine ja vastandamine, ning teoloogial, saanuna teadlikuks oma iseseisvusest (nagu kirik riigi suhtes) on üha enam põhjust sellest postulaadist kinnipidamiseks. Sest just teoloogial – teoloogide enda suhteliselt suurel kaassüüdlusel – on olnud muret võõraste mõjutustega ning jätkuvalt nende järelmõjudega. (*Ibid.*, 489).

Engelhardt küsib, kas leidub kedagi, kes püüaks eitada, et teaduse edusammud on osaliselt tingitud usu nõrgenemisest. On huvitav, et ta ei küsi vastupidi: kas usust kaugenemine on mõningasel määral põhjustatud teaduse arengust. Engelhardt rõhutab, et kaasaegsetest teadlastest on oma töös olnud eriti edukad just need, kes pole tahtnud usust suurt midagi kuulda. Ta toob näiteks, et ka suurimad saksa kirjanikud pole sugugi mitte usklieke ringkondadest sirgunud, paljud rahvuse suurkujud - Lessing, Schiller ja Goethe olid evangeelse kiriku suhtes pigem negatiivselt häälestatud. “Ja kas ei ole küsitav, mil määral Schleiermacher, kellele kuulub suur osa kiriku taaselusel ja teoloogia valdkonnas, oli isiklikult kristlikust kirikust haaratud?” (Engelhardt 1871: 102).

Ebgehardti sõnul on isegi teoloogia teinud suurimad sammud tänu neile, kes olid kirikuga suhted lõpetanud ja lisab, et arvestatavad avastused piiblikriitika ja kirikuloo valdkonnas on tehtud tänu inimestele, kes otsisid argumente usu kõigutamiseks ja uurisid ajalugu ilma usu eelduseta (*ibid.*).

Seeberg rõhutab samuti üldiste ajalooliste uurimismeetodite arengut, mis pole aset leidnud küll teoloogide töö läbi: 19. sajandil tehtud edusammud teoloogias¹, näiteks

¹ 1900. aastal ilmunud Seebergi teoses “19. sajandi teoloogia ülesanded ja pärand” (“*Nachgelassene Aufgaben der Theologie des neunzehnten Jahrhunderts*”) kirjutab autor, et 19. sajandit iseloomustavad kolm tendentsi: esmalt ajaloo idee ning seeläbi ajalooline mõte, mis tunnistab saamist olemises, mis valmisolevat selle tekkimise mõttes ja tekkivat selle valmimise sihis mõistab ja vaatab. Teiseks on hinge vaatlemise suund, mis käsitleb kogemust kui objektiivsuse jöudmise ainsat moodust. Me tunneme oma hinge ning me tunneme asju vaid niipalju, kui nad meie hinge endast jälgi jätavad. Ajastut iseloomustab on kolmas suund - võimuiha, asjade praktiline hindamine, realism. (Seeberg 1900: 2). Nende seisukohtadega on määratletud ülesanded, mis Seebergi arvates olid seatud 19. sajandi teoloogia ette. Vastavalt ajaloolisele mõttele tegeleti 19. sajandil kristluse päritolu ning arengu uurimisega. Usku üritati mõista selle vaimulikus empiirias. Ja viimasena üritati jälgida praktilise kirikutegevuse tähendust ja eesmärke. Väide, et ajalooline teoloogia on 19. sajandil teatud taseme saavutanud, võetakse ühelt poolt vastu entusiasmiga, teisalt aga alavääristuse ning rahulolematusega. (*Ibid.*, 3). Seeberg küsib, kas ja mil määral on teoloogia jõudnud vastavusse ülesannetega, mis on lühidalt kokku võetavad mõistega vaimulik empiiria. Ortodoksne meetod, mille kohaselt kuulutati tõeks see, mida tõeks

Uue Testamendi alal, said tema sõnul võimalikuks just tänu metoodilisele ajaloo uurimisele (Seeberg 1900: 4). 19. sajandi suurimaks edasiminekiks Uue Testamendi alal nimetab Seeberg fakti, et võidakse täie kindlusega öelda, et Uue Testamendi puhul on tegu kõigis koostisosades ehtsa ja autentse ürikuga kristluse esiajalooost. Seejuures manitseb Seeberg mitte unustama, et tänu ollakse selle eest võlgu paljukirjutud teadusele, edu on saavutatud tänu metoodilisele ajaloo uurimisele. (*Ibid.*).

Mõttevabaduse ja tolerantsuse idee pole Engelhardti arvates samuti mitte protestantide poolt inimeste teadvusesse ja riiklikku ellu toodud, hoopis kirikliku usutunnistuse vastased voolud andsid maailmale mõttevabaduse mõiste. Harva on kiriku esindajad olnud need, kes julgelt käe külge panid, kui oli vaja võidelda poliitiliste ja kodanlike vabaduste eest. Tõeliselt usklikud protestandid on Engelhardti veendumuse järgi tihtipeale liialt suure otsustavuse ja kindla häälega seisnud uute ideede ja reformide vastu ning pooldanud südikalt vanast kinnihoidmist. Samamoodi ei tohi tema meelest kahtluse alla seada asjaolu, et evangeelse usu esindajad suhtuvad teaduse saavutustesse ja uurimisvabadusse mitte edendavalt, vaid pidurdavalt. (Engelhardt 1871: 100-101).

Engelhardti seisukoht, et sageli on kirikusse kriitiliselt suhtuvad inimesed osutunud palju edumeelsemaks ja nii-öelda tõelised usklikud oma konservatiivsuses pigem arengut pidurdanud, tähendab, et tema jaoks on kristlus ja protestantism mitte niivõrd konfessioon või kirik, vaid printsiip.

Lützens ütleb, et teaduse teeneid ei tohi alahinnata, kuid neid tuleks käsitleda apostelliku kaanoni järgi: kõike uurida ning säilitada hea (Lützens 1860: 95).

Carlblom jagab teaduse kristlikuks ja antikristlikuks. Viimase relv on üldise mõtlemise ehk filosoofia keel, mistõttu on teoloogia jaoks oluline saada täielik selgus oma suhte üle filosoofiaga. (Carlblom 1864: 495). Kui loomise vaim ja lunastuse vaim on iseeneses üks ja seesama vaim, arutleb Carlblom, siis selgub, et teoloogia ja filosoofia põhinevad iseenesest samal alusel. Kuna aga loomine eelneb lunastusele, peab teoloogia lunastuse õigeks mõistmiseks lisama oma sfääri arusaama asjade olemusest.

peeti, asendus Kanti kriitika surve all. 19. sajandi dogmaatika põhiprobleemiks muutus see, kuidas saadakse teadlikuks tõest ning tegelikkusest kristlikus religioonis. Schleiermacher andis sajandi dogmaatilisele tööle põhjapaneva vastuse, oluliseks muutus isiklik läbielamine, kogemine, tunne. (*Ibid.*, 15).

20. sajandi ülesannetena mainib Seeberg ülevaatliku kokkuvõtte koostamist algkristluse ajaloost, tollasest elust ning mõtteviisist (*ibid.*, 5).

Seetõttu osutub Carlblomi sõnul hädavajalikuks kasutada ka filosoofia mõttevorme, mis on seotud asjade olemusega. (*Ibid.*, 497).

Samas möönab Carlblom, et filosoofia vajalikkuse teoloogia jaoks seavad kahtluse alla nn süvateoloogid, kelle väidete kohaselt on teoloogia filosoofiast täiesti eraldatav. Kõik vajaminev olevat olemas juba Jumala vaimu läbi ning seletatav selle kaudu. Seevastu asjade kehastus ehk maailm ei suuda iseenesest midagi tekitada ning vajab selleks inimvaimu tuge. (*Ibid.*). Carlblom kinnitab, et selle teooria kohaselt vajaks filosoofia hoopis teoloogia abi, et tõe teele jõuda, kuna teoloogia liigub iseenesest ilmnevate tõdede sfäärides. Kuid Carlblomi jaoks on filosoofia teoloogia jaoks vajalik hoopis teises aspektis, kui vastuväidete esitajad arvavad, nimelt: “Filosoofia puhul on oluline mõttetöö ning mõtteharjutuste kogemus, millel on aastatuhandetepikkused traditsioonid kultuurrahvaste juures”. (*Ibid.*, 498).

19. sajandi Tartu teoloogid üldiselt toetavad (või vähemalt ei avalda nad vastupidiseid arvamusi) inimese maailmapildi avardamist erinevates elu- ja teadusvaldkondades - järelikult pooldatakse otsimisjulgest, mõtlemisvõimet ning põhjuste ja seoste tajumist. Hinnatakse vajadust olla kursis teadusmaailmas saavutatuga. Ollakse veendunud, et ilma teaduseta ei saa kirik ise kontrollida oma õpetusi, otsida allikatest tõendeid ega jagada kogu seda rikkust maailmas. Teadust saab arendada toetudes inimestele, kes on meistrid filoloogias, asjatundjad nii ajaloos kui inimliku mõtlemise eripärades.

5.3. Luterlus kui õige usk

Teoloogiline koolkond, mida ajaloos tuntakse luterliku konfessionalismi või konfessionaalse teoloogiana oli toona kiriklikes ringkondades, sealhulgas Balti kubermangudes, laialt tunnustatud vool. Üldistades võib selle voolu põhimõtte kokku võtta väitega, et religioosne identiteet on ennekõike määratud teksti, usutunnistuse ehk konfessiooniga. Luterlus on evangeelse, see tähendab Piiblil põhineva usu täiuslikem vorm ja seda juba teooriast lähtudes.

Kiriklik-konfessionaalse suuna esindajatele, kelle sekka arvatakse ka Tartu teoloogid alates 1840ndatest, oli luterlus õige õpetus, kuna seda peeti algsele tõe kõige lähemal seisvaks, tõelisel algkristlikul usul põhinevaks. Luterlik kirik omab “puhast

usutunnistust” ja on “puhta õpetuse kaitsja”. Seega on luterlus otsekui kese, mille ümber paiknevad teised konfessioonid, mis peaksid luterlusest mõõtu võtma.

Engelhardt kirjutab, et läbi aegade on inimeste maailmavaade olnud mõjutatud usust; tavad, traditsioonid ja elamise vormid moodustusid ja kujunesid välja usu kindla mõju all. Nii tekkis protestantlik ja evangeelne rahvas, nõnda nagu me praegu seda tunneme. Usu ellu ja mõtetesse vastuvõtmine on aeglane protsess. Kes enese või ka teiste najal selle kulgu on saanud jälgida ning tunnetanud raskusi ja takistusi, see mõistab Engelhardti sõnul, et kulub aastasadu, enne kui usk rahva ellu sel määral vastu võetakse, et ta kõik selliseks muudab, nagu usu olemus nõuab. (Engelhardt 1871: 111). Engelhardti arusaamas on saksa rahvusele õigeks usuks luterlus (*ibid.*, 114).

Luterlikku kirikut peavad baltisakslased oma elutegevuse allikaks, see on see, mis ühendab neid eestlaste ja lätlastega, teeb tugevaks, et õiges meelsuses täita oma kohuseid riigi ja keisri ees. Luterluse kaudu saadakse õigustus oma rahvusele ja keelele, ilma selle usuta oma ühist elutegevust alal hoida ei suudeta. Usku ja rahvust ühendavad tugevad sidemed. Nii peab näiteks saksa rahvas olema oma kõlbeliste omaduste ja karakteri eest tänulik just usule. Saksa rahva omapära tuleneb kristlusest, sest kultuur on arenenud usu otsesel mõjul, kristlusel on oluline osa rahvuslikus kultuuris.

Luterliku konfessionalismi pooldajad leidsid, et Pühakirjaga on kõige paremini kooskõlas just luterlikud usutunnistuskirjad, seega on luterlik kirik õige usu kandja, kuna luterlus on algsele tõeale kõige lähemal.

Konfessionaalne teoloogia sai Tartu ülikooli usuteaduskonna tunnusmärgiks. Seal püüti ühendada range teaduslikkuse kriteeriumid, usu objektiivne sisu, mis on kokku võetud usutunnistuses ja isiklik usuelu.

5.4. Mis on kirik

Mida kiriku all mõista, seda on eri isikud eri aegadel erinevalt defineerinud.

Ulmann kirjutab, et kristliku kiriku tähenduse kindlaks tegemiseks on kolm teed. Esiteks Pühakirjas olevate sellekohaste ütluste hindamine ja võrdlemine, teiseks kiriku

ajalooline enesepeegeldus, kolmandaks selle mõiste selline spekulatiivne arendamine nagu Richard Rothel “Teoloogilises eetikas”¹ (Ulmann 1845b: 342).

Ajalooline meetod üksi ei viiks meid Ulmanni sõnul tõeni. Sest kui uuriksime kiriku mõiste kujunemist ajas, oleks meil ikka vaja uurida ka Pühakirja. Siiski ei pea me Pühakirjast selle sõna definitsioone otsima. Üldiselt eeldatakse sõnast “kirik”, et see tähistab Kristust tunnistavat kogukonda ning seetõttu ei hakka keegi ilmselt vastuväiteid esitama, nagu poleks Kristuse ja tema apostlite kogukonna olemus Pühakirja-tsitaatides fikseeritud, teiselt poolt aga eeskirjades selle kogukonna käitumise kohta. Ulmann leiab olevat tõenäoline, et see, mis kristlik kirik on ja olema peab, on argumenteeritult tõestatav juba ainuüksi eksegeetilise meetodiga. (*Ibid.*, 343-344).

Ulmann arutleb, mida mõista nähtava ja nähtamatu kiriku all ja leiab, et see on tegelikult üks ja seesama, kui jutt on tõelisest kirikust. Nähtamatu on ta juhul, kui inimesed ei või täie kindlusega otsustada, kes tõepoolest Issanda ligidusse on võetud ja kes mitte. Nähtav on ta eeldades, et ta tõepoolest maa peal kõigis neis esindatud on, keda Issanda vaimu ühtsus on sidunud. Kui aga nähtava kiriku all mõista maapealseid, usutunnistuse, kultuse ja seadusega määratletud kirikuparteisid (konfessioone), siis pole nähtav ja nähtamatu kirik muidugi üks. Nii eristatakse õigusega Kristuse kirikut ja luterlikku, katoliiklikku, reformeeritud kirikut. Need kõik on kristlikud kirikud, kuid “ükski neist pole Kristuse kirik, see ainus Kristuse täiuslik kehastus maa peal”. (*Ibid.*, 354). Ulmann tunnustab luterlikus kirikus Kristuse kiriku olemasolu täiel määral, kuid kohe kuidagi ei saa ta tunnistada seda kui ainsat ja õiget, tõelist Kristuse kirikut (*ibid.*, 355).

Theodosius Harnacki jaoks on aga olemas võimalus, et üks olemasolevatest konfessioonidest esindab tõelist Kristuse kirikut. Kriteeriumid, mille alusel saab välja selgitada selle ainsa õige konfessiooni, ei tulene mitte ajaloost ega traditsioonist, mitte organisatsioonist, liturgiast ega kiriklikust praktikast, vaid määravaks on tekstid. Kuna Piibliga on kõige paremini kooskõlas luterlikud usutunnistuskirjad, siis on just luterlik kirik oma kaasajas õige ja tõeline Kristuse kirik. (Harnack 1845: LXXXVI).

Harnacki algselt pietismist ja äratusliikumisest mõjutatud kujutluste muutumine usutunnistusel rajanevaks kirikumõisteks on esmakordselt täheldatav 1845. aastal

¹ *Theologische Ethik* (1845) on Richard Rothe (1799-1867) peateos.

ilmunud teoses “*Die Grundbekenntnisse der Evangelisch-Lutherischen Kirche*”. Harnack küsib oma kaasaja tingimustes, mis on kirik, tõeline kristlik kirik, mis on selle kriteeriumid ja kas tõelisel kristlikul kirikul saab üldse olla nähtavat kuju. Viimasele küsimusele vastab ta tingimusteta jaatavalt, tõeline kirik peab Harnacki meelest olema olema ajaloolise kirikuna. Nähtamatu kirik oleks ebatõeline, mittetegelik. (*Ibid.*, XCIX). Kirik on Confessio Augustanale toetudes nii inimlik osaduskond (*communio sanctorum*) kui jumalik õndsusasutus (*Heilsanstalt*), milles kuulutatakse Jumala sõna ja jagatakse sakramente. Mõlemad pooled nõuavad reaalselt eksistentsi, need ei saa olla vaid abstraktsed ideed. Sõna ja sakramente peab tegelikkuses jagatama, kogudus peab koosnema tegelikest inimestest – seega peab tõeline kirik olema nähtav, konkreetne, ajalooline. Kirik on õndsusvajalik, mis rajaneb tema ainuõigusel hallata armuvahendeid. Harnack ütleb, et pole õigeksmõistu ilma armuvahendite jagamiseta ega armuvahendite jagamist ilma kirikuta. (*Ibid.*, LXXXIX). Et kirik võiks jääda selleks, mis ta tegelikult on, peab ta tahtma olla vaid usutunnistuse kirik, olla kristlik kirik, “evangeeliumi, mitte seaduse kirik, riik, mis pole sellest maailmast” (Harnack 1870: 3). Kiriku olemus Harnacki jaoks peitub usutunnistuse järjepidevuses.

Engelhardt rõhutab, et kirik ei vahenda ega anna inimestele midagi, mis juba enne tema usus olemas pole olnud. Evangeelne inimene peab jõudma sinnamaale, kus ta ei usu mitte sel põhjusel, et enne teda on nii usutud, ega sellepärast, et kirik seda nii õpetab, vaid kuna ta isiklik tõekspidamine vastab kiriku usutunnistusele. (Engelhardt 1866: 46).

Engelhardt toonitab inimeste tähtsust, ta leiab, et kirik ei pea põhinema mitte ühisel õpetusel, vaid eelkõige usklikel enestel (Engelhardt 1871: 142). Kirikul on ülesanne pühenduda inimestele, kuna kirik moodustub inimestest. Kirik peab suutma tuua rahvast kirikule sisemiselt lähedale, sest kirik, mis mõtleb ainult enese kui organisatsiooni säilitamisele, on üleaarune ja on loomulik, et rahvas temast võõrdub.

5.5. Kiriku roll

5.5.1. Kiriku erinevad funktsioonid

Kiriku missioon Harnacki sõnutsi pole ainult üksikisiku, vaid ka tervete rahvaste võtmine enda rüppe, samas ei tohi kirik olla seotud ühegi konkreetse rahvusega (Harnack 1870: 1). Harnack leiab, et vältimatu kontakt maailma kõigi tahkudega - kodanliku, rahvusliku ja poliitilise eluga, teaduse ja kultuuriga - ei kahjusta kirikut sugugi, vaid moodustab osa tema missioonist. Samas seab see raske ülesande "olla ajakohane, kuid mitte sörkida aja sabas; muutuda selle maailma riigiks, kuid tähendada kõigile kõike". (*Ibid.*, 2).

Seeberg leiab, et avaliku elu ning praktilise realismi ajastul, mil elu praktiline väljund on ka kiriku suhtes kehtivaks muutumas, täidab kirik erinevaid funktsioone. Seebergi sõnul võib kirikut pidada rahva õnnetoojaks, aga kirikut võib pidada Seebergi järgi ka vaimuliku politsei rolli täitjaks (Seeberg 1900: 24), millele kaudselt viitab ka Oettingen, kes ütleb, et kirik peab inimeste olemisel silma peal hoidma (Oettingen 1859: 12). Engelhardt nimetab kiriku üheks rolliks kõlbelise korra kehtestamist ühiskondlikus elus. Ta leiab, et kirik on andnud mõõtnatult palju inimese õnnelikuks tegemiseks, kirik on suurel määral mõjutanud rahva kõlbelise ja vaimse elu paranemist. (Engelhardt 1871: 112). Engelhardti sõnul on kirik õpetanud tegema vahet eksimuste ja tõe vahel, inimese ja Jumala mõtete vahel, Jumala seaduste ja inimese määruste vahel (Engelhardt 1866: 290). Engelhardti arvates on kiriku ülesanneteks jutlustamine, hinge eest hoolitsemine, kirjandus ja noorte õpetamine (Engelhardt 1871: 116). Kirik on võtnud endale kohustuseks kogu rahva vaimuelu korraldamise ja tervendamise. Kui on tagatud korralik haridus, siis on nii kirikule kui kogu ühiskonnale tagatud kõlbeline ja korralik, elu ja usku edasiviiv individ. Nii võib öelda, et Engelhardt käsitleb kirikut kui kogu rahva missioloogilist kasvatusasutust.

Hörschelmann leiab, et tema kaasaja kiriku ülesandeks on koguduse nimel üles näidata kõrgendatud truudust kasvatuslikule ning õpetavale tegevusele. Seejuures rõhutab ta, et mida rohkem tegeletakse kateheetilise õpetusega, seda enam peab arvestama ka iseseisvusega, mida tuleb õigesti ning kiriku eesmärkidele vastavalt mõista. (Hörschelmann 1876: 10).

5.5.2. Kirik haridusasutusena

Evangeelne luterlik kirik oli enam kui kolme sajandi vältel, alates reformatsioonist kuni 19. sajandi keskpaigani, eesti rahva peamine ametlik kasvataja ning kultuuri, ellusuhtumise ja maailmavaate kujundaja. Seega tuleb tunnustada kirikut kui esimest ja olulist tegijat talupoegadele hariduse jagamises.

1843. aastast Liivimaa esimese koolinõuniku ametit pidanud Carl Ulmann kirjutab artiklis “Liivimaa rahvahariduse ja maakoolide ajalooost”, et kuni reformatsioonini ei saa Liivimaal rahvaharidusest rääkida, kuna eestlased, liivlased ja lätlased olid orja seisuses. Seda, et rahva harimises midagi toimuma hakkas, tuleb lugeda Rootsi riigi teeneks. Rootsi ajal jätkus juba kirikuõpetajaid, aina enam korraldus kirikusüsteem ja arenes koduõpe. (Ulmann 1847: 106).

Kuni 1687. aastani ei näita rüütelkond üles mingit huvi talupoegade hariduse korraldamise ning parandamise vastu ning pidurdab kõigest väest kiriku poolt tulevat algatust. Ulmanni sõnutsi töötatakse vastu kirikustruktuuride katsetele seada iga kiriku juurde ametisse köster, kes tegeleks muuhulgas rahva õpetamisega. (*Ibid.*, 116). Alles aastal 1687 võttis Liivimaa maapäev endale kohustuseks ehitada iga kiriku juurde koolimaja, palgata koolmeister ning eraldada talle elatist (Laur 2003b: 259).

17. sajandi lõpust levis haridus kiriku ja koolide toetusel rahva seas ning toonane vaimulikkond, nagu võib sinodiprotokollidele tuginedes oletada, oli “tublim ning innukam kui pikka aega hiljemgi” (Ulmann 1847: 128).

Siiski leiab Ulmann, et ei saa tingimata väita, nagu oleks olukord enne ja pärast 1687. aastat suuresti muutunud¹. Ulmann väidab, et ometi osati siin-seal lugeda ja kus lugemine juba suuremas ulatuses oli levinud, ei kadunud see ilma koolitagi kusagile. Rahvas armastas väga oma lauluraamatut ja kirikulaule. 1847. aastal kirjutab Ulmann, et

¹ Ulmann kirjutab: Tartu-Võru piirkonnas oli neli kihelkonda ilma kõstrita. Olemasolevatest kahekümne ühest kõstrist ei oska kolm lugeda ning Puhja kõstrit iseloomustatakse kui tüüpi, kes oskab tuua veine ja oblaate, kuid muidu ei kõlba ta millekski (Ulmann 1847: 129). Kaheksa kõstri kohta mainitakse, et nad isegi kirjutada oskavad, kuigi paar vaid osaliselt. Kolm armastavat tipsutada ning Torma kõstri kohta öeldakse otsesõnu, et ta oskab veidi lugeda, aga joob, ning siis pole temaga midagi peale hakata. Palamuse köster oskab lugeda ja kirjutada, kuid mitte laulda ning pole võimeline (pr. *capabel*) kooli pidama. Kummalisel kombel läheb hästi Põltsamaa kogudusel, kuigi seal on vanemad keeldunud lapsi kooli saatmast ja pastor eesti keelt ei mõista. Olemas oli küll keelt mõistev abiõpetaja, kuid tollega olevat pastor suures tülis. Kõstrite elutingimused on väga kehvad – nad elavad kas pastori saunas või mõnes hurtsikus. Palju on teateid kiriku põlgamisest ning ebausust rahva seas. (*Ibid.*, 130j). Ulmann arvab, et kindlasti on olemas üksikuid Issanda truudusetuid teenreid ning paljud pastoreist on lõpuks lihtsalt sattunud ahastusse olude ning liig suure töökoormuse tõttu (*ibid.*, 145).

ükski teine raamat pole eesti ja läti keeles ilmunud suuremates tiraažides kui kiriku lauluraamatud. (*Ibid.*, 144).

Inimeste õpetamine, hariduse ja harituse andmine on Engelhardti järgi kiriku üks tähtsaim ülesanne. Ta ütleb, et kirik asutas algkooli ja viis olukorra sinnamaani, et noorema generatsiooni hulgas veel vaevu leidub neid, kes lugeda ei oska ning sellega on alus pandud igasuguseks tulevaseks õppimiseks¹. Kõikjal on näha iseseisva vaimse töö jälgi, mis poleks ilma kiriku ja koolita võimalik olnud. (Engelhardt 1871: 169).

Kool² on Engelhardti arvates kiriku jaoks kõige vahetuma huvi objekt, eriti algkool (*Volksschule*). Ainult selle kaudu saab kirik osutada vastumõju surnud ja mehhaanilisele massikristlusele. Engelhardti sõnul tungib kirik algkooli kaudu ühiskonna neisse kihtidesse, kus vaimne ja kõlbeline elu on kõige puudulikum. Istutades seal kõlbeline elu algeid, ei valmista kirik endale ette mitte ainult kindlat pinnast, vaid paneb ka tugeva vundamendi rahva poliitilisele ja sotsiaalsele arengule. Väiksema tähendusega pole Engelhardti arvates ka keskkool (*Mittelschule*), kuna koolides, mis valmistavad inimesi vahetult ette praktiliseks eluks, on võimalik sihikindla usuõpetuse abil tugevdada noore inimese sidet kirikuga ja äratada huvi elu kõrgemate valdkondade ja kõlbelisuse ning vaimsuse vastu. (*Ibid.*, 116).

Engelhardt rõhutab, et inimkond on evangeeliumi ja kiriku enese sõnade kohaselt õigustatud nõudma teaduse ja koolide arendamist ning usu puhtuse hoidmist (*ibid.*).

Veendumus kiriku vääramatus õiguses ja kohustuses harida ja kasvatada inimesi on Tartu teoloogide seas tugev. Järjepidev hariduse traditsioon leitakse olevat eelkõige kiriku enda huvides: hariduse andmisega on nii kirikule kui kogu ühiskonnale tagatud kõlbeline ja usku edasiviiv rahvas.

¹ Talurahvakooli ümberkorraldamine algas 1860ndatel aastatel. Ajajärgu iseloomulikuks tunnuseks oli üldise koolikohustuse kehtestamine (A n d r e s e n 1995: 108).

² Koolisüsteemi kohta on põhjalikumalt kirjutanud Allan L i i m artiklis *Haridussüsteem Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul*. - Baltisaksa kultuuri osatähtsus Eesti ajaloos. Tallinn 1996.

5.6. Teoloogia ja kirik

Ajakirja “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands” avaartikkel väljaande esimeses numbris 1838. aastal on ajakirja asutaja ja toimetaja Carl Ulmanni kõne “Nõudmine, et teoloogias omandataks kindel seisukoht”, mille ta pidas Tartu ülikooli juures tegutsenud usuteadusliku seminari avamisel.

Kaasaja teoloogia ja kiriku olusid kirjeldades ütleb Ulmann, et muidugi pole teoloogia algusaegadest saadik kunagi puudust olnud vastuoludest, kuid on olnud ka vaiksmaid aegu. Miks just tema kaasaeg erimeelsustega silma paistab, on Ulmanni sõnul raske täpselt öelda. Ulmann leiab, et peab vaatlema kaasaega üldiselt, sest religioosne elu on üldise toimuvaga tihedalt seotud. (Ulmann 1838b; 5-6). Kirik ei seisa väljaspool reaalselt maailma, kirik ei jää mõjutusteta ühiskondliku elu ja teadusmaailma muutustest.

Ulmanni sõnutsi leiduvat tema ajal palju isikuid, kes oma mõttesuunda kiirelt muudavad ning on väga kõikuvate seisukohtadega. Teoloogias sellist asja aga olla ei tohiks. Kõigest sellest valitsevast segadusest tulenebki Ulmanni nõudmine, et teoloogias ometi kord saavutataks mingi kindel seisukoht. (*Ibid.*, 7). Stabiilsus teoloogias tagaks tema meelest ka stabiilsemad kirikuolud.

Otsides häiriva paljususe ja hajususe tingimustes rangeid piire ja selgust, leiab Ulmann, et kristliku teoloogia puhul tuleb kindlalt toetuda Jumala tõe, vastasel juhul kaob ka kristliku teoloogia teadus. Teoloogias õige seisukoha leidmise kohta ütleb Ulmann, et indiviid pole mitte kohustatud liituma mingi kindla teoloogiasuunaga, kuid on oluline, et ta teoloogiaga selle ühes kindlas arengus liituda saab. (*Ibid.*, 16). Objektiivne tõde on leitav õpetuses, mida tunnistab kogu kristlik kirik. Teine teoloogiasiseselt kindla seisukoha leidmiseks vajalik asi on oma kiriku teoloogilise süsteemi poole pöördumine, selle põhjalik tundmaõppimine ja oma seisukoha sellega võrdlemine. (*Ibid.*, 20).

Ajakirja “Dorpaten Zeitschrift für Theologie und Kirche” asutaja ja toimetaja, Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise teoloogia professor Oettingen alustab 1859. aastal loodud ajakirja artikliga “Teoloogia ja kirik”, kus ta ütleb, et mitmekesisises seoses on kaasajal oluline küsimus teoloogia ja kiriku, õpetuse ja elu, teooria ja dogma, teaduse ja usutunnistuse, usuteaduskonna ja praktiliste kiriklike huvide suhte kohta. Samas

mööna Oettingen, et teadus tundub tema ajal olevat põlatav ja tema väärtust alahinnatakse praktilise kirikliku poole silmis. (Oettingen 1859: 4).

Oettingen küsib: “Kas on meie juures stagnatsioon nii sügavalt juurdunud, nagu Jena teoloogias, mis kiidab, et pole juba sada aastat muutunud? Kas tõesti piirduvad Tartu usklikud vaidlustega selle üle, kas inglid või Sethi pojad pidasid inimese tütreid ilusaks või mitte¹. Kas meil pole midagi kuulda regeneratsioonist ja restauratsioonist, kas pole tunda kirikliku ja teadusliku usuelu pulssi?”. (*Ibid.*, 11).

Teoloogia ja kiriku vahelise suhte puhul rõhutab Oettingen, et niivõrd kui teoloogia on tõeliselt kiriklik, sedavõrd on ta ka vaba (*ibid.*, 14). Harnack ütleb, et kiriku jaoks on väärtuslik vaid selline teoloogia, mis esindab vaba isiklikku usu- ja mõttetööd (Harnack 1870: 19).

Reinhold Seeberg, kes aastatel 1885-1889 õpetas Tartus süstemaatilist teoloogiat, kauges koos teiste sajandivahetuse teoloogidega nagu näiteks Adolf von Harnack ja Karl Girgensohn, ilmselgelt Tartu usuteaduskonna konfessionalistlikust vaimust. Nende mõtlemine oli haaratud kultuurprotestantismist.

19. sajandi lõpus, uue aastasaja algul rõhutab Seeberg teoloogia ja kiriku ajaga kaasaskäimise vajadust: teoloogia ülesanne on Jumala avaldumist tõlgendada kaasajas. Teoloogia peab ajaga sammu pidama. Seebergi sõnul tuleb kirikul nii vana evangeeliumi lühendamata ning võltsimata alal hoida, kui ka ajakohase ja mõjuva, nn moodsa teoloogia eest hoolt kanda. Ta rõhutab, et see on ühtlasi ka kiriku eriline funktsioon, mida ollakse harjunud teoloogiaks nimetama. (Seeberg 1900: 2). Lühidalt öeldes - religioon peab samaks jääma, aga teoloogia peab muutuma. Seebergi teoloogilises vaatekohas on ühendatud nõue positiivse edasimineku järele konservatiivse mõttega. Kiriku ülesanne on evangeeliumi igal ajastul just selle ajastu keeles ning mõtteviisis edasi anda.

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskonna õppejõudude jaoks olid kirik ja teoloogia omavahel lahutamatu seotud. Teadustegevust teoloogias ei nähtud võimaliku ega mõttekana ilma tihedate kiriklike sidemeteta. Teoloogiat nähti kiriku teenistuses olevana. Teoloogia ülesanne on aidata kaasa kiriku juhtimisele, vaimuliku ametiülesannete täitmisele.

¹ Oettingeni viide: K. A. v. Hase. Kirchengeschichte. Leipzig, 1858. S. 599f.

6. Ajalugu

6.1. Luterliku kiriku kõrvalekalded teooriast

Luterlus pole üksnes teoreetiline suurus, vaid ka ajalooline. Just seetõttu on luterlik kirik minevikus teinud vigu, teeb neid tänapäeval ning tõenäoliselt ka tulevikus. Teooria võib olla ideaalne ning veatu, ent ajalooline praktika ei saa seda olla. Ometi on luterliku kiriku püsimine kindel niikaua, kui ta jääb ustavaks oma teooriale, kuni ta hindab ajalugu, kontrollib praktikat ja kavandab tulevikku kooskõlas teooriaga.

Engelhardt rõhutab, et usklike protestantidel pole mingit õigust inimkonna vabastamine vana õigussüsteemi õudustest ja piinadest enese arvele kirjutada. Need, kes vabastasid maailma nõiaprotsesside hullumeelsusest, polnud protestandid. Protestant aga ei tohi pügeda varju ettekäände taha, et tema ametivolituste piires polnud võimalik sekkuda poliitilistesse sündmustesse ja otsustesse, sest “protestantism peab nagu paisuv juuretis läbima kõiki eluvaldkondi”. (Engelhardt 1871: 101).

Engelhardt küsib, mis järeldeb sellest, et protestandid on paljutki tegemata jätnud? Protestantide möödapanekud ja mahamagamised ei õigusta veel negatiivse otsuse langetamist nende üle, sest see, mida tohib pidada usklike süüks, pole veel usu süü. (*Ibid.*, 103).

Lützens kirjutab, et luterlik kirik pole alati arenenud endale sobivalt: “Ajalugu tunneb palju normist kõrvale kalduvaid arenguid (mida peaks nimetama väärarenguteks). Tuntuim selline on rooma kirik, ning reformatsioon oli reaktsioon sellele”. (Lützens 1864: 282). Nagu mujalgi, nii ka kirikus toimub areng vaid ühes reaktsiooniga, leiab Lützens (*ibid.*, 283).

18. sajandi suureks eksituseks nimetab Lützens ratsionalismi, mis pole kiriku arengule midagi kasutuskõlblikku loonud (*ibid.*).

6.2. Hernhuutus Balti kubermangudes Harnacki põhjal¹

6.2.1. Ülevaade

1847. aastal kirjutab Ulmann, et perioodil 1687 -1765 paistab siinkandis vaid üks valguskiir – see on alates 1735. aastast Liivimaal tegutsenud vennastekogudus. Ulmann leiab, et kuidas ka ei langetataks otsust luterliku kiriku praeguse seisundi kohta, peab kindlasti tunnustama vennastekoguduse teeneid. Sest neis kihelkondades, kus vennastekogudused tegutsesid ja toetust leidsid, mõjusid nad rahvale äratavalt ning harivalt. Samuti mainib Ulmann, et hernhuutlaste teeneid on viimasel ajal küll ka üle hinnatud ja arvatud, et rahva religioosne ärkamine ning haridustase on olemas vaid tänu vennastekogudustele. Ulmann rõhutab, et nii see muidugi pole. Tema sõnul saaks ilma probleemideta tõestatud pastorite õnnistatud tegevus, mis polnud mingiski seoses vennastekogudustega, luterliku kiriku lauluraamatu ning Rootsi ajast pärineva kirikukorralduse suur mõju. Kuid Ulmanni hinnangul jääb siiski tõeseks, et vennastekogudused tegid palju rahva äratamiseks üldiselt ning neist puudutatud kogudused tõusid teiste seast esile. (Ulmann 1847: 162).

Esimese Balti kubermangudes tegutsenud vennastekogudustest rääkiva trükis ilmunud pikema ja põhjalikuma ning allikaid kasutanud teose autor oli Theodosius Harnack 1860. aastal ilmunud kirjutisega “*Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde*“.

Et hernhuutlastest on palju kirjutatud, arvati juba 1860ndatel. Nii ütleb ka Berkholz Harnacki teost kommenteerides: “Jälle hernhuutlased, tundub, et see teema on ammendamatu” (Berkholz 1862a: 76). Berkholz nimetab Harnacki tööd väga põhjalikuks (*ibid.*, 79). Berkholzi arvates tundub hernhuutus vajavat oma eripära tarbeks teatud isoleeritust, olgu see siis lokaalsus või vennalik koosviibimine. Siinse talurahva ehk eestlaste ja lätlaste isoleeritud olukorras oleks vennaste „abi“ kirikule veel pikka aega meeldiv ja sobiv olnud, kui hernhuutlased oleksid oma eripärast loobunud. (*Ibid.*, 78).

Pastor C. Hasselblatt nimetab Harnacki kirjutist jääva väärtusega teoseks ning leiab selles olevat tõestatud, et luterlik kirik ja vennastekogudused põhimõtteliselt ei

¹ Theodosius Harnacki 1860. aastal ilmunud teose “*Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde*“ põhjal.

saa koostööd teha ega koos eksisteerida (Hasselblatt 1860: 435). Hasselblatt on veendunud, et mitte kusagil mujal pole hernhuutlased sellisel moel ja määral luterliku maakiriku tegevusse sekkunud ja selle eksistentsi küsimärgi alla seadnud, kirikule nii sügavaid haavu löönud ning elu ja surma peale võitlusele väljakutset esitanud (*ibid.*, 436).

1862. aastal leiab pastor Ernst Sokolowsky, et hernhuutluseteema pole enam aktuaalne. Hernhuutlus tegeles Sokolowsky sõnul sellega, mis pietism liigest sallivusest, ratsionalism aga ükskõiksusest tegemata jättis. (Sokolowsky 1862: 511).

Harnack ise nimetab oma teoses hernhuutlaste tegevust “sisemiseks vähktõveks” ja lisab, et kui kellelegi see arvamus liiga karmina tundub, siis kinnitab ta, et see otsus on kujunenud allikmaterjalide, dokumentide, aastatepikkuse isikliku vaatluse ning Liivimaa sinodi ühehäälse otsuse (välja arvates vähesed ratsionalistlikku koolkonda esindavad pastorid) tulemusena (Harnack 1860: 4).

Harnack kirjutab, et ta ei saa jätta kaudselt ründamast vennastekogudust, sest seni kuni “nad ise oma omavolilist, ei Jumala ega inimese õiguses põhjendatud, ei kiriklikult ega ka riiklikult kinnitatud tegevust Liivimaal ei lõpeta ning oma teenreid ja töölisi ära ei kutsu, seni peab vennastekogudus taluma, et teda solidaarselt kõigi segaduste ja õõnestuste eest kaasvastutavaks peetakse ning et kõik raskeloomulised kaebused ka tema arvele lähevad” (*ibid.*, 6). Tegelikult ei ole Harnacki arvates selline, nagu Saksamaal tavatsetakse ette kujutada, see tähendab mitte vennasteliikumine pole Liivimaal see, mida taga kiusatakse, vaid vastupidi Liivimaa luterlik kirik on vennastekoguduse diasporaa-mõjust rõhutatud. Hernhuutlased on oma tegevusega “üle kolmekümne tuhande luterliku koguduse liikme oma separatismi hõlma saanud, milleks neil mingit õigust pole, seeläbi on nad hingi hukutanud ning kiriku eksistentsi ohtu seadnud” (*ibid.*).

Harnack rõhutab, et vennastekogudustel pole oma rohkem kui saja-aastase tegevuse jooksul olnud kunagi kirikupoolset õigustust või tunnustust, tegu on olnud alati vaid isikliku ning eraviisilise toetusega. Kiriku poole pole see liikumine Liivimaal Harnacki sõnul kunagi pöördunud, nii nagu “ta pole ka kunagi sirget teed käinud, vaid kiriku korda trotsides ning mõjuvõimsate isikute, sh ka võõra konfessiooni esindajate, toetust kasutades, oma tegevust läbi viinud”. (*Ibid.*, 25j). Nii on hernhuutlased Harnacki arvates

osanud siinse luterliku kiriku olukorda riigivõimu silmis ära kasutada ning on kiriku nõudmistele tähelepanu pööranud vaid siis, kui sama nõuab ka ilmalik võim.

Vennastekoguduste kiirele levikule vähese aja jooksul aitasid kaasa soodsad olud. Nende tegevus levis Harnacki sõnutsi eelkõige kolme asja toetusel ning kattevarjus (*ibid.*, 55). Esiteks kooliõpetajate seminar¹, mis oli viljakaks kasvulavaks hernhuutlastele kui ka iseenesest teretunud ning vajalik hingehoidlik tegevus, mis abistas suurte koguduste pastoreid. Teine soodustav faktor oli Harnacki arvates asjaolu, et leidis pastoreid, kes hernhuutlased oma tiiva alla võtsid ning nende tegutsemist ja põhimõtteid olemasoleva kirikukorraldusega ühendada üritasid (tõsi, tavaliselt püüdsid nad oma taolist tegevust küll varjata või ilustada). Sellised õpetajad olid praost Albrecht Sutor Kambjas ning pastor Johann Christian Quandt Antslas. Kolmandaks oli oluline eestlaste ning lätlaste olukord. (*Ibid.*).

Vaesele allasurutud, pärisorjuses rahvale, nagu Harnack põlisrahvast kirjeldab, imponeeris hernhuutlusest haaratud mõisnike sõbralik ning talupoegade tasandile laskuv suhtumine. Lisaks kogesid nad ühtsust ning iseseisvust teatud suletud seltskonna raames. Selles suletud seltskonnas said nad oma muredele kristlikku lohtu. Saades aru, et uus usk võib sedasi kasu tuua, hakkas põlisrahvas Harnacki sõnul seda tunnistama kogu talle omase kangusega. (*Ibid.*, 56). Luterliku kiriku silmis ebausuga poolt juhitud rahvale oli kõitev tegevuse salapära ning vennastekoguduste ürituste ligipääs vaid äravalitutele.

Harnacki sõnul peab ümber lükkama väite, nagu oleks alles hernhuutlased toonud maarahvale evangeeliumivalguse ning alles nende tulek loonud kristliku ning vaimuliku elu. “Sellega väidavad nad vastu omaenda tegevuse põhialustele, sest hernhuutlased ei lähe oma sõnul sinna, kus kõik on elutu, ega otsi kadunut, vaid koguvad kokku kõige tervemad. Samuti ei tohi unustada, et juba tükk aega enne neid oli Balti provintssides kiriku jaoks uus ajastu alanud.” (*Ibid.*, 58).

1 Volmaris/Valmieras asutati muu hulgas ka kooliõpetajate seminar rahvakoolide tarbeks. Harnack kirjutab, et nimetatud seminari kaitsevarjus löid hernhuutlased, toetatuna sõbralikest pastoritest, kes ei teadnud, mida nad teevad, täieliku oma usutoimingute ning institutsioonide süsteemi (ristimine, laulamine jm). Pastorid, kes toimuvat pealt vaatasid, olid Harnacki sõnul liiga pimedad ja nõrgad, lastes end sellistest abilistest juhtida ning kammitseada, teisalt aga ei olnud kogudustes toimuvate radikaalsete muutuste keelamine või lubamine nende võimuses. Hiljem süüdistas ka Zinzendorf pastoreid, pannes neile süüks „avalikku prostitutsiooni“. (H a r n a c k 1860: 48-49).

Põliselanike, st eestlaste ja lätlaste, vaesuses ja rumaluses, ebausklikkuses ja allasurutuses on Harnacki sõnutsi peamiselt süüdi sajandeid väldanud pärisorjus (*ibid.*, 215, 248). Lisaks on pinge kohalike eestlaste ja lätlaste ning sisserännanud sakslaste vahel algusest peale takistanud luterliku maakiriku rahvapärast arengut. Ent vennastekogudused ei suuda Harnacki meelest selles seoses ühtegi probleemi lahendada. Selle asemel on liikumine saanud kohaks, kus külakogukonna jõukamad ning mõjukamad tegelased oma madalaid kirgi rahuldamas käivad. See suurendab jätkuvalt sotsiaalset ebavõrdsust, kuna nüüd türanniseeritakse kehvemaid ka rahvuskaslaste poolt. Maaelanike peamistele pattudele, valele ja silmakirjalikkusele, annavad hernhuutlased oma salatsemise ning variserlikkusega üksnes hoogu juurde. Nii kõlabki Harnacki iseloomustus hernhuutlusele Liivimaal lakooniliselt: “Ilmalikustunud, vaimulikku rüüsse rõivastatud omapärane rahvasasutis”. (*Ibid.*, 248).

Hernhuutus omandas Balti provintssides rahvusliku ning sotsiaalse tähtsuse, kusjuures liikumise kristlik moment jäi eestlaste ning lätlaste jaoks aja jooksul üha enam tagaplaanile.

6.2.2. Pastorid ja hernhuutus

Hernhuutus sai alguse tõelisest usulisest vajadusest ning tõsisest murest vaese maarahva pärast, mille eest Harnackki vennastekogudust tunnustas (Harnack 1860: 34), seetõttu suhtusid kirikuõpetajad esialgu hernhuutlastesse suhteliselt positiivselt. Kuna tööpõld kihelkonnas oli ühele õpetajale liiga suur¹, lootsid nad hernhuutlaste toele kristliku moraali ning kõlbluse tugevdamisel. Harnackil on siiski raske mõista, miks kirikumehed end hernhuutlastele nii-öelda käte vahele viskasid (*ibid.*, 35). Igal juhul annab see tema meelest tunnistust sellest, et siin esialgu hernhuutlastesse süütu usaldusega suhtuti. Harnack peab siinkohal süüdlaseks pietismi, mis hernhuutlusele teed tasandas. (*Ibid.*, 22, 36).

Siinne tööpõld oli esialgu muidugi suur. Nii kirjutavad ka kirikuõpetajad Johann Christian Quandt Urvastest ja Albrecht Sutor Kambjast, et õpetajad peavad hoolimata suurest püüdmisest ning üritamisest valuga pealt vaatama talupoegade uskumatut

¹ 1714. aastal pidi üks kirikuõpetaja toime tulema 5-6 kihelkonna teenimisega (U l m a n n 1847: 136).

teadmatust usuasjades, paganlikku ning paavstlikku ebajumalate kummardamist ning ebausku, varastamist, joomist, kaklemist, hooramist ning muid õudusi. Samuti oli õpetajaid, kes üldises tülis elasid ning keda pidi ametist lahti laskma. Kuid truude tööliste hulk polnud väike ning nende töö mitte viljatu. Quandt ise kirjutab, kuidas enne hernhuutlaste tulekut oli tema koguduses eestlaste seas suur ärkamine aset leidnud, sama annavad teada ka teised pastorid oma koguduste kohta. (*Ibid.*, 58).

1742. aastal seoses hernhuutlaste tegevusega saabunud paljude kaebuste peale, kus muret kurtsid nii vanemad ja abikaasad kui pastorid ja mõisnikud, algatas Liivimaa kindralsuperintendent Jakob Benjamin Fischer uurimise. Sellest uurimisest lähtuva nõude peale laekus Liivimaa eesti ja läti aladelt kaheksakümne kolme pastori aruandlus. (*Ibid.*, 77, 80-81).

Neid kaheksakümne kolme pastori põhjalikke aruandeid 1742. aasta Liivimaalt on Harnack kasutanud oma teose "*Die lutherische Kirche Livlands und die Herrnhutische Brüdergemeinde*" kirjutamisel. Nimetatud aruannete põhjal järeldeb Harnack, et tookord moodustasid pastorkonna enamuse siiski tublid, Jumala sõnasse kindlalt uskuvad, tõsikristlikult meelestatud mehed, kes võtsid oma ametit tõsiselt ning kellel koguduse käekäik südameasjaks oli. Pietistid ning ortodokssed olid enam-vähem pooleks, jõulisemad ning tublimad neist ühendasid endas rootsi-luterliku vastupidavuse ning tuumakuse Halle koolkonna elutõsiduse ning innuga. Need aga, kes loobuvad pietismist langevad hernhuutluse haardesse. Kaheksakümne kolmest pastorist siiski vaid kaksteist võtab aruannetes hernhuutluse oma kaitse alla. Samas aga nelikümmend kolm pastorit loevad ennast hernhuutluse vastasteks, neid peab Harnack parimate pastorite hulka kuuluvaiks. Ülejäänud pastorid on kõikuval seisukohal, või ei arva üldse midagi. (*Ibid.*, 59-60).

Paljud pastorid olid alustanud lisaks tavapärasele jumalateenistusele ka piiblitundide pidamist ning edendanud seega koguduste usuelu ammu enne vennastekoguduste teket. Kuid see on ebatänuväärselt aja jooksul varju jäänud, nendib Harnack. (*Ibid.*, 60).

Aja möödudes jäid vaid vähesed pastorid hernhuutlust soosima. Harnacki sõnutsi ühines enamus pastoreist aja jooksul arvamusega "*Herrnhut tut nicht gut*" – ja seda usuti mitte vaid üksikisikute, vaid kogu kohaliku luterliku kiriku kohta samuti. Harnack rõhutab, et see arvamusemuutus toimus peaasjalikult isiklike kogemuste ning vaatluste tulemusel. (*Ibid.*, 74).

Pastorite hernhuutlusemeelsust põhjustas Harnacki sõnul mitme faktori koosmõju: tõsine mure koguduste pärast, pietistlik korraliste ametikohustuste alahindamine ning hingehoidmise tähtsuse ülehindamine, kirja- ning usutunnistusevastane suhtumine kirikusse ning seeläbi kirikuajaloo eksitav hindamine. Ühesõnaga: pietismi tugevus ja nõrkus, mõjustatuna hernhuutliku hingehoidmise meetodi eelistamisest oligi pastorite pimestaja. (*Ibid.*, 99).

18. sajandi teisest poolest, ratsionalismi varjus hakkas hernhuutus taas juuri ajama¹. Harnacki sõnul leidis enamik pastoreid olevat rahulikum elada tasapisi idüllilist pastori elu ning sallida vennastekogudusi. Oli mugav võtta neilt vastu auavaldusi, tunnustada neid rahvavalgustajatena, samas lastes neil kogudustes toimetada ning lubada tegeleda nende koguduseliikmetega, kelle jaoks pastoreil endil aega või mõistmist polnud. (*Ibid.*, 211). Harnack leiab, et kirikuõpetaja roll muutus rahva silmis üha enam lihtsalt kirikuametniku rolliks: õpetaja oli kui ametnik, kes vaid seadusega ette nähtud toiminguid sooritas, samas kui hernhuutliku diakooniatöö tegijad hinge eest hoolt kandsid ning armu jagasid (*ibid.*, 212). Harnack ütleb, et kui pietistlik pastor vaatas hernhuutlastele alt üles, siis ratsionalistlik pastor vaatas neile heasoovlikult ülevalt alla, lasi hernhuutlaste teenetel endale meeldida ning ei lasknud oma autoriteeti ning isiklikku tähtsust vähendada (*ibid.*, 213).

Hernhuutlaste tegevus ajendas kohalikku saksa vaimulikkonda oma kiriku autoriteedi ja olemuse üle järele mõtlema. Sama õppetund saadi kirikuvahetusliikumisega 1840. aastatel. Nii vennastekoguduste vastu võitlemine kui kirikuvahetusliikumise tekitatud kurvad tagajärjed ühendasid Tartu ülikooli usuteaduskonda ja luterlikku maakirikut tihedamale koostööle.

¹ 16.04.1743.a. keisrinna Elisabeti korraldusega vennastekogude tegevus keelustati. 11.04.1764 andis keisrinna Katariina II loa vennastekogude tegevuse jätkamiseks.

6.3. Kirikuajalooga tegelemise seis Seebergi põhjal 19. sajandi lõpus¹

Ajaloolised uurimused on Seebergi sõnutsi iseloomustatavad kahe asjaolu läbi. Uurimismeetodid paranevad kasutades teaduslikku täpsust ning empiiriat, kuid samas avaldab neile mõju praktiliste ajalooliste eesmärkide tugevnemine. Ajastutel, kus midagi sündima peab, paraneb toimuva mõistmine – seetõttu on kirikulooliste uurimuste kirjutamisel kombeks ühtida kiriklike ning teoloogiliste eesmärkide tõusuga. Näiteks Ferdinand Christian Bauri ja Albrecht Ritschli ajaloolised uurimused olid tihedalt seotud üldiste teoloogiliste vaadetega. (Seeberg 1900: 11).

Analüüsides kirikulooga tegelemist 19. sajandil nendib Seeberg, et viimastel kümnenditel on innukalt tegeletud vanema kirikuajalooga. Sellal, kui vana kiriku uurimisel on edusamme märgata, on muu kirikuajaloo tundma õppimise tempo aeglasem. Seeberg leiab, et keskaegset kirikulugu silmas pidades on see mõistetav, kuna sel alal on esmaklassilised jõud juba pikemat aega ametis olnud. Reformatsiooniajaga Seebergi hinnangul nii hea seis ei ole. Tal on raske on mõista, hoolimata innukast ning edukast töötamisest reformatsiooni ning selle õpetuse kallal, et siiski on seal küsimusi ning probleeme, mis töötlemist ning seljatamist ootavad. (*Ibid.*, 12).

Seeberg ütleb, et parem pole lugu ka tundmatu 17. sajandiga, ortodokssuse ajastuga, rääkimata suurematest ning olulisematest pietismi ning valgustuse ajajärkudest, mis oma vastuoludega ulatuvad ju tema kaasaega välja. Seebergi sõnul on hinnangud ülalmainitud perioodidele väga puudulikud. Samas ta selle üle eriti ei imesta, tuues näiteks, et isegi sellise tuntud õpetlase nagu Albrecht Ritschli teos „Pietismi ajalugu“ on täis provotseerivaid hinnanguid. (*Ibid.*, 13).

Arvestades eelpooltoodut, satub Seebergi sõnul hätta tuntud väide, nagu oleks teoloogia ajaloolaselt hästi varustatud ja ta leiab, et ei või lubada, et kirikuajaloo loengud lõpevad 16. sajandiga. Seeberg toob näite oma kogemusest: “Kui keegi, nagu näiteks mina, loeb tudengitele korrapäraselt dogmade ajalugu või uuema teoloogia ajalugu, siis teab ta, kuivõrd vähem tunnevad üliõpilased huvi viimase valdkonna vastu”. (*Ibid.*).

19. sajandi lõpust Saksamaal töötanud Seeberg nendib tema ajale iseloomulikku teoloogide vähest huvi kaasaja kirikuloo vastu. Ta rõhutab ilmselget vajadust tõsta

¹ 1900. aastal ilmunud “*Nachgelassene Aufgaben der Theologie des neunzehnten Jahrhunderts*” põhjal.

kaasaja kirikulugu käsitlevate õppeainete mahtu teoloogiastuudiumis. Ta paneb südamele, et ei piisa sellest, kui ikka ja jälle lahatakse neidsamu piibliteoloogia probleeme või vanema kirikuloo küsimusi. Kuna nii ei saa noorema põlve teoloogid kunagi tundma sisemist tungi jõuda lähemale neile ajaloolistele jõududele, mis kirikuelu kaasajal määravad. (*Ibid.*, 14). Just nimelt kaasaja ajalooa tegelemine vajab Seebergi sõnutsi teoloogia põhistuudiumis ning edasises stuudiumis tugevdamist ning laiendamist.

7. Kokkuvõtteks

19. sajandi Tartu ülikooli usuteaduskond oli Vene impeeriumis ainuke omaette fakulteedina teoloogilist ülikooliharidust andev ja protestantlikke usuteadlasi koolitav õppekeskus. Kaasaegsed olid ühel meelel, et uus ja jõulisem elu Tartu ülikooli usuteaduskonnas ja Balti kubermangude kiriklikus elus algas 1840. aastatel Friedrich Adolf Philippi juhtimisel, kes on oma õpilaste kaudu mõjutanud tervet luterlikku kirikut Venemaal piibellik-kiriklikus suunas. Philippi juhtimisel sai alguse range konfessionaalse, luterlikele usutunnistuskirjadele toetuva suuna pooldamine fakulteedis. Puhast luterlust rõhutav teoloogia oli suunatud ühiskondliku sekulariseerumise, kirikliku unionismi ja teoloogilise liberalismi vastu.

Kuna luterlik konfessionalism nägi teoloogiat eelkõige kiriku teenistuses olevana, siis tajus teaduskond endal kirikuelus määravat rolli. Usuteaduskonna liikmed olid Balti provintside luterliku kiriku asjadest südamest huvitatud, kuna oldi kindlal seisukohal, et teadustegevus ei ole võimalik ilma tihedate kiriklike sidemeteta. Teoloogia ülesanne on esitada reegleid, mis aitavad kirikut korrastada ja annavad juhiseid jutlustamiseks. Teoloogia saab õpetada kirikujuhtidele ja vaimulikele, kuidas nad saaksid olla oma karja tõelised karjased, teoloogia peabki seda õpetama; teoloogia peab teenima kirikut.

Kirikut märgitakse täitvat erinevaid funktsioone. Kiriku kanda on kõlbeline kord ühiskondlikus elus, kirik on kõlbelise korra rajaja ja tagaja. Teisalt võib kirikut pidada rahva õnnetoojaks. Veendumus kiriku vääramatus õiguses ning kohustuses harida ja kasvatada inimesi on väga tugev. Levinud on arvamus, et kiriku ja pastorite tähtsaim ülesanne on koolitarkust jagades rahvast harida. Kirik seisab väljakutse ees päästa inimesed usulisest ükskõiksusest ja kindlaima päästerõngana nähakse inimestele

hariduse andmist. Toetatakse inimese mõttemaailma avardamist erinevates valdkondades, mille juures loodetakse, et iga inimene, kes vaimselt edasi püüab, on otsija ja sellisena ei pääse ta ka usulistest küsimustest. Kas viib otsimine usuasjus ta jaatamisele või eitamisele, aga igatahes pääseb inimene seeläbi usulisest ükskõiksusest, käsitletava aja ühest suurimast pahest.

19. sajandi keskpaiku ühendasid kirik ja usuteaduskond aina enam oma jõud, et seista üheskoos vastu nii vennastekogudustele kui riigivõimu toetatud õigeusu kiriku pealetungi vastu. Vajadust koostöö järele rõhutasid eriti teoloogid. Teaduskonna ja kiriku vaheliste suhete efektiivsemaks muutmise nimel hakkas teaduskond välja andma ajakirja "Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche", samuti käivitati iga-aastased jaanuarikonverentsid, kus arutleti teoloogia ja kirikliku elu teemadel.

Mida enam sajandi lõpu poole, seda rohkem levis Tartu teoloogide seas seisukoht, et religioon peab samaks jääma, aga teoloogia peab muutuma. Kui evangeelium edasi püsib, peab eksisteerima ka teoloogia, mis võimaldab elada koos ajastuga ning siiski hoida juuri sügaval evangeeliumis.

III. DISKUSSIOONID LUTERLIKU KIRIKU JA USUTEADUSKONNA OLUDE ÜLE

1. Baltimaade saksakeelne ajakirjandus 19. sajandi algus- ja keskpaigas

1.1. Trükimeedia areng

19. sajandi esimese poole Balti provintssides kulgesid sotsiaalsed protsessid väliselt üsna rahulikult. Baltisaksa ajaloolane Julius Eckardt on olukorda tabavalt iseloomustanud “balti vaikeluna” (Eckardt 1869: 398-422), sündmustevaese perioodina.

19. sajandi algul hakkas kasvama saksakeelsete ajalehtede, eriti aga ajakirjade arv. Nende eripära polnud sellel ajal veel kindlalt piiritletud. E. Annuse koostatud Eesti rahvusbibliograafia teiskeelset ajakirjandust käsitleva köite¹ järgi ilmus Eestis (eestlaste alal) saksakeelseid perioodilisi väljaandeid 19. sajandi esimesel kümnendil 7,5, teisel kümnendil 13,9; 1820. aastail 14,4; 1830. aastail 19,7; 1840. aastail 19,3; 1850. aastail 21,6 väljaannet aastas (arvestatud on ka seltside toimetisi jm sarju). Torkab silma, et 1830.-1850. aastatel on perioodiliste väljaannete arv enam-vähem stabiilne ja kasvu pole märgata. Väike oli ka ajalehtede ja ajakirjade lugejaskond, piirdudes tavaliselt vaid paarisaja tellijaga (Jansen 1994a: 276). Olukorda võib seletada agraarkriisiga ning majanduse suhteliselt aeglase edenemisega.

1860. aastate algus toob baltisaksa ajakirjanduses kaasa enneolematu nähtuse – terava poliitilise diskussiooni, avaliku arvamusevahetuse kodanlik-demokraatlike radikaalide, liberaalsete reformistide ja konservatiivide vahel (Matsulevitš 1987: 105).

1866. aastal kirjutab Julius Eckardt: “Me peame meenutama veel üht faktorit, mis vahepeal meie provintsiellu on astunud ja mida me veel õigel viisil hinnata ei oska – ajakirjandust, mis veel *anno* 1856 meile vaid nime poolest tuttav oli. Toona oli “Rigasche Zeitung”, mis avaldas välismaiseid parlamendikõnesid ja sisemaiseid teatriarvustusi, “Dörptsche Zeitung”, kus polnud isegi teatriarvustusi, “Rigasche

¹ E. A n n u s. Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675-1940. Tallinn, 1993.

Stadtblätter”, mis avaldas vaid seda, kes on ristitud, maha hõigatud või maetud, ning alates 1840. aastate keskpaigast aina viljatumaks muutunud “Inland””. (Eckardt 1869: 456).

Kohalikule kiriklikule ajakirjandusele pani aluse Tartu ülikooli usuteaduskonna kirikuloo professor Friedrich Busch, kes asutas 1832. aastal nädalalehe “Evangelische Blätter”.

1.1.1. “Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland” (1827-1838)

1823. aastal asutas Karl Gottlob Sonntag¹ (1765-1827) ajalehe “Ostsee-Provinzen Blatt”, mida anti välja Riias Häckeri trükikojas. Selle väljaande sissejuhatavas artiklis väitis Sonntag, et tema ajalehe eesmärk on Läänemere provintse üksteise täpsema tundmaõppimise najal tihedamalt omavahel siduda. 1827. aastal asus “Ostsee-Provinzen Blatti” toimetama valgustaja ja pärisorjuse kriitikuna tuntuks saanud Garlieb Helwig Merkel² (1769-1850). Moodsa baltisaksa ajakirjanduse pioneeriks peetav³ Merkel pani 1828. aastal ajalehele uue nime – “Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland”. See väljaanne võitles tolle aja kohta märkimisväärse teravuse ja järjekindlusega rahva sotsiaalsete olude, eriti aga haridusvõimaluste parandamise eest. 1820.-1830. aastatel oli “Provinzialblatt” Baltimaade mõjukaim ja ka “moodsaim” ajaleht, ehkki tema päevakajalisus ja aktuaalsus olid ikka veel nõrgad. Ajaleht pakkus huvi eelkõige arutlevate artiklite ja poleemika tõttu, sarnanedes sellega mõneti ajakirjaga. Sellal ei olnud ajalehe ja ajakirja erinevus veel üldse selge, kaasaegsed kasutasid ise tihtipeale neid termineid (*Zeitung, Zeitschrift*) ühe ja sama väljaande puhul korraga. (Jansen 1994a: 279).

Merkel hindas “Provintzialblatti” oma õnnestunuimaks ajakirjanduslikuks saavutuseks ning oli väga löödud, kui valitsus põhjust teatamata lehe 1838. aasta lõpul

¹ Valgustaja-ratsionalist, Riia Jakobi kiriku ülemõpetaja ja 1803. aastast Liivimaa kindralsuperintendent.

² 19. sajandi algusaastail endale Saksamaal ajakirjanikuna nime teinud Merkel rajas 1803. a. ajakirja “Ernst und Scherz”, 1804. a. võttis Merkel üle A. Kotzebue väljaande “Freimüthige” toimetamise. Selle ajakirjaga algas Merkeli publitsistlik võitlus Napoleoni vastu, millega ta aitas kaasa saksa pressi politiseerumisele (J a n s e n 1994a: 277).

³ Jürgen Heeg on Merkelit nimetanud moodsa pressisüsteemi alusepanijaks Baltimaades (H e e g 1984: 14).

sulges¹. Merkeli väljaanded näitasid baltisaksa lugevale publikule, ennekõike kodanlaskonnale, esmakordselt ajakirjanduse tegelikke võimalusi ning olid eelsaadikuiks poliitilise pressa kui avalikkuse struktuuri kujundava fenomeni tekkele Venemaa Läänemere provintssides, fenomenile, mis oma kõrgpunkti saavutas 1860ndate alguses. (Matsulevitš 1987: 101).

1.1.2. “Inland” (1836-1863)

Professor Friedrich Georg von Bunge² (1802-1897) toimetajakäe all alustas 1836. aastal Tartus ilmumist ajakiri “Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur”. Kaastoimetajad “Inlandi” väljaandmisel olid Carl Eduard von Napiersky³ (1793-1864) Riias ja Carl Julius Albert Paucker⁴ (1798-1856) Tallinnas. Hiljem lisandus kaastoimetaja ka Jelgavas. Kolmele Balti provintssile suunatud üldkultuuriline ja populaarteaduslik ajakiri ilmus üks kord nädalas. Tiraaziks nimetatakse 300 eksemplari (Matsulevitš 1987: 102).

“Inlandi” sisu jagunes valdkonniti neljaks suureks rubriigiks: 1) ajalugu, 2) geograafia ja statistika, 3) kirjandus ja kunst, 4) korrespondentide teated ning eriteemalised lühilood.

Ajakirja esimeses numbris esitas Bunge väga üksikasjalise programmi, mis oli kaastöölistele juhendiks. Bunge kutsus üles oma kodumaad igakülgsest tundma õppima: “Me ei tohi maha jääda oma suguvendadest Saksamaal,” kirjutas ta (Bunge 1836: 2). “Inlandi” ülesandeks oli Venemaa Läänemere provintsside mineviku ja oleviku täpsem tundma õppimine ning haritud publiku plaanipärane isamaateemaline valgustamine ning tulevaste uurijate tarbeks usaldusväärsetest allikatest materjali kogumine (*ibid.*, 3).

¹ Merkeli ajalehe “Provintzialblatti” sulgemisele aitasid palju kaasa nädalikirja “Inland” esimesed eestvedajad F. G. v. Bunge ja C. E. v. Napiersky, kes asusid paremal sotsiaalsel positsioonil kui ajakirjanikuna leiba teeniv Merkel. Võimalus on spekuloida, kas tegu oli ka omavahelise konkurentsi baltisaksa ajakirjandusturul (K ä r s i n 1998: 98j).

² Heidelbergi doktorikraadiga õigusteadlane- ja ajaloolane, Balti eraõiguse kodifitseerija, mitme olulise ajalooallikate sarja algataja, baltisaksa professionaalse ajalooeaduse rajaja (EBL 2001: 61-62).

³ Kirikuõpetaja ja ajaloouurija, toonane Riia kubermangukooli direktor ja ühtlasi kohalik tsensor (EBL 2001: 320).

⁴ Jurist ja ajaloolane, toonane Viru ja Järva maakohtu sekretär (DBBL 1970: 583).

Rõhuasetus patriotismile ja teadlikumale ärksusele tundub olevat mingil määral soov toimida Balti vaikelu äratuskellana ning samuti provintside ja seisuste ühendajana (Bulmerincq 1862: 52). Teaduslik ning ka ajakirjanduslik potentsiaal (ülikool, literaadid) oli olemas, mis täitnuks tugeva tsensuuri mõjul või ka aktiivsuse puudumisel tekkinud tühiku. Tarvi Talv arvab, et kuigi liberaalsed haritlased moodustasid Läänemere kubermangude sakslaste hulgas 19. sajandi esimese veerandi lõpus tõenäoliselt umbes seitsmendiku – nii lubavad oletada toonaste vabameelsete saksakeelsete väljaannete valdavalt paarisajanduslikud trükiarvud – oli nende ühiskondlik ja kultuuriline mõjukus tänu sotsiaalsele ja praktilisele aktiivsusele tunduvalt suurem (Talv 1992: 61).

“Inland” täitis ilmumisaja jooksul aastatel 1836-1863 oma programmilist funktsiooni ja oli 19. sajandi keskpaiga ümber ainuke kolme provintsi haarav ajakiri. Programmist lähtuv suunitletus “haritud publikule” rõhutas osalist elitaarsust, kuid samas ei tahetud langeda eri teadusharude kitsastesse piiridesse. Seega oli kriteeriumiks haridus: nädalikirja lugejate hulka võiks arvestada haritud seisused ehk õpetlased, vaimulikud, arstid, juristid, ametnikud jne.

Ajakiri sattus täitma tühimikku, mis eelnes balti liberaalse poliitilise publitsistika hoogsale kerkimisele 1860ndate algul. “Inland” jäi oma esialgse ajakirjaformaadiga ajast maha ning ei vastanud uutele nõudmistele. Tarvi Talv nendib, et olukorras, kus päevakajaliste ühiskondlike-poliitiliste küsimustega tegelemiseks ei pidanud kasutama enam kohustuslikku (pool)teaduslikku vormi, minetas “Inland” ka oma senise olulise koha liberaalse baltlaskonna käsituste väljendaja ning kujundajana (Talv 1992: 61).

1.1.3. “Baltische Monatsschrift” (1859-1931)

Liberaalsete kodanike ja haritlaste koostöös pandi 1859. aastal Riias käima baltisakslaste vaadete häälekandjana kuukiri “Baltische Monatsschrift”. Ajakirja eesmärk oli valmistada ette pinda Balti provintside unifitseerimisele saksa halduse baasil. Just selle ajakirja veergudel peeti maha kõige tulisemad väitlused eestlaste ja lätlaste tuleviku üle (Saard 2000: 25). Juba nimetus *Baltische* oli midagi uut, varem

räägiti kõigist kolmest Balti kubermangust eraldi, Eesti-, Liivi- ja Kuramaa. Ka mõiste “baltisakslus” tekib just sel ajal.

Ajakirja õitseajal 1860ndatel oli tema toimetaja Georg Berkholtz, Tartus ja Berliinis Hegeli juures õppinud mees. Aastail 1880-1894 ilmus ajakiri Tallinnas, kus tema toimetaja oli väljapaistev ajaloolane, konservatiivsete vaadetega publitsist Friedrich Bienemann (sen), hiljem ilmus ajakiri taas Riias ja püsis, ehkki nimemuutustega, kuni 1939. aastani. (Jansen 1994a: 289).

Tegu oli väga universaalse kultuuriajakirjaga, mis päevakajaliste sisepoliitiliste probleemide arutamise kõrval sisaldas ka artikleid ajaloo, kunstiajaloo, õigusajaloo, filosoofia, keeleteaduse, samuti astronoomia, meditsiini ning bioloogia vallast, lisaks veel kirjandusarvustusi ja tõlkelisi proosapalu. Peale selle olid ajakirjal “ajalehelikud” rubriigid: avaldati välispoliitilisi ülevaateid ja kroonikat ning artikleid kaastööliselt välismaalt, Peterburist ja koduproovintsidest.

1.2. Teoloogiaajakirjad

1.2.1. “Dorpatische Evangelische Blätter” (1832-1842)

Tartu ülikooli usuteaduskonna kirikuloo professor Friedrich Busch andis aastatel 1832-1842 välja nädalalehte “Dorpatische Evangelische Blätter, alapealkirjaga “Für das Herzens und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur”. Ilmunud materjal oli toimetaja poolt jagatud rubriikideks: ajalooline ja jutustav rubriik, sisaldas ka elu-, pöördumis- ja surmakirjeldusi; seejärel teoloogilised käsitlused; siis juhtkirjad, kõned ja jutlused; seejärel vaimulikud luuletused ning lõpus uudiskirjanduse loetelu.

1866. aasta “Mittheilungen und Nachrichten” kirjutab selle väljaande kohta: “Tugeva pietistliku alatooniga nädalaleht ilmus teatud aja, oli hernhuutlikes ringkondades hinnatud ning jäi mõtlema enamuse peale täiesti mõjuta” (*Rückblick* 1866: 516).

Buschi “Evangelische Blätter” pani aluse kohalikule kiriklikule ajakirjandusele, mida võimsalt jätkas Carl Ulmanni rajatud “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands”.

1.2.2. “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands” (1838-1915)

1838. aastal ilmumist alustanud ajakirja “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands”¹ avanumbri eessõnas ütleb ajakirja asutaja ja toimetaja Carl Ulmann: “Käesolev ajakiri ei hakka esindama mingit kindlat teaduslikku teoloogiasuunda ning ei kavatse mingile Saksamaal tuntavale vajadusele järele anda, et rahuldada vaid sealset huvi siinse sugulaskiriku elu kohta. Eesmärgiks on täita meie vajadusi, kuna seni on puudunud väljund, mille läbi siinsed vaimulikud ja teoloogid oma tegevusest saaksid märku anda. Selles ajakirjas saavad sõna võimalikult paljude suundade esindajad tingimusel, kui ei kõigutata üldisi kristlikke ning teaduslikke aluseid”. (Ulmann 1838a: 1). Samuti lisab toimetaja, et ajakiri on eelkõige vaimulike jaoks ning seetõttu saab temas põhirõhk olema praktilisel teoloogial (*ibid.*, 3).

Esimeses ajakirjanumbris on ära toodud ajakirja ülesehitus.

- 1) Käsitlused ja artiklid. Kui need ka kogu teoloogia tegevusvälja peaksid hõlmama, on peamine siht siiski praktiline teoloogia ning eriti luterliku ning reformeeritud kiriku olukord Venemaal. Vastu võetakse vaid kohalike teoloogide ja vaimulike algupäraseid kirjutisi ning väljaandja loodab ka sinodi toetusele.
- 2) Ilmunud kirjandus. Ülevaade sise- ja välismaistest raamatutest, mis võiksid vaimulikele huvi pakkuda. Samuti praktilise teoloogia abiteadustesse, nt koolikirjandusse, puutuv ning vaimulikke huvitav eesti, läti ja soome kirjandus. Vastu ei võeta retsensioonide retsensioone, lihtsat vastukriitikat ning ajakirja artiklite kriitikat. Teretulnud on see vaid siis, kui tegu on asja arengule positiivselt mõjuva kriitikaga.
- 3) Uudised. Siinkohal uudised ja teadaanded evangeelse-luterliku ning reformeeritud kiriku kohta Venemaal, kirikute sise- ja välise olukorra kohta, kirikuorganite määrused, sinodid, ning kõik, mis vaimulikkonda ennast puudutab.

¹ 1862. aastast oli ajakirja nimeks “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland”.

Kuni 1846. aastani seisis ajakirja pealkirjas ka: *Dorpati Ülikooli usuteaduskonna liikmete kaastööl*. Järsku see lisand kadus ja avalikult ei olevat ta kadumise põhjustest kõneldud. Riias aga, kus Ulmann peale nn Ulmanni afääri elas, ei jäänud asi saladuseks ja usuteaduskonna ametliku äraütlemiskirja tekst ajakirja väljaandjale olevat käinud suust suhu. (*Bruchstück* 1863: 467).

Alates 1854. aastast on ajakirja toimetaja konsistoriaalnounik, Riia Jakobi kiriku ülempastor ja Liivimaa konsistooriumi assessor Christian August Berkholz. 1866. aastal kirjutab Berkholz: “Käesoleva aasta lõpul arvasin, et oleks aeg anda see amet kellelegi edasi, kuna ma vahepeal ka nädalalehte “Kirchenblatt” toimetan. Tundub, et asjad ei lähe siiski nii ja seega tahan teatada, et “Mittheilungen und Nachrichten” jätkab ilmumist minu toimetamisel senise traditsiooni kohaselt”. (Berkholz 1866: 523). Samas rõhutab Berkholz, et “Mittheilungen und Nachrichten” peab edaspidigi olema avatud kõnetool, kust võimas hääl igal kujul kuulnud saab, ning kandma vääramatut protestantlikku põhimõtet, et teaduslikku teoloogiat veel lõppenuks ei saa lugeda. Eriti peab silmas pidama, et lugejaile pakutakse korrapärast ja täielikku ülevaadet kõigest, mis kirikuelus aset leiab. (*Ibid.*, 524).

Berkholzi ajal teaduslike käsitluste osakaal vähenes. 1868. aastal lisandus väljaandjana pastor Wilhelm Müller, kellest 1869. a sai ainus väljaandja. Uudiste osa kasvas, aga teaduslik tase oli siiski silmapaistev. Pärast Mülleri surma 1870. aastal sai väljaandjaks Riia ülemõpetaja J. Th. Helmsing. Tema ajal kujunes välja üksnes pastoritest koosnev toimetusekolleegium. Teaduslikus mõttes käis sisu aina enam alla, väljaanne jäi vaid kiriklikuks uudisteleheks ning lõpetas ilmumise 1915. aastal.

1.2.3. “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche” (1859-1874)

Ajakirja “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche”¹ esimene number ilmus 1859. aastal. Ajakirja asutaja ning toimetaja oli Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise teoloogia professor Alexander von Oettingen, kes kandis toimetajaametit kogu ajakirja

¹ Ajakirja nime silmas pidades ütleb Oettingen: “Meil võib veel kirikut ja teoloogiat koos nimetada [erinevalt Saksamaast], ilma et sealjuures disharmooniat tekiks. Vastasel juhul oleks selle ajakirja nimi terve irooniaprogramm” (O e t t i n g e n 1859: 13).

ilmumisaja vältel. Ajakirja avaartiklis pealkirjaga “Teoloogia ja kirik” rõhutab Oettingen nii teoloogia kui kiriku vajadust ühise kirjandusliku väljaande järele, kuna teoloogide ja vaimulike vaheline koostöö olevat kehval järjel. Pooltevahelise suhtlemise parandamise rolli pidigi nimetatud ajakiri tema meelest täitma. (Oettingen 1859: 43).

Ajakiri ilmus neli korda aastas ning jagunes ülesehituselt “Mittheilungen und Nachrichteniga” üsna sarnaselt kolme ossa: kirjatööd ja kõned, teated sise- ja välismaalt ning kirjanduse ülevaade.

1874. aastal teatab toimetus, et 14. köite vihikuga ning 15. aastakäiguga selle ajakirja ilmumine lõpeb, kuna “vajadus, mis ilmnes 15 aasta eest, kui usuteaduskond asus ajakirja välja andma, pole enam päevakajaline” (*Erklärung* 1874: 481). Toimetus annab teada, et “tookord asutati ajakiri kui kõnepult meie ametivendadele ühes meie ülikooli teoloogiateaduse esindajatega, et tuua avalikkuse ette neid huvisid, mis hetkel just meie maal teoloogiat ja kirikut pidevas vastastikus kokkupuutes hoiavad ning seda soodustavad”(ibid.). Paraku jäid pastorite algselt rikkalikult kokku voolanud kaastööd aasta-aastalt üha harvemaks. Toimetuse meelest sai seda seletada (kuigi siiski ainult osaliselt) väljaande “Mittheilungen und Nachrichten” muutunud staatuse ja toimetusega (viide “Mittheilungen und Nachrichten” kujunemisele üksnes kiriklikuks uudisteleheks ja vaid pastoritest koosnevale toimetusele), mis oma ajakohasel kujul tundus vajadustele paremini vastavat. Usuteaduskonna liikmed lubasid häda korral tole ajakirja edasikestmisele oma abistava käe ulatada. Allakirjutanud leidsid, viidates ka oma teaduslikule erialasele tööle ning mõningatele välistele raskustele, mis trükiste vabale ilmumisele viimasel ajal takistuseks on saanud, et võivad “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche” selle köitega lõppenuks lugeda. Tulevik pidi näitama, kas sellise väljaande järele taas vajadus tekib. (Ibid.).

1.3. Venemaal 19. sajandi keskpaigas ilmunud saksa evangeelsed ajakirjad¹

- 1) Teaduslik-teoloogiline ajakiri “Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche”.
- 2) Carl Ulmani poolt 1838. aastal asutatud ajakiri “Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands”.

¹ Andmed pärinevad: Übersicht über die gegenwärtige theologisch-kirchliche Journalistik. - Mittheilungen und Nachrichten. 1868. S. 138f.

- 3) “St. Petersburger Sonntagsblatt”. Leht, mis peale kontemplatiivse tendentsi oli ka oluline Balti provintside välise luterliku kiriku teadvustamisel Venemaal.
- 4) “Rigasche Kirchenblatt”. Leht teenis Riia linna vaimulikke ja kiriklikke huve. Ajalehe toimetaja oli konsistoriaalnõunik, Riia Jakobi kiriku ülempastor ja Liivimaa konsistooriumi assessor Christian August Berkholtz kelle toimetada oli aastatel 1853-1869 ka ajakiri “Mittheilungen und Nachrichten”.
- 5) “Die kirchliche Anzeiger für die Stadt Dorpat”¹. Valdavalt lokaalsete huvidega. Väljaandja ülempastor W. Schwartz. Aastas ilmus 52 numbrit.
- 6) “Mitteilungen aus der Heidenmission”². Ajakiri annab väga heades artiklites ülevaateid kõigist misjonivaldkondadest ning vaatleb sealjuures ka kodumaal misjoni hüvanguks toimuvat. Väljaandja pastor Woldemar Hansen. Aastas ilmus 12 numbrit. Moodustades osa kohalikust mitte just eriti arvukast kirikukirjandusest, proovis ajakiri teavitada sellest, mis seoses kohalike sündmustega misjoni suhtes toimunud oli. (*Übersicht* 1868: 139).

2. Teoloogia ja ajakirjanduse vahekord

Engelhardt kirjutab 1863. aastal artiklis “Dorpati usuteaduskond ajakirjanduse silmis”, et teoloogia peab pöörama tähelepanu ühiskonnas toimuvale. “Vaid teoloogia, mis on elust ära pööratud ning näeb oma ülesannet vaid skolastilises pedantsuses ning kriitilistes eksperimentides võib rahulduda ükskõikse ülevalt alla vaatamisega kaasinimeste ilmalikele tegemistele” (Engelhardt 1863: 274).

1860. aastate algus tõi baltisaksa ajakirjanduses kaasa enneolematu nähtuse – liberaalse poliitilise publitsistika hooga kerkimise, avaliku arvamusevahetuse liberaalsete reformistide ja konservatiivide vahel. Võib öelda, et sama juhtus ka teoloogilises publitsistikas.

1862. aastal tekkis siinses ajakirjanduses teoloogia ja kiriklike küsimuste vastu pikemalt kestev huvi, mis sai alguse pastor Guleke “Mittheilungen und Nachrichtenis” ilmunud artikliga “Kuhu edasi?”. Sellega kaasnenud arutelu ergutas publikut mõlema

¹ Ilmus aastatel 1864-1883 (A n n u s 1993: 389).

² Ilmus aastatel 1863-1870 (*ibid.*).

teoloogilise ajakirja, nii “Mittheilungen und Nachrichten” kui “Dorpater Zeitschrift”, lugemisele. Balti provintside ajakirjandus hakkas tundma vajadust avaldada arvamust siinsete teoloogide ning eriti Tartu usuteaduskonna ja selle esindatava suuna üle.

1862. aastal kirjutab “Baltische Monatschrifti” korrespondent: “Uemal ajal on teoloogia esmakordselt publitsistliku debati keerisesse sattunud, olles enne kümneid aastaid müüri ja vallikraavi taga varjul istunud, ning nüüd on kahel pastoril kindluses liiga kitsaks jäänud, nii et üks neist hüüdega „Kuhu edasi?“ oma igatsust värske õhu järele märkinud on” (*Livländische* 1862: 587j). Selle arvamuse avaldusega ei ole Engelhardt nõus: “Võiks arvata, ja nii paljud ka kindlasti arvavad, et see kõik, mis lehes kirjas on, peab tingimata tõde olema. Nii rõõmustavad paljud ühes selle korrespondendiga nende kahe pääsukese üle, kes nende arvates kevadet toovad. Kuid siin pole ajakirjanikul õigus”. (Engelhardt 1863: 275).

Engelhardt on veendunud, et aasta 1862 pole siinses teoloogias võrreldes varasemaga midagi muutnud, ning lisab: „Meie teoloogia võib kuulsust taotleda sellega (kui see just kuulsus on), et ta varem kui keegi muu meie maal on ajakirjanduslikke debatte kartmata avalikkuse ette astunud” (*ibid*). Liivimaa korrespondent on täiesti nõus, et siinsetel teoloogidel on avalikkusekartlikkus oluliselt vähemal määral endeemiline kui näiteks siinsetel poliitilistel korporatsioonidel (st rüütelkondadel) (*Bruchstück* 1863: 467). Samuti pole teoloogia Engelhardti sõnul kartnud rääkida erisustest oma ridades ega peljanud nende vastu võitlemist. Engelhardt tuletab meelde, et juba kahe kümnendi eest asutati Balti provintside oma teoloogiaajakiri – Ulmanni “Mittheilungen und Nachrichten” – ning pärast toimetuse üle võtmist Berkholzi poolt oli selle populaarsus Engelhardti hinnangul veelgi kasvanud, kuna oli osatud vältida ajakirjanduse surmapattu – igavust (Engelhardt 1863: 276).

Engelhardt viitab ka teisele siinsele teoloogiaajakirjale, “Dorpater Zeitschriftile”, mille kohta ütleb, et selle hääl ei kõla alati küll meeldivalt, kuid seda ei jäeta ka kuulamata (*ibid.*).

Nimetatud ajakirjade puudusena mainib Engelhardt, et mõlemad ajakirjad on teinud liiga tsunftisest tööd, ning soovib, et nende uus suund peaks olema rohkem kogudusele suunatud. Siiski on tema sõnul rõõmustav, et mõlemat väljaannet lehitsedes võib leida artikleid, mis pakuvad huvi ka erialaväliste inimestele. Samuti võib tihti leida sinodiülevaateid, mis pole mõeldud vaid teiste piirkondade pastoritele, vaid ka

koguduseliikmetele, et need täpselt teaksid, mis “hirmsaid atentaate neil järelevalveta kogunemistel usu- ja mõttevabaduse vastu sepietakse”. (*Ibid.*). Engelhardt ütleb, et tihti heidetakse ette nende ülevaadete lugejale suupäraseks tegemist, et “me serveerime sel moel valmis teksti ega jäta lugejale võimalust mõttetegevuseks” (*ibid.*).

Tulles tagasi “Baltische Monatschriftis” 1862. aastal korrespondendi poolt kirjutatu juurde, et nimetatud aasta oli teoloogia jaoks murranguline, kuna see esmakordselt jõudis publitsistliku debati keerisesse, leiab Engelhardt teemat kokku võttes: “Vaatomata asjaolule, et paljud rõõmustavad ühes korrespondendiga nende kahe pääsukese [pastor Guleke ja pastor Tilingi artiklid] üle, kes nende arvates kevadet toovad, ei pruugi korrespondent siiski olla nii hea loodusteadlane ning linnulaulu asjatundja” (*ibid.*, 277). Engelhardt jääb kindlalt selle juurde, et “need pääsukesed olid vaid samasugused öökullid nagu kõik teisedki müüride taga istujad. Nad olid vaid vana tuttava meloodia unustanud ning eksitasid sel moel korrespondendi asjatundlikku kõrva” (*ibid.*).

Engelhardti sõnul võivad teoloogid rõõmustada, kui nende vastu avalikkuses huvi üles näidatakse, nii meedia sõbralikkus kui ka vaenulikkus näitab, et siin maal kristlus veel endast jõudu kujutab (*ibid.*, 274). Meedia arvamused teoloogia ning teoloogide üle on igati tervitatavad, kuna huvi, mida teoloogia vastu ilmutatakse, on kindel tõend sellest, et veel on vara teoloogiat kolikambrisse visata.

3. Vaidlus kirikliku suuna üle

3.1. Pastor Guleke “Kuhu edasi?”

1860. aastate algus tõi Balti kubermangude ajakirjanduses kaasa teravad diskussioonid eri vaadete kandjate vahel. Ka teoloogilises publitsistikas kerkisid esile arutelud konservatiivse ja liberaalse suuna esindajate vahel.

Kõige enam leiavad Tartu ülikooli usuteaduskonna ja luterliku maakiriku vahelised suhted vaadeldaval ajaperioodil käsitlemist nn “Kuhu edasi?” seerias. Pastor Heinrich Guleke (1821-1889, TÜ *stud. theol.* 1839-1844) avaldas 1862. aastal artikli pealkirjaga “Kuhu edasi?”, kus tõi välja teda häirivad kirikueluprobleemid ja nende põhjused. Siit hakkaski lumepall veerema – algas väitlus, milles nii teoloogid kui

pastorid kas nõustusid või vaidlesid tolles ajas sensatsioonilise artikli autoriga. Seda väitlust võib pidada vaid positiivseks, sest see haaras inimesi kaasa mõtlema. Ka kaasaegsed pidasid käivitatud diskussiooni vajalikuks ja teretulnuks.

Pastor Guleke algatas teoloogilise diskussiooni aina süveneva usulise ükskõiksuse ja luterliku kiriku selgete eesmärkide puudumise tõttu. Teda ajendas kirjapulka haarama küsimus Balti provintside luterliku kiriku sihi ja tuleviku arenguperspektiivi kohta. Ta alustab oma artiklit meeldetuletusega, et juba kuueteistkümne aasta eest manitseti ajakirjanduses (“Monatsblätter”) kirikliku ükskõiksuse eest haritlaste seas. Guleke sõnul pole ükskõiksus nende aastatega vähenenud, lootus, nagu teatud ringkondades taastärrganud religioosne ja kiriklik elu võiks haritlasi taas kiriku rüppe kutsuda, pole end õigustanud. Guleke sõnul tundub hoopis, et see taastärrganud elu on ise vähikäiku tegemas, kuna mitte vaid haritlased, aga ka kohalikud rahvad on oma kirikuelus huvitud. (Guleke 1862: 16).

Kuusteist aastat pastorina ametis olnud Guleke meenutab seejuures 1840. aastate kirikuvahetusliikumist kui valusat õppetundi. Guleke küsib, kuidas seisavad kirikuõpetajad möödunuga silmitsi? Ta leiab, et osaliselt nõutult, osaliselt nii, nagu ei näeks ega kuuleks midagi. Viimastele ei too tema sõnul õpetust miski muu, kui midagi tol ajal toimunuga samalaadset. Esimesed aga peaksid märkama, et asjade ravitsemist pole viimastel aastatel eriti põhjalikult ette võetud. Guleke peab silmas organiseeritud sisemisjoni, kogudusehoolekande arendust, kindlapiirilisemat kirikukari, rikkalikumat liturgiat, vaimulike katseid rahvakoolide vallas ning talle tundub, et kõik see pole loodetud kasu toonud. Tema aega iseloomustavat vaadete erisus, plaanitu siia-sinna visklemine kõikvõimalike vahendite järele, aja puudulik mõistmine. Siinkohal esitabki Guleke küsimuse “Kuhu edasi selle kõigega nüüd minna?”. (*Ibid.*, 17). Ehk siis, mis on Balti provintside luterliku kiriku siht ja tulevik: Guleke püüab eesmärkide selgusetusest välja rabeleda.

Kõige halva põhjustajana näeb Guleke luterlikku konfessionalismi: “Meie kõrgeltkiidetud ortodokssus on meid isoleerinud, me oleme oma aja elu keskpunktist välja jäänud, me ise liigume perifeeriasse” (*ibid.*, 27).

Guleke leiab, et inimeste usulises ükskõiksuses on süüdi luterlik konfessionalism. See tähendab, et siinse rahva sekulariseerumise eest on kõige enam vastutav Tartu ülikooli usuteaduskond, kuna just sellest fakulteedist sai Philippi juhtimisel alguse

nimetatud voolu levimine Balti provintside vaimulikkonna sekka. Usuteaduskond ja selle konfessionaalsest suunast mõjutatud vaimulikkond on viinud Balti provintside elanikkonna usust eemaldumisele või siis sellele vähemalt suuresti kaasa aidanud. Usuteaduskonnast hariduse saanud ja selle esindatavat suunda kandvad pastorid elavad “surnud” ortodokssuse maailmas, mistõttu neil ei ole oma aja haritlastele midagi öelda, haritud rahvas ei mõista enam pastorite jutlusi. Guleke ütleb otse välja: “Aina enam on märgata, et suur osa nii sakslastest kui ka kohalikest ei saa jutlustest aru, kuna pastori sõnad ei jõua nendeni” (*ibid.*, 32). Maarahvas ehk põlisrahvas ei ole kirikust veel nii kaugenenu, kuna nad on madalama haridustasemega ega vaata veel pastoritele ülevalt alla.

Guleke sõnul seisab luterlik kirik väljaspool seda, mis aega liikuma paneb, ning tagajärjed võivad olla väga halvad (*ibid.*). Samuti tundub Gulekele oluline vaadata üle oma suhtumine teistesse kristlikesse konfessioonidesse, nimelt teistesse protestantidesse, kuna “maailm nõuab tolerantsust” (*ibid.*, 37). Kui kirik jätkab vanaviisi, on tema tulevik Balti provintsidest Guleke arvates hägune ja hall. Ta leiab, et inimeste enda rüppe tagasi meelitamiseks peab kirik vanast lahti laskma ning oskama arvestada aja olude ja arengutega.

3.2. Diskussioon algab

Tartu ülikooli usuteaduskonna praktilise teoloogia professor Arnold Christiani iseloomustab Guleket kui “mitte eriti tuntud ja seda rahulolematumat Liivimaa pastorit” (Christiani 1863: 312). Ometi sai Guleke kirjatöö Balti kubermangudes päris suure tähelepanu osaliseks. Christiani sõnutsi mitte vaid kirikuinimesed, vaid ka liberaalne ajakirjandus kuulutas selle epohhiloovaks sündmuseks. Konservatiivsete vaadetega Christiani arvates võib aga Guleke töös näha vaid kurba ajamärki. “On valus näha, kuidas üks kiriku teener Jumalariigi müüride tugevdamise asemel destruktiivsetele tendentsidele kaldub”. (*ibid.*).

Christiani sõnul pole Guleke epohhi loovale artiklile “määratud muud saatust kui unustusse vajuda”, samas leiab ta olevat arusaadava, et diskussioon sellega lõppenud pole ja aina edasi läheb (*ibid.*, 313).

Tõepoolest tegi diskussioon artiklite avaldamise näol aina hoogsamaid pöördeid. Kui Ulmann oli 1838. aastal ajakirja “Mittheilungen und Nachrichten” esimeses numbris öelnud, et toimetus ei võta vastu lihtsat vastukriitikat ning ajakirja artiklite kriitikat, välja arvatud juhul, kui see mõjuks asja arengule positiivselt, siis võib järeldada, et käsiteldaval juhul leidis seesugune arvamuste vahetamine üldist tunnustust.

3.3. Liivimaa sinodi vastus pastor Sokolowsky “Avaliku vastuse” näol

Liivimaa sinod ei saanud midagi sellist nagu Guleke artikkel tähelepanuta jätta. 1862. aastal Valmieras peetud 28. Liivimaa sinodil andis Väandra pastor Ernst Sokolowsky (1833-1899, TÜ *stud. theol.* 1850-1856) Gulekele oma sinodikõnes vastuse, millega nõustus ka sinodi enamus (Christiani 1863; 312).

Sokolowsky “Avalik vastus” Guleke kirjatööle avaldati ajakirjas “Mittheilungen und Nachrichten”. Ajakirja väljaandja Christian August Berkholtz soovib samas lisada, et ta peab Guleke tööd “põhjalikuks, ülimalt erutavaks ning vennaarmust kantuks”, kuid peab oluliseks kuulata ka vastaspoolt (Berkholz 1862b: 500).

Kuna Sokolowsky teksti kiitis heaks Valmiera sinod, pole tema kirjatöö näol tegu mitte üksikisiku vastusega üksikisikule, vaid juriidilise isiku koguhäälega. Sinod oli kirjutisega nõus ning nõudis ka selle avalikustamist. Nii sai see tekst veendumusi esitavaks dokumendiks.

Sokolowsky leiab oma vastuses, et Guleke kirjutis põhineb vähe teoloogilisel ning oluliselt rohkem sotsiaal-poliitilisel baasil, “koosnedes sotsiaal-poliitilistest seintest ning üksikutest teoloogilistest puitosadest” (Sokolowsky 1862: 500).

Sokolowsky leiab, et Guleke, kes peab luterlikku konfessionalismi inimeste kirikust eemaldumise põhisüüdlaseks, vaatab selle suuna suhet kogudustesse “mitte selgepilgulise teoloogi ja psühholoogi silmaga, vaid läbi prillide, mis on toonitud teoloogiliste vaidlus- ja poliitilise hetkekirjanduse läbi” (*ibid.*, 504). Sokolowsky pole arvamusel, et teaduses ning koguduses peaks kõike heaks pidama, vastupidi, ta näeb paljusid puudusi, mis tulenevad tema sõnul üldise teadusliku, sealhulgas ka põhjaliku teoloogiahariduse nõrgast seisust. Ta ütleb, et erinevalt Gulekest “ei pea me süüdlaseks ei kiriklik-teoloogilise teaduse hetkeseisu ega ka kogudusi, vaid meid endid” (*ibid.*).

Hariduse puudused viivad tema sõnul kriitikavaba iseseisvusetuseni teoloogilises arvamusalaldamises, vähenõudlikkuses unustatakse vajadus vaimu värskendamise järele ning hingehoius ollakse kogenematusse tõttu oskamatud aitajad. Tagajärjeks on, et koguduseliikmetega suhtlemisel, eelkõige haritlastega, kõiguvad pastorid jäiga ebapiisavuse ning mitte-käituda-oskamise vahel. (*Ibid.*, 504-505). Ühesõnaga, ollakse oma ametis nõrgad.

Sokolowsky sõnul on vaja arendada haridust, et ei leiduks pastoreid, kes liturgilise hariduse puudulikkuse tõttu armulauda korralikult jagada ei oska, samuti saavutataks haritud inimestega see, et jääb vähemaks hoolimatuid koguduseliikmeid, kes “liturgi toimetamist roomaliku ükskõiksusega pealt vaatavad” (*ibid.*, 511).

Guleke soovitusel üle kirikul ajaga kaasas käia Sokolowsky imestab: “Sa tunned ära, et uskmatuse tõstab häbematult pead, vaimurikkad õpetlased jutlustavad hullemat materialismi - ja siiski arvad sa, et peaksime laskma oma teoloogiat sellest kanda” (*ibid.*, 524). Sellest lähtuvalt saab Sokolowsky Guleke küsimusele “Kuhu edasi?” vastata: “Uskmatuse ja materialismi ning lõpuks paljude jaoks Rooma” (*ibid.*). Seetõttu tundub Sokolowskyle laitus, et teoloogia ja kirik end ajast kanda ei lase, hoopis auavaldusena. Sokolowsky on kindel, et aja möödudes astuvad inimesed koguduse ilmalikustamise esirinnas võitleva Guleke pakutud ajateoloogia laiaks, saades aru, kui sobimatu selline lähenemine on (*ibid.*, 535-536).

Pastor Sokolowsky iga-aastasel pastorite sinodil ette kantud “Avalikku vastust” iseloomustab “Baltische Monatsschrifti” korrespondent järgnevalt: “Lähtudes muidugi oma subjektiivsusest, arvan, et Guleke pidi tõepoolest sügava mulje jätma, et talle niivõrd tiheda ja kolme trükipoogialise tekstiga vastati” (*Livländische* 1862: 588), Sokolowsky vastus oli umbes poole pikem kui korrespondendi sõnusti haritlaste seas otsustavat poolehoidu võitnud Guleke kirjutis.

Sokolowsky jagab oma kirjatöös inimkonna publikuks (vaid nime järgi kristlased) ja kristlikuks koguduseks (Sokolowsky 1862: 515). “Baltische Monatsschrifti” korrespondent leiab seesuguse eristamise olevat sobiva siduma sellega oma ettepanekut, et Sokolowsky oleks võinud töö ümber töötada uurimuseks, mis olnuks mõeldud sellele inimkonnaosale, mis kvalifitseerub publikuks. Korrespondendi arvates ongi Guleke eelis just see, et ta üritab kuristikku enda ja publiku vahel ületada, samas kui Sokolowsky seda võimalikult sügava ning laiana hoida tahab. (*Livländische* 1862: 588).

3.4. Mitteteoloogide arvamus

1863. aastal avaldati “Mittheilungen und Nachrichten” mõlema ülalnimetatud kirjatöö, nii Guleke “Kuhu edasi?” kui Sokolowsky “Avaliku vastuse” kohta mitteteoloogide lugejakiri. Sokolowsky kirjutise ehk sinodi poolt avaldamiseks aktsepteeritud dokumendi kohta ütleb see kiri: “Iga kristlik koguduseliige tundis end lähedalt puudutatuna ning kuna see artikkel ka mitteteoloogilist publikut puudutab, siis ootame meie nimetatud tekstist 1) mõtete selget esitamist, 2) vastase vaadete võltsinguteta avaldamist, 3) sõbralikumat vormi väidete esitamisel” (*Laien-Votum* 1863: 46-47). Lugejakirja autorid leiavad, et mitte ühelegi toodud kolmest nõudest Sokolowsky tekst ei vasta.

Guleke kirjatöö hinnatakse lugejakirja autorite poolt selgeks ja vaimurikkaks (*ibid.*, 48), Sokolowskyle heidetakse ette grammatiliste konstruktsioonide ebaselgust ning Guleke väidete kontekstist välja rebimist (*ibid.*, 57). Kõige vähem on mitteteoloogide sõnul Sokolowsky tekstist leida vastase väidete kummutamist või nende põhjalikku käsitlemist, pigem on tegu võimalusega teise poolt üldsegi mitte väljendatud vaadetele pateetiliselt välja astuda (*ibid.*, 70).

3.5. Guleke ja Sokolowsky kaks tüliküsimust

Tagasiside Sokolowsky “Avalikule vastusele” annab Guleke 1863. aastal “Mittheilungen und Nachrichten” avaldatud kirjatööga “Mitte iga vastus pole vastus”. Guleke tänab toimetajat, et ta on murdnud tema suhtes selle vaikimise, mis muidu sarnastele, Balti kubermangude vaimulikkonnas valitsevat suunda ründavatele arvamustele, osaks on saanud (Guleke 1863: 97). Sokolowsky kirjutist käsitleb Guleke rünnakuna, mitte vastusena. Guleke kirjutab: “Mul on kahju, et Sokolowsky pole asja arutanud erialast lähtudes ning on lasknud end kaasa tõmmata ridade vahelt lugemise kahtlasest kunstist” (*ibid.*, 141).

Sokolowsky teeb Guleke sõnul talle etteheiteid asjade eest, mida kritiseeritavas kirjutises üldse mainitud pole ning esitab talle põhjendamatuid süüdistusi (*ibid.*, 98jj). Pärast selliseid rünnakuid on Guleke siiski rahul, et arutelu laiade ringkondade ette on

jõudnud: “Ma ei karda avalikkuse valgust ja arvan koguni, et meie valitsevates oludes juba ainuüksi see asju paremuse poole võiks viia” (*ibid.*, 101).

Guleke ja Sokolowsky tüli keskendub eelkõige kahele asjale: esiteks vaidlus nn kirikliku suuna üle teoloogias ning teiseks, kas ja milles peaksid kristlased ja vaimulikud võtma arvesse oma aega.

Valitseva kirikliku suuna praktilise tulemuslikkuse kohta ütleb Guleke, et ei saa nõus olla väitega, nagu oleks kirikukoolid, kogudusetöö jne tänu nimetatud suunale tekkinud. Sest on teada-tuntud, et luterlik kirik on eelkõige pastorite ja teoloogide kirik ja iseenesest, ilma välise ajendita pole Guleke sõnul kusagil ühelegi kogudusevanemale koguduseelusse sekkuvat ametit jaganud. Kõige vähem on seda teinud nimetatud suund, eriti Balti provintssides, kus kohalike ja sakslaste halb suhe selle veel eriti raskeks teeb. (*Ibid.*, 116). Samuti ei saa Guleke arvates luterlikku konfessionalismi kiita koolide arendamise eest, kuna rahvakoolide küsimus pole alates suuna valitsemise algusest Liivimaa sinodil mingil määral rohkem arutlusele tulnud. Rahvakoolid on Guleke hinnangul edenened tänu kohaliku rahva paranenud majanduslikule ja poliitilisele olukorrale. Guleke rõhutab, et samuti on teada, kuidas Valga Õpetajate Seminar pikka aega mitte just vaimulike, eriti selle suuna, soosingut nautida ei saanud. (*Ibid.*, 117).

Esimese tülküsimuse kohta leiab Guleke kokkuvõtvalt, et tema ajal valdav kirikusuund ehk luterlik konfessionalism pole viimase kahekümne aasta jooksul näidanud üles ei erilist truudust Jumala sõnale ega ka õiget kainust ja meelt, vaid hoopis kammitsetud vana dogmaatika esiletoomist, samuti tuntavat edutust kirikuelu alal. Kahjuks on luterliku konfessionalismi esindajad nii oma maailma kapseldunud, et neilt ei saagi oodata elava inimkonna asjade mõistmist. (*Ibid.*, 120-121).

Teisele tülküsimusele, kas ja milles peaksid kristlased ja vaimulikud võtma arvesse oma aega, pole Guleke arvates tema õpetatud vastane ehk Sokolowsky korralikult vastanudki. Guleke sõnul ei saa protestantlikud teoloogid vabale tõeotsimisele vastu olla, ka siis kui see vaba uurimistöö isegi Pühakirja puudutavaks kriitikaks kujuneb. Konservatiivide vanast dogmaatikast lähtuv arusaam “siiani ja mitte sammugi edasi” toob Guleke hinnangul kaasa vaid häda ja viletsust. (*Ibid.*, 130).

Guleke toob välja kolm punkti, mille läbi oleks võimalik jälle ajale ligidale jõuda: 1) põhiveendumus, et kristlus on oma sisemises olemuses vaba, üksiku ühendus Jumalaga; 2) süda kogu kristlaskonna jaoks, katoliiklik meel; 3) elav püüdlus

usuühtsusele. Guleke rõhutab, et kui luterlus ei õpi midagi unioonilt, ei jää tal mitte taas meistriks saamata, vaid ta kaotab ka oma tuleviku. (*Ibid.*, 139).

3.6. Luterliku konfessionalismi poolt

Ülemkonsistoriumi nõunikult ja Kodavere pastorilt Wilhelm Carlblomilt (1820-1875, TÜ *stud. jur., philos., theol.* 1838-1843) ilmub 1863. aastal väike kirjutis pealkirjaga “Küsimus: Kuhu edasi? – selle sisu ja päritolu”. Carlblom avaldab lootust, et Guleke pole kõike öeldut päriselt mõelnud, ja usub, et Sokolowsky on juba õiged asjad välja öelnud (Carlblom 1863: 24).

Carlblom toob välja, et sellal kui Guleke ei leia haritlaste juures huvi religioosete asjade vastu, on üks kuulus evangeelne mees Berliinist¹ – kes olevat sealjuures vaba “ajast isoleeritud ortodokssuse” köidikuist – uurinud haritlaste suhtumist kirikusse, seda esmajärjekorras Balti provintssides, ja leidnud, et olukord on oluliselt parem Saksamaa omast (*ibid.*, 6).

Carlblomi sõnul on ammu kõigile hästi teada Guleke välja toodud kurb tõde ükskõiksusest ja tagasiminekest religioossuses ja kirikuelus. Ta rõhutab: “Me teame hästi ka selle põhjuseid ja oleme teadlikud paranemise vahendeist, nagu Sokolowsky näitab, millest aga Guleke sõbrad õppust ei taha võtta” (*ibid.*, 7). Samuti ei ole Guleke manitsus tõsiseks eneseanalüüsiks seoses ebaselge olukorraga kogudustes Carlblomi arvates uus, kuid “armas ja teretunud” (*ibid.*, 8).

Carlblomi hinnangul jätab Guleke faktid tähelepanuta ning suunab oma antipaatia teatud konfessionaalsele suunale. Carlblom kirjutab: “Et me ortodokssusega, puhta õpetusega vaid tegeleda ei saa, tunnetuse arengu hädavajalikkust, teaduste väärtust tunnistame, on kõik need tõsiasjad, mis end dokumentaalselt tõestada lasevad”. (*Ibid.*, 8). Guleke on luterliku konfessionalismi hukka mõistnud ning Carlblomi arvates on ta sedasi visanud lapse välja koos pesuveega. Carlblomi sõnul lasevad aga selle suuna esindajad “lapsukesel elada vastavalt oma eluviisile, mis ei jookse ajaga kaasas, et ta saaks vabalt areneda”. (*Ibid.*, 9). Kuna eri konfessioonid on ajaloo jooksul erinevana

¹ Carlblomi viide: Krummacher, „Adelsspiegel“.

välja kujunenud, siis ei leia Carlblom selles midagi halba, kui luterlik-evangeelne kirik asja omamoodi teeb ja usub, kuni talle vastupidist peaks tõestatama (*ibid.*, 10).

Pastor Emil Kählbrandt (1836-1907, TÜ *stud. theol.* 1853-1858) soovib Guleke eduka kirjatüki „Kuhu edasi?“ poolt laiades ringkondades esile kutsunud reageeringule kestust, seniks kuni asjalood on klaarunud ning selginenud ning hea ja halb ning terve ja haige on üksteisest eraldunud (Kählbrandt 1863: 607).

Kählbrandt leiab, et uus, Saksamaal alguse saanud kirikusuund, mille eesmärgiks pole midagi muud, kui kirikuolude fundamentaalne ümberkorraldamine, jõuab ka Balti kubermangudesse, kirikuliberalism levib ka siin. Laialt levinud suhtumist, mille kohaselt seni kehtivad kirikunormid ning õpetus on pigem antikvaarse iseloomuga, peab Kählbrandt äärmiselt taunimisväärseks. Tema arvates on selline lähenemine vaid valitsev hetkemood, millega lasevad end kaasa viia ka need, kes “kantuna pieteeditundest isade pärandi suhtes kiriklikest reformidest eriti rääkida ei taha, suutmata endale teadvustada selle printsiipiaalset tähendust ning kandepinna suurust”. (*Ibid.*, 606).

Kählbrandti sõnul on Guleke kirjutist kiidetud, kuna selles on julgetud välja öelda seda, mis juba ammu paljudele mõtlevatele inimestele mõtteainet oli andnud. Samuti haaras see artikkel huvist kiriku vastu ka need inimesed, kes tavaliselt sellistel teemadel sõna ei võtnud. Seetõttu küsibki Kählbrandt: “Kas võib järeldada, et selles kirjutises on väljendatud olulist tõde?”. (*Ibid.*, 608). Ja ta leiab nagu Carlblomgi, et midagi uut Guleke kirjutis oma aja kirikuliikumisega kursis olevatele inimestele ei toonud, kuid mõonab, et artiklis on siiski mõningaid tõeseid kohti nagu “kiriku ajaliku külje orgaanilise arengu vajadus ja koguduse suurem osalemine kirikutöös” (*ibid.*).

Kählbrandti arvates tekitas Guleke artikkel segadust ning lõdvendas veelgi enam neid õrnu sidemeid, mis ühendavad kogudust kirikuga, ning provotseeris seeläbi veelgi enamatele agressioonidele kiriku vastu. Ta avaldab lootust, et vaid vähesed „mõtlevad“ protestandid tunnevad end nüüd sellest artiklist julgustatuna. Samas tunneb Kählbrandt hirmu, mis saab, kui Guleke ideed jõuavad ka kohalike rahvaste sekka, “kes võiksid seda kasutada näitamaks, kes need pastorid õieti on. Sest kas ei öelnud ju üks pastor, et ortodokssed pastorid pole midagi väärt”. (*Ibid.*, 609).

Kählbrandt leiab, et Guleke on astunud üle oma ameti piiride: “Kui üks Liivimaa maapastor, kellel on oma ametipostil õigus ja kohustus jälgida teoloogia arenguid ning

neid vastavalt Jumala sõnale kritiseerida ning nende nõrku külgi arvustada, hoopis võtab ette oma aja kiriku nina all hoida peeglit ning tema vigu otsida, kui ta võtab ette teha kirikule ning teoloogiale ettekirjutusi, mida nad paremini tegema peaksid, et elu paremaks läheks, siis on ta ületanud oma ameti piirid”. (*Ibid.*, 614).

Samuti ei ole Kählbrandt nõus Guleke väitega, nagu oleks Balti provintside luterlik kirik vaid teoloogide kirik. Ta on veendunud, et sinne kirik ei koosne mingit moodi vaid pastoritest ega teoloogidest ning ei sulge ennast mingil moel liberaalsetele vaadetele (*ibid.*, 615).

Kählbrandt leiab, et kirik on Balti provintside põlisrahvastele ikka kallis ja armas, kirik on võim, mida nad tunnustavad, ning õnnistus, mida nad endale ja oma lastele ikka soovivad. Kählbrandt ei näe põhjuseid, miks peaksid põlisrahvastest koosnevad kogudused loobuma oma sümpaatiast kiriku vastu. (*Ibid.*, 616). Teine lugu on haritlastega. Ta konstateerib fakti, et oluline osa kogudusest, see tähendab haritlased, on kirikule selja keeranud (*ibid.*, 617). Kählbrandt mõistab, et Guleke soovib oma kirjatööga ennetada sõda ning “selleks peab saatma parlamentäärid vaenlase laagrisse, et temaga läbirääkimisi pidada” (*ibid.*).

“Kuhu edasi?” autori põhiline eksitus seisneb Kählbrandti arvates selles, et ta pole teadlik hädavajalikust vastuolust kiriku ja maailma vahel, või ei soovi ta selle vastuolu kehtivust. “Ilmselt arvab Guleke, et kristlus peab alati lähtuma kestva hetke vaimust” (*ibid.*, 619). Rahva kirikust kaugenemises ei saa Kählbrandti sõnutsi mingil viisil süüdistada kiriklikke instantse või kiriku suunda.

Samuti kui Sokolowsky kirjutab Kählbrandt, et kirik kannab lisaks koguduse liikmetele oma rüpes ka publikut ehk vaid väliselt ning nime poolest kiriku juurde kuuluvaid. Kõigis kiriku läbitud arenguetappides on uskliku koguduse areng olnud Kählbrandti sõnutsi teistsugune kui publiku oma. Nii on kirik end vabastanud ratsionalismi köidikuist ning kogudus on tagasi pöördunud usu juurde. Teisiti on aga publikuga ehk kõigi nendega, kes nimetavad end kristlasteks kristlust tunnistamata. Selliste inimeste religioosne teadvus on jäänud seisma ratsionalistlike vaadete juurde. Publik on lasknud end liialt eksitada poliitiliste, sotsiaalsete, industriaalsete ja materiaalsete probleemidega maadlemisest ning pööranud oma silma ja kõrva ära õndsuse ning igavese elu küsimustelt. (*Ibid.*, 624).

Kählbrandti sõnutsi pole tema ajal enam suur julgustükk kuulutada välja vaba vaimu religiooni, tuleviku uut kirikut ning tunnistada vana religioon ja kirik vananenuks. Massid kuulavad seda rahuldustundega. Kählbrandt arvab, et selline on asjade praegune seis ning kõik märgid näitavad, et ka kirikuteemadel tulevad suured võitlused, samamoodi nagu poliitikaski, kui need siin-seal juba mitte alanud pole. Tulevikku vaadates leiab Kählbrandt: “Neid kes on meie vastu, saab olema rohkem, kui neid, kes on meie poolt”. (*Ibid.*, 625).

3.7. Luterliku konfessionalismi vastu

Pastor Tiling leiab, et Sokolowsky, Carlblomi, Kählbrandti ja teiste konservatiivide esindataval teoloogial ehk luterlikul konfessionalismil on suur mõju koguduste oma ajast võõrandamisel (Tiling 1863: 265). Ka tema näeb usulise ükskõiksuse põhjust luterlikus konfessionalismis. Tilingi sõnul tulevad suurimad kaebed mittevagaduse ja vähese kirikuskäimise suhtes millegipärast neist kogudustest, kus valitseb range ortodokssus. Kus aga ortodokssete asemel on tegevuses vabameelsemad õpetajad, seal on kirikud rahvast täis. Ta on selles veendunud, kuna nii näitab kuuekümnepäevane kogemus nii Balti kubermangudes kui teistes maades (näiteks Sonntagi ja Schleiermacheri jutluste menu). (*Ibid.*, 274).

Tiling nendib, et need, kes on astunud vastu valitsevale kiriklikule suunale, ehk tema nimetuses reaktsioonilisele teoloogiale, nagu pastor Guleke, on sokolowskilaste ja carlblomlaste poolt kiriku vastaseks tembeldatud. Tiling küsib: “Kas on etteheide rahva vähemas kiriklikkuses meie ajal kindlaks tõendiks, et vanadel headel aegadel on usuelu elavam olnud? Kas katoliku kiriku paast ja muud tavad on suure sisemise vagaduse tõendiks?”. (*Ibid.*, 275). Ja lisab näitena, et “on ju teada-tuntud, kui vaga on itaalia bandiit oma röövli- ja mõrvarielu kõrval, sama leidub ka meil – korrapärane kirikus- ja armulauakäimine on seotud patueluga alamates seisustes ning ebaaususe, südamekalkuse ja inimesi halvustava kõrkusega kõrgemates seisustes” (*ibid.*). Tilingi sõnul ei panda tähele, et samas leidub kodanlaste hulgas palju inimesi, kes on piibellikult vagad, olemata sealjuures tõsised kristlased. Kuid inimeste haridustase ja religioosne tunnetus on luterlik-konfessionaalse kiriku ja jutluse praegusest tasemest

lihtsalt välja kasvanud, nagu täismehes mõistus ei leia enam rahuldust lapse mängudest. Seega ei too inimeste vaga meelestatus siiski kaasa tihedamat kirikuskäimist. (*Ibid.*).

Luterliku konfessionalismi vastased on veendunud, et kui Balti kubermangude luterlik kirik jätkab sama suunda ehk luterlikku konfessionalismi ehk reaktsioonilist teoloogiat ehk “surnud” ortodokssust, siis pole kaugel ka enam see aeg, mil maarahvas hakkab kirikust eemalduma. Tiling just seda ütlebki, et kuigi siin maal on küllalt usuelu pühaks pidavaid inimesi, ei tule nad lihtsalt kirikusse, kuna pastoritel ei ole neile midagi öelda. Pastorid elavad oma “surnud” ortodokssuse maailmas, piiratud ja üheülbalise hariduse ja maailmapildi küüsis, kaugel eemal oma aja elust ja probleemidest ning seetõttu ei ole võimalik neilt haritud koguduseliikmetega mingit kontakti oodatagi. Viimastel ei jää muud üle kui tegeleda oma usuküsimustega omaette, kuna pastorid ei ole oma arengutasemega neile järele jõudnud. Balti kubermangude luterlik kirik levitab “surnud” ortodokssust ja see on Tilingi ja Guleke sõnutsi tugevas vastuolus aja arengute ja vajadustega.

4. Vastuseis usuteaduskonna suunale

“Mittheilungen und Nachrichten” üllitati 1863. aastal mitteteoloogist lugeja kiri, kus muuseas avaldatakse arvamust teoloogilise hariduse kohta Tartu ülikoolis. Engelhardt vastab sellele põhjalikult¹ 1863. aasta “Dorpater Zeitschrifti” artiklis “Dorpati usuteaduskond ajakirjanduse silmis”. Ta nendib, et lugejakirjas väljendub siinsetes provintsidest laialt levinud avalik aramus. Engelhardti sõnul on aga vaid hea meel sellest, et rahulolematust ühtse ja luterliku usuteaduskonna üle on ometi kord avalikku väljendamist leidnud, andes samas asjaosalistele võimaluse oma vaatenurka selgitada. (Engelhardt 1863: 278).

Lugejakirjas nimetatakse Tartus ja siinses usuteaduskonnas ainuvalitsevat rangelt luterlik-konfessionaalset suunda suureks puuduseks. Samas ei taheta selle suuna esindajatele midagi ette heita nende teaduslikus tubliduses, aga ollakse veendunud, et

¹ Engelhardt ütleb, et lugejakirjas toodud kriitika Tartu ülikooli usuteaduskonna ja siin õpetust saavate pastorite ja teoloogide kohta väljendab levinud arvamust. “Kuna tegu on ajakirjas avaldatu ning avaliku arvamuse kokkulangevusega, siis vaid seetõttu võtame me vastulauseks sõna” (E n g e l h a r d t 1863: 279).

tulevaste teoloogide hariduse surumine vaid ühtedesse rööbastesse toob endaga kaasa ühekülgse ja ahendatuse (*Laien-Votum* 1863: 64). Tartus teadaolevalt juba kümneid aastaid valitsenud ühe teoloogilise suuna märkimisväärne puudus on põhjendatud järgnevalt:

- 1) suund hoiab rohkem või vähem eemale filosoofilisest deduktsioonist;
- 2) hoolimata mõnest positiivsest joonest – nagu heterodokssuse kaitsmine, rahu hoidmine kantslis ja kateedris ning maa kaitsmine võitluste eest, mis Saksamaal protestantide leeris ning koguni luterlaste seas on puhkenud – on tagajärjeks tulevaste teoloogide hariduse range üheülbalisus, nõnda et paljud neile pakutava materjali kuulekalt vastu võtavad, kuid loobuvad raskest vaimutööst ja iseseisvate veendumusteni jõudmisest. (*Ibid.*).

Selle tagajärjedeks on:

- 1) eksegeesi puhul puudulik filoloogiline haridus;
- 2) kõigil teoloogilistel aladel puudulik filosoofiline haridus;
- 3) sõltuvus võõrastest autoriteetidest;
- 4) kangekaelne kinnihoidmine sellest, mis on tõestust leidnud;
- 5) kergekäeline loobumine vaimsest potentsist, mille suhtes range ortodokssuse tribunal oma otsuse on langetanud; nii võib kõikjal näha piirdumist vaid juba olemasolevaga;
- 6) noore teoloogi esimese jutluse muutumine reeglina nn usutunnistusejutluseks;
- 7) asjaolu, et siin maal kasutatakse harva lastele sobivat kateheesi;
- 8) puudujäägid, mis ilmnevad töös lastega, ilmnevad ka täiskasvanute suhtes;
- 9) oht “surnud” ortodokssuse reprimatsiooniks, sellise ortodokssuse, millel võrrelduna Hutteruse *etc.* aegsega on puudusteks ka kehv õpetatus ning vähene klassikaline haridus;
- 10) “surnud” ortodokssuse reprimatsiooni levimine ja oht, et teoloogid hakkavad vaenama üldist ajakohast haridust. (*Ibid.*, 64jj).

Kõik ülaltoodu väljendavat Engelhardti sõnul 19. sajandil levinud arvamust Tartu usuteaduskonna ja siin õpetust saanud pastorite ja teoloogide suhtes. Engelhardt kirjutab: “Meie luterliku maakirikuga oleks aga lood päris halvad, kui meie ainus usuteaduskond niivõrd negatiivset mõju avaldaks” (Engelhardt 1863: 279). Ta leiab, et

kirikuvalitsuse suurim mure peaks olema jagada teaduskond üksikuteks erinevateks tsunftideks, mis poleks rangelt konfessionaalsed, mitte luterlik-kiriklikud, mitte ortodokssed (*ibid.*). Kuna keegi pole seni toonud tõendeid laiaulatusliku reformi hädavajalikkuse kohta, peavad usuteaduskonna liikmed Engelhardti sõnul ise senise olukorra häid ja halbu külgi vaagima. Ning kuna pole suudetud tõestada, et praegune olukord ei sobi, siis on usuteaduskond otsustanud oma senistele põhimõtetele truuks jääda. (*Ibid.*, 280).

Engelhardt küsib, millise suuna peaks siis usuteaduskonna mitmekesistamisel valima, kas Straussi, Bauri, Rothe või positivistlike teoloogide oma, usklike reformeeritute, romaniseerivate uusluterlaste või koguni katoliiklaste lähenemise? See on tõsine küsimus. Ta ütleb, et kui otsustataks vaid teadusliku tubliduse järgi ja valitaks näiteks Straussi suund, siis mida ütleksid siinse kiriku usklikud. (*Ibid.*, 282). Ja juhul kui kõik viis õppetooli oleksid erinevate suundade esindajate poolt kaetud, kas siis oleks kõik halb välditud? (*ibid.*, 283).

Mis puutub filosoofia rohkemasse harrastamisse, mida lugejakirja autor heameelega näeks, siis selle kommentaariks ütleb Engelhardt, et filosoofia pole maailmas enam eriti populaarne. Sellega tegelevat veel vaid teoloogid. (*Ibid.*).

Eksegeesi filoloogiliste puudujääkide tehtud etteheidete vastuseks küsib Engelhardt, kas on midagi vastu väita Delitzshi, Philippi või Harlessi teadmistele, ja kas on teaduskonna ühtsus süüdi filoloogilistes puudujääkides? Ta leiab, et kuna on kaebeid gümnasistide kehvade tulemuste üle, siis pole seda imestada ka üliõpilaste puhul, samuti on see muudiski teaduskondades. “Või ilmneb halb kooliharidus vaid teoloogide puhul ja seda just seetõttu, et nende õpetajaiks on ortodokssed dotsendid?” (*Ibid.*, 284).

Usuteaduskonna lugejakirjas välja toodud üheülbalisuse kohta nendib Engelhardt, et pole seda siinsete teoloogide õppekavas eriliselt täheldanud, või kui, siis sama palju kui Erlangenis või Bonnis (*ibid.*, 285). Samas peaks igäüks mõistma, kirjutab Engelhardt, et teoloogil, kes on eksami ära teinud ega ole seejärel tööd leidnud, pole järelikult ka huvi püüelda eriliste tulemuste poole. Siin mängib kaasa teine halb asi, nagu professoritevahelise konkurentsi puudumine ja kohtade kergekäeline täitmine. Kui üliõpilastele loeb sama asja kogu aeg sama isik ja kui neil puudub võimalus end teistes ülikoolides täiendada, siis on hariduse üheülbalisus vältimatu. Ning sellisel juhul on ka ükskõik, millise suuna esindaja see “üheülbaline” õppejõud just on. (*Ibid.*, 285-286).

Lugejakirja autor arvab, et usuteaduskonna ühetaolisus rikub tulevased pastorid. Tartu haridusega teoloogi esimene jutlus olla valdavalt nn usutunnistusjutlus, tunnistades *credo, quia absurdum est*. Samuti puuduvat siin maal lastele sobiv katehees. Engelhardt leiab, et esimesed jutlused peetakse reeglina Tartus ja kes neid kuulnud on, ei saa kuuldule midagi ette heita. Kateheesi puutuva kohta ütleb ta, et siin tegelevad pastorid pühendunult noortetöoga. (*Ibid.*, 287).

Etteheidetud “surnud” ortodokssuse oht pole Engelhardti arvates kõrvaldatav mitte fakulteedi ühe professuuri täitmisega heterodoksse professoriga, vaid pideva lähtumisega Jumala elavast sõnast (*ibid.*, 289).

Usuteaduskonna arvamuse kohaselt, ütleb Engelhardt, võidaks teoloogiastuudium tundvalt, kui kandidaadieksam mitte teaduskonna, vaid konsistooriumite või kirikliku eksamikomisjoni juures läbi viidaks. Kui see saab sündima, on Engelhardti sõnul kõik õppejõukohad täidetud, teoloogiaüliõpilaste arv sel määral tõusnud, et mitte igauks, vaid ainult tubli kandidaat võib saada ametisse valitud; kui professorid täidavad oma kohust, siis pole kellelgi enam võimalik avaldada kaebust üheülbalisuse üle”. (*Ibid.*).

Engelhardt leiab usuteaduskonna esindatava luterliku konfessionalismi ja liberaalselt meelestatute vahel olevat põhimõttelise erinevuse, mis seisneb viimaste poolt eri konfessioonide võrdõiguslikkuse rõhutamises (*ibid.*, 290). TÜ usuteaduskonna õppejõud aga seda ei soovi. Engelhardt ütleb: “Meie vastastel on oma ettekujutus teoloogilise teaduse suhtest kristlikku ususse ja usuteaduskonna suhtest kristlikku kirkusse, kuid meie nende seisukohti ei jaga” (*ibid.*).

5. Vaidlus kiriku ajaga kaasaskäimise üle

5.1. Pastor Tiling vs TÜ praktilise teoloogia dotsent Lützens

Peale Guleke poolt algatatud diskussiooni, kus teemaks luterlik konfessionalism kui Balti kubermangude luterliku kiriku arengu takistaja ning kiriku vältimatu vajadus ajaga kaasas käia, hakati teoloogilises publitsistikas aina enam keskenduma kiriku ja ajavaimu suhetele. Küsimus kiriku arenguperspektiivi kohta oli sügavalt toonast kirikuelu puudutav teema, mis oli arutlusel ilmselt kõikjal protestantlikus maailmas.

1863. aastal avaldati “Baltische Monatsschriftis” pastor Tilingi artikkel “Kas kirik ja vaimulikkond peaksid aja ning selle arengutega kaasa minema?”. Tiling leiab, et viimasel ajal on mitmelgi korral üritatud vaba mõtlemist vaikima sundida ja seda tihti sellisel moel nagu Guleke suhtes toimisid Sokolowsky oma artikliga „Avalik vastus“ ja Carlblom kirjutisega “Küsimus: Kuhu edasi? – selle sisu ja päritolu” (Tiling 1863: 265), milles “aus põlluvaht pastor Guleke ketseriks kuulutati” (*ibid.*, 277).

Nii Sokolowsky kui Carlblom üritavad oma vastast Tilingi sõnul kujutada ohutu lollikesena. Mõlemate näol on Tilingi hinnangul tegu sofismi kunstiteostega, mis siiski tarka lugejat pimestada ei suuda. (*Ibid.*, 265).

Tilingi sõnul ei saa sulgeda kirikut ja teoloogiat aja ning ajaideede eest, sellal kui kogu muu vaimuelu edasi sammub – see on nii elluviimatu kui ka mõistetamatu ning protestantluse printsipi rikkumine. Kirik ei pea kõiki aja liialdusi pimesi vastu võtma, kuid ka mitte omaenda vigade suhtes pime olema, rõhutab Tiling. (*Ibid.*, 276-277).

Ka Tilingi kirjatöö sattus Tartu ülikooli usuteaduskonna teoloogide otsustava rünnaku alla. Praktilise teoloogia dotsent ja ülikooli koguduse abipastor Johann Lützens, kellele tundub tema artiklite põhjal meeldivat kirjutada järske ja ehk mitte kõige kaunimalt sõnastatud vastuseid, võttis 1863. aasta “Dorpater Zeitschriftis” sõna artikliga “Vastukiri härra pastor F. Tilingile Bitternis Riia lähedal”.

Lützens ütleb enda alati olnud arvamusel, et Balti kubermangude maakirikus peitub järske ja võimsaid vastuolusid usu ja veendumuste vahel. Kuid need on senini olnud varjatud; nad ei julgenud päevavalgele ilmuda, mis on Lützensi hinnangul omamoodi hea olnud, kuna nõrgema loomuga isikud oleksid nende avalikustamisest võinud segadusse sattuda. Samas on see vaikimine olnud halb, kuna inimesed, kes usuküsimustega seni eriti ei tegelenud, võisid tukkuda oma ükskõiksuses. (Lützens 1863: 574).

Luterliku konfessionalismi ehk siis Tilingi öeldult reaktsioonilise teoloogia esindajana ei protesteerinud Lützens Tilingi valiku vastu nimetada luterlikku konfessionalismi reaktsiooniliseks teoloogiaks. Lützens pöördub Tilingi poole küsimusega, kas too tõesti arvab, et Balti provintside vaimulikkond ja reaktsioonilise teoloogia esindajad vajavad Tilingi õpetussõnu? Ning publikule aja eeliste õpetamise puhul on Lützensi sõnul tegu lahtisest uksest sisse murdmisega. Ta usub Tilingile suurt rõõmu valmistavat kinnitades, et olukord ajaga kaasaskäimise suhtes pole üldsegi nii hull, kui too arvab. (*Ibid.*, 575).

Lützens pareerib Guleke ja Tilingi väited, et reaktsioonilised pastorid ei tunnusta alamate kihtide olukorra paranemist. Teadmised ja haridus on Lützensi sõnul rahvani jõudnud just tänu luterlikku konfessionalismi esindavatele pastoritele. Rahvakoolide eest kannavad hoolt pastorid ja just nooremad pastorid, reaktsiooni pooldajad. Lützensi sõnul leidub Eestimaal (Põhja-Eesti) veel üksikuid rahvakoolide vastaseid, aga need kõik on vanemad härrad, kes on mõjutamata 1830ndale järgnevast teoloogiast. (*Ibid.*, 577).

Kui Guleke ja Tiling süüdistavad üldises usust kaugenemises luterlikku konfessionalismi esindavaid teolooge ja Tiling toob näiteks, et just reaktsiooniliste pastorite kogudustes kurdetakse vähese kirikuskäimise üle, siis Lützens rõhutab, et tihkelt täis kirikud ning palju kuulajaid jutlustel on ka neil pastoritel, kellele Tiling üleliia ranget ortodokssust ette heidab – Harmsil, Löhel, Harlessil (*ibid.*, 588).

Tilingi artiklit nimetab Lützens 1860ndate Balti kubermangude progressiteoloogia uusimaks saavutuseks. Lützens kirjutab: “Teie, arengumehed, kes ei teaks, et kirik on niisama arenemisvõimeline, kui ta seda vajab? Teil pole vaja öelda, et Kristus pole meile andnud valmisõpetust ega valmis kirikut“. (Lützens 1864: 258). Seda teab iga mõistlik kristlane niigi, kuna kirik on kõiksugu rasketest aegadest võitjana väljunud. Lützens leiab, et progressijutlustajatega ajakohasuse hädavajalikkusest vaielda on tühi vaev ega vii kuhugi. Ta arvab, et Tiling oleks näiteks Harlessi, Carlblomi ja teiste kirjatöödest võinud ammu lugeda, et need mehed ajamuutusi igati tunnustavad (loomulikult niipalju, kui need seda väärt on). (*Ibid.*).

Lützensi arvates on loomulik, et osa ajastuid on produktiivsed ja klassikalised (nagu näiteks reformatsiooniperiood), osa samas aga väheproduktiivsed. Kuid ka viimastel on tähtis roll: nad peavad säilitama olemasolevat. Küll tuleb aga alati vahet teha arengul ning haigel taandarengul, mis tihti paralleelselt esinevad. Nende kahe eristamiseks on lihtne kriteerium: areng nimelt põhineb Jumala sõnal, väärareng aga on selle vastu. Ühtlasi leiab Lützens, et progressipastorite poolt jutlustajad võivad jätta mulje, nagu “oleks tegu areneva teoloogiaga, kuid tegelikult on see vördteoloogia, mis selgelt ja vastuvaidlematult Jumala sõna vastu on”. (*Ibid.*, 286).

5.2. Pastor Nöltingk ei mõista Tilingit

Pastor Nöltingk nimetab Tilingi arutelu, kas kirik ja vaimulikkond peaksid lähtuma oma ajast ning selle arengutest, katseks külvata koguduse ja vaimulike vahele umbusu seemet (Nöltingk 1863: 536). Ta meenutab, et just selsamal ehk 1863. aastal manitses pastor Harless pastoreid end aja vaimus hoidma, mitte ajast maha jääma ega ka sellest ette tõttama. Nöltingki sõnutsi on vaimuliku ülesanne aja märke jumaliku sõna valguses lahti seletada. Ta rõhutab, et siiski nõutakse rohkem, nõutakse, et teoloogia ei lähtuks vaid oma ajast ja selle arengutest, et viimaseid mõista, vaid seda, et neilt õppida. (*Ibid.*, 537-538).

Nöltingk ei mõista seetõttu Tilingi etteheiteid, nagu oleks konfessionaalsed pastorid suletud aja ning selle mõjude ees. Nöltingk arvab, et kõik, nii Tiling kui tema poolt kirjutud pastorid, hindavad aega ja arvavad tegevast head, “erinevus seisneb ilmselt vaid hindamise tulemustes, hea mõõdus, mis mõlemale poolele alles jääb” (*ibid.*, 540).

Luterliku konfessionalismi esindajate ajast võõrandunuks nimetamine Tilingi poolt on Nöltingki meelest põhjendamatu: “Kas tahetakse väita, et põhinemine vanadel põhimõtetel pole üldse võimalik, või tahetakse väita, et kiriku usutunnistus on seetõttu vale, et tegu on möödajärgse saavutusega, või hoopis et kõik, mida ütleb tänapäev, on tõde ja õigus?” (*ibid.*, 541-542). Nöltingk rõhutab, et konfessionalismi esindajad hoiavad kinni oma senisest õpetusest, “kuna see on meie vaba veendumuse tulemus” (*ibid.*, 542)

5.3. Pastor Kauzmann pooldab kirikuelu ajakohastamist

Liberaalsete vaadetega Otepää pastorile Moritz Kauzmannile tundub ajakohasus kui loogiliselt hädavajalik iga arengu, ka kiriku arengu jaoks. Seetõttu kiidab ta ka Tilingit, kes on “otsustanud arengu kasuks kui ehtne protestantluse poeg” (Kauzmann 1864: 194). Kauzmanni sõnul on Tilingi poolt küll teoloogide vähe, kuid see-eest haritud koguduseliikmete enamus (*ibid.*).

Kauzmann paneb tähele Lütkeni nõustumist Tilingi arvamusega, et Tartu usuteaduskond, seega ka selle ajakiri “Dorpater Zeitschrift” esindab reaktsioonilist

teoloogiat. Kauzmann leiab selle olevat avalikkuse suure edusammu Balti provintside kiriku asjades. Ta leiab, et selline avalik väljaastumine on tervitatav ning lisab, et õnneks on nüüd tsensuur lubanud kirikuasjades seesugust otsustavat seisukohavõttu, olgu siis tegu reaktsioonilise või edumeelse parteiga. Samas laidab ta Lütkeni pilkavat tooni “imponeerimaks lugejaile, mis pole kiiduväärne poliitikaski, rääkimata teoloogiast”. (*Ibid.*, 195).

Liberaalselt meelestatud Kauzmann konstateerib, et Tilingil on kiriku ajaga kaasaskäimise vajalikkuse küsimuses õigus. Ta rõhutab, et kirik ja vaimulikkond peavad kaasa minema aja arengutega, ehk siis “kirik on võimeline ja õigustatud arenema ning selleks ka kohustatud, juhul kui ta tahab kui elav vaimujõud esindada Kristuse lunastust ja ise püsima jääda” (*ibid.*, 214). Seetõttu peab Kauzmann koos Tilingiga vajalikuks nõuda liturgia, kirikulaulu, teaduse, õpetuse, kombe ja seaduse kaasajastamist.

Kauzmanni sõnul vastandub reaktsioon oma vana juurde jäämise põhimõttega protestantluse loomule ning seetõttu pole ta end kunagi eriti pikaks ajaks kehtestada suutnud. Reaktsionääre on Kauzmanni arvates alati pimestanud haiglane valitsemistahe ja sallimatus (*ibid.*, 215). Repristineeritud ortodokssuse pooldajad on sallimatud, nad ei suuda kannatada enda kõrval ühtegi teist teaduslikku ega usulist veendumust. Nii kutsub reaktsioon Kauzmanni arvates esile revolutsiooni, kuid ta nendib, et tema ajal on õnneks hakatud siiski veidi järele mõtlema, loodetavasti ei jääda aga poolele teele. (*Ibid.*, 218).

5.4. Liberaalse suuna tuline vastane A. Carlblom

Samal, 1864. aastal, ilmus “Dorpater Zeitschriftis” artikkel “Kiriku olukorrast meie ajal”, autor August Carlblom, kes aastatel 1835-1841 ja 1861-1862 oli Tartu ülikooli usuteaduskonnas õpetanud süstemaatilist teoloogiat. Tema esindab vastupidiselt liberaalselt meelestatutele konfessionaalset, st luterlikele usutunnistuskirjadele toetuvat suunda. Carlblom küsib oma aja kristliku kiriku tunnusmärgi järele ja kaebab siis, et kiriku jaoks on praegu halvad ajad, seda enam, et tal puudub ilmaliku võimu kaitse. Carlblom peab silmas, et teadus ja areng ei salli kristlust, et kirik ja teoloogia on ilmalikult ebakindlad ja kaitsetud, rünnatavad ja põlatud. (Carlblom 1864: 481-482).

Carlblom pakub välja musta stsenaariumi, mis tema päevil mitte võimatu polevat: nimelt võib juhtuda, et riik ja ühiskond lähevad passiivsest võitlusest kiriku vastu üle aktiivsesse. Siis oleks kirikul sellele vaid oma kannatuse, Sõna ja jutluse protestiaktsioon vastu seada. (*Ibid.*, 486).

Carlblom näeb liberaalsete vaadete esindajates takistajaid kiriku töös usulise ükskõiksuse vastu, kuna kirik peab oma rüpes võitlema suundumusega, mis, veendununa oma täiuslikkuses, teeb kirikule võimatuks endas ülimuslikkuse printsiipi täie energiaga ilmalikkuse vastu seada ning kehtestada (*ibid.*).

Kui liberaalsete vaadete esindajad Guleke ja Tiling leidsid, et inimeste kirikust kaugenemises on süüdi konservatiivne suund – luterlik konfessionalism, siis Carlblom on täpselt vastupidisel veendumusel – liberaalne suundumus toob endaga kaasa usulise lõtvumise ilmingud. Ta konstateerib, et Balti provintside haritud seltskond koosneb kristlastest ja seda lasevad nad endile meelsasti öelda. See on kui väärtus omaette, seda eriti juhul kui kedagi üksikut ebakristlikkuses süüdistatakse. Kuid kui rünnatakse kristlikku usku, (Carlblom peab selle all silmas ilmselt toona valitsenud suunda) siis ilmneb, et väärtus kanda kristlase nime on nende jaoks õõnes ja tühine. (*Ibid.*, 488). Ilmneb, et enamjaolt on Balti provintside ühiskond usu suhtes täiesti pealiskaudselt ning ükskõikselt meelestatud. Selle väite toesust kinnitab Carlblomi arvates tõsiasi, et rünnakute ning äraspidisuste puhul tuntakse huvi, mida teevad teoloogid. Teoloogide seisust rünnatakse, kuid huvitujad end rünnatavatena ei tunne. Huvitujad ei tunne end teoloogidega samasse kristlaste seltskonda kuuluvatena. (*Ibid.*, 489).

Liberalism on Carlblomi arvates süüdi kiriku olukorras, mis on iseloomustatav kahe märksõnaga: seesmine usu lõtvumine ja rünnatavus väljastpoolt.

Carlblomi sõnul oleks lahendus eneseanalüüsis, et sel moel tagasi algallikate juurde jõuda. Kirik peab läbi viima enesevaatluse, kirik peab sügavalt enda sisse vaatama ning oma teadvuses paluma, mõtisklema, uurima, oma olemuse ürgallikasse sukelduma. Need ürgallikad ja relvad on Jumala sõna kuulutamise ja kiriku teadus ehk teoloogia. (*Ibid.*, 494). Sellest sisekaemusest saab kirik uut jõudu ning jõuab arusaamisele oma kahekordsest ülesandest: saada jagu nii sise- kui välisohust.

6. Kokkuvõtteks

Pastor Guleke 1862. aastal ilmunud artiklist “Kuhu edasi?” kasvas välja terve nn kuhu-edasi-kirjandus. Guleke kirjatükk oli hädahüüd kiriku teenritele seada teoloogia kooskõlla aja vajadustega, et mitte jääda oma ametitegevuses isoleerituks. Paraku aga tekitas nimetatud kirjatöö teoloogilistes ringkondades, millele ta ju peasjalikult suunatud oli, ehk mitte just oodatud vastukaja. Suur osa sõnavõtjaist võttis otsustavalt Guleke-vastase seisukoha, nõustudes Sokolowsky “Avaliku vastuse” põhiideedega. Mitteteoloogide hääl ning Guleke vastus “Avalikule vastusele” ei pannud Balti kubermangude vaimulikkonda meelt muutma, kuna teoloogidele ja teistele kiriku reformiliikumise kursis olevatele inimestele ei toonud see kirjutis väidetavalt midagi uut ega üllatavat: seal korrati vaid ideid, mida muidu esitas tollane kirikuliberalism. Mis aga teoloogidele selles artiklis puudusena silma jäi, muutus oluliseks nii teoloogidele kui ka mitteteoloogidele. Paljudes ringkondades esinev antipaati kiriku vastu leidis nüüd ühe pastori suu läbi õigustust.

Guleke seadis kahtluse alla levinud arusaama, et tänu saksa luterlikule kirikule on arenenud siinne hariduselu. Tema leidis hoopis, et et ei saa nõus olla väitega, nagu oleks kirikukoolid ja kogudusetöö tekkinud ja edenenud tänu konfessionaalselt meelestatud pastoritele. Rahvakoolid olid Guleke arvates edenenud tänu kohaliku rahva paranenud majanduslikule ja poliitilisele olukorrale. Enamik Guleke opponente arvas siiski, et põlisrahvas ei saanud oma saksa vallutajatelt mitte vaid kristlust ühes sellest tuleneva kultuuri ja hariduselu õnnistusega, vaid on neile tänu võlgu ka kogu oma eksistentsi edasikestmise eest.

Guleke leidis rohkem vastaseid kui toetajaid, samuti juhtus pastor Tilingiga, kelle artikkel “Kas kirik ja vaimulikkond peaksid lähtuma oma ajast ning selle arengutest” ilmus 1863. aastal ajakirjas “Baltische Monatsschrift”. Selle pealkirja all suunas pastor Tiling oma äratushüüu protestantlikule publikule, sooviga teha neid teadlikuks ohust, mis ähvardab protestantlikke printsiipe luterlike vaimulike enamuse poolt.

Luterlikku konfessionalismi esindav ehk reaktsiooniline Tartu ülikooli usuteaduskond avaldas Lütkeni nimel oma arvamuse ajakirjas “Dorpater Zeitschrift”, kus pastor Tiling ühes oma eesrindlike mõttekaaslastega sai karmi manitsuse osaliseks. Ortodokssuse eesmärgiks on selle esindajate väiteil vaid säilitada kiriku kindlat olemust

Jumala sõna alusel ning teadvustada seda kogudustele. Liberaalsed teoloogid lähevad konservatiivide arvates kõiges ajaga kaasa, kuid jätavad samas unarusse evangeeliumi. Vähesed Tartu teoloogid nägid kiriku olulisimat ülesannet vana ja uue ühendamises vana evangeeliumi säilitamise ja selle varasalvedest väärtuste uuendamise näol.

Kaks kiriku progressi jutlustajat Balti provintssides, Guleke ja Tiling, ning nende mõttekaaslased olid arvamisel, et nn reaktioonilised teoloogid elavad repristioneeritud ortodokssuse maailmas. Kiriku ajaga kaasaskäimist pooldavad autorid leidsid, et alates 1840ndatest, kui valitsevaks kiriklikuks suunaks sai Tartu ülikooli usuteaduskonna mõjul luterlik konfessionalism, vaadeldakse kiriku ajakohasust kui katset kristlust profaniseerida. Ometi leidsid ka liberaalsete vaadete esindajad, et küsimustele kõige, kaasa arvatud kiriku, muutumise kohta vastaksid nad, et kirik on vägagi püsiv. Kuid kiriku püsivus ei seisne nende meelest muutumatus liturgias, õpetuses ja seaduses, muutumatuks saab pidada vaid usku.

Sajandi lõpus hakati aina enam rõhutama vajadust sellise teoloogia järele, mis võimaldab elada koos oma ajastuga ning siiski hoida juuri sügaval vanas evangeeliumis. On mõistetav, et teoloogia ei hakka koostööd tegema kõigi moodsate vooludega, ikka on moes midagi sellist, mille vastu tuleb võidelda. Kuid alati leidub ka midagi, millega koostööd teha, ja just seetõttu on nõue moodsa positiivse teoloogia järele õigustatud. Mida aeg edasi, seda enam mõisteti, et teoloogid ja kirikutegelased peavad kasutama oma aja mõistete maailma, kuna vaid nii saavad nad oma tegevusega edu saavutada moodsate mõistete maailmas elavate mitteteoloogide juures.

Balti kubermangude pastorkonna ja Tartu ülikooli usuteaduskonna vahel aset leidnud diskussioon on kindlasti väga tervitatav – inimesi ärgitati mõtlema, miks on rahvas kaugenenud eelkõige kirikust, mitte usust, ja kas tahetakse olukorda muuta. Samu küsimusi võime ja saame peaaegu poolteist sajandit hiljem endile esitada ka meie. Kui pastor Guleke küsis 1862. aastal Balti provintside luterliku kiriku sihi ja tuleviku arenguperspektiivi järele, siis ka tänapäeval, aastal 2004, peaksime küsima, kas me teame, milline peaks olema kiriku roll tänapäeva Eestis?

LÕPPSÕNA

Tartu ülikooli usuteaduskonna esimesel perioodil, aastatel 1802-1823, fakulteedi ja kiriku vahel kontakte polnud. Seejärel eksisteerisid need mõnda aega vaid suhtlemise vormis. Koostöö arenes eelkõige tänu ühisele võitlusele nii vennastekoguduse kui riigivõimu toetatud õigeusu kiriku pealetungi vastu. Alates sajandi keskpaigast oli aga vastastikune usaldus kasvanud nii suureks, et võis juba ka diskuteerida. Fakulteedi ja kiriku sajandi keskpaigast alates aina viljakamaks muutunud omavaheliste suhete alus oli usuteaduskonnas valitsenud konfessionaal-kiriklik meelsus, mis vaatles teoloogiat eeskätt kiriku teenistuses olevana. Oma akadeemilist ametiposti võtsid Tartu teoloogid kui kiriklikku ametit. Seetõttu tuli initsiatiiv pastorkonnaga suhtlemisel tihtipeale teoloogide poolelt, kes sagedasti rõhutasid teoloogide ja vaimulike vaheliste suhete kehva järke ning vajadust teoloogia ja kiriku, teoloogide ja vaimulike parema koostöö järele. Usuteaduskonna liikmete arvamuse põhjal olid kirik ja teoloogia teineteisega lahutamatu seotud. Teadustegevust teoloogias ei nähtud võimalikuna ega mõttekana ilma tihedate kiriklike sidemeteta. Teoloogia ülesanne on esitada reegleid, mis aitavad kirikut korrastada ja annavad juhiseid jutlustamiseks.

19. sajandi keskpaiku haarasid Euroopas toimuvad muutused kaasa ka enesega rahuolevaid Balti kubermange, uued mõtted ja suhtumised rajasid siingi endale otsustavalt teed. 1860. aastate alguses hakati Balti provintssides esmakordselt tajuma ajakirjanduse tegelikke võimalusi. Guleke artikli ilmumisaega – aastat 1862 – pidasid kaasaegsed Balti kubermangude kiriklik teoloogilises publitsistikas pöördeliseks. Balti provintside ajakirjandus hakkas tundma vajadust avaldada arvamust nii siinsete teoloogide ning eriti Tartu usuteaduskonna ja selle esindatava suuna kui ka luterliku maakiriku olukorra üle.

Kõige enam leiavad vaadeldava ajaperioodi luterliku maakiriku ja usuteaduskonna vahelised suhted käsitlemist nn “Kuhu edasi?” seerias. Pastor Guleke avaldas samanimelise artikli, kus ta muretses aina süveneva usulise ükskõiksuse ja luterliku kiriku selgete eesmärkide puudumise pärast. Alanud diskussioon ärgitas inimesi elavalt sõna võtma. Leiti, et arvamused teoloogia ning teoloogide üle meedias on igati

tervitatavad, kuna huvi, mida teoloogia vastu ilmutatakse, on kindel tõend sellest, et on veel vara teoloogiat kolikambrisse visata.

Liberaalselt meelestatud leidsid, et nende aja inimeste usulises ükskõiksuses on süüdi luterlik konfessionalism, mis tegeleb kammitsetud vana dogmaatika esiletoomisega. Usuteaduskonda peetigi kõige enam vastutavaks siinse rahva sekulariseerumises, kuna just sellest fakulteedist sai Philippi juhtimisel alguse nimetatud voolu levimine Balti provintside vaimulikkonna sekka. Tartu ülikooli usuteaduskond ja selle konfessionaalsest suunast mõjutatud vaimulikkond tõi süüdistuste kohaselt kaasa Balti provintside elanikkonna kirikust eemaldumise: konfessionalistlikust vaimust mõjutatud pastorid elavad “surnud” ortodokssuse maailmas ning neil ei ole oma aja haritlastele ega ka põlisrahvale midagi öelda, rahvas ei mõista enam pastorite jutluseid.

Juba 1842. aastal kirjutas Carl Ulmann, et teoloogiaharidus on tunnistanud ebapiisavaks, põhjendades seda tookord eelkõige pastoriametiks vajaliku küpsuse puudumisega. Hilisemad etteheited usuteaduskonnale, et viimane esindab reaktsioonilist teoloogiat ehk “surnud” ortodokssust, mis toob kaasa noorte teoloogide ühekülgsuse ja piiratud, väljendavat kaasaegsete sõnul 19. sajandil nii pastorite seas kui laiemalt ühiskonnas levinud arvamust Tartu usuteaduskonna ja siin õpetust saanud pastorite ja teoloogide suhtes. Teaduskond aga leidis 1860ndatel, et kuna keegi pole seni toonud tõendeid laiaulatusliku reformi hädavajalikkuse kohta ning suutnud tõestada, et esindatav suund ei sobi, siis on fakultet otsustanud oma senistele põhimõtetele truuks jääda.

Liberaalsete vaadete esindajad pastor Guleke ja pastor Tiling tõid diskussiooni küsimused, mil määral saab ja võib nii kirik kui teoloogia ajaga kaasa minna. Algasid arutelud teemal, mis või kes peaks muutuma – kas teoloogia ja teoloogid või kirik ja pastorid – või mõlemad, et vastata oma aja maailma nõudmistele, et mitte jääda ajale jalgu. Esitati küsimusi, kui palju ja milles tuleb säilitada traditsioon, ning milles tuleb ajaga kaasas käia. Liberaalselt meelestatud leidsid, et nii pastorid kui teoloogid peavad kasutama ajakohaste mõistete maailma ning õpetama vanu tõdesid uues kuues, vaid nii on võimalik oma tegevusega edu saavutada ka mitteteoloogide juures, kes moodsate mõistete maailmas elavad. Guleke ja tema mõttekaaslaste hinnangul pole nende ajal paraku eriti palju teolooge, kes sellise põhimõtte järgi tegutseksid, kuna teoloogilise

hariduse andja – Tartu ülikooli usuteaduskond – esindab konfessionaalset teoloogiat ehk reaktsioonilist teoloogiat ehk “surnud” ortodokssust. Usuteaduskonnalt oodati aga väärivate kaasaja ühiskonna nõudmistele vastava haridusega teoloogide ja pastorite koolitamist.

Diskussioonis osalenud Tartu ülikooli usuteaduskonna konservatiivselt meelestatud õppejõud ei jaganud 1860ndatel liberaalsete pastorite arvamust, et praktiline teoloogia on juba oma loomu poolest kõige kiiremini vananev teoloogiavaldkond, kuna maailm, mille vajaduste ning eeldustega see distsipliin end pidevalt kohandama peab, muutub kiiresti.

Mõlemad pooled, nii konservatiivsete kui liberaalsete vaadete esindajad, nõustusid kiriku aina marginaalsemaks muutuva rolliga. Inimeste usust ja kirikust kaugenemises nähti natuke erinevaid põhjuseid. Usuteaduskonna esindajad märkasid nii haritlaste kirikust eemaldumist kui ka kohaliku rahva usulist leigust, põhjendades seda rahva üldise kehva haridusega. Samas viidati siiski ka teoloogiahariduse mõningatele puudujääkidele. Lahendust nähti inimeste paremas ja rohkemas harimises. Liberaalsete vaadete esindajad muretsesid samuti nii haritlaste kui põlisrahva usulise ükskõiksuse pärast, mille põhjusena nimetati samuti haridusolusid, aga siinkohal peeti küll silmas Tartu ülikooli usuteaduskonnas hariduse saanud luterlikust konfessionalismist mõjutatud üheülbalisi pastoreid, kellel ei ole rahvale midagi öelda. Olukorra parandamisel peeti vajalikuks arutleda kiriku ajaga kaasaskäimise vajaduste ja võimaluste üle ning muuta usuteaduskonnast saadav haridus mitmekülgsemaks.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Arhiivimaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv f.2100. n.11. s.128. lk.10. Karl Rathausi ülikooli kiriku vundamendi kindlustamise projekt.

Eesti Ajalooarhiiv f.1254. n.1. s.90. Ülikooli koguduse pastoraadi ehitusplaan, ehitusmaksumuse kalkulatsioon, kindlustuslepingud tulekahju vastu jms dokumendid.

2. Allikmaterjalid

BEISE, Theodor Heinrich. Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852. Dorpat, 1853.

BERKHOLZ, Christian August. Die Brüdergemeinde und die luther. Kirche in Livland. Zur Literatur. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 18. Riga, 1862a. S. 76-81.

BERKHOLZ, Christian August. Offene Antwort an Pastor Guleke zu Smilten auf seine Frage „Wo hinaus“ [Berkholzi kui ajakirja toimetaja alaviide nimetatud artikli juures] . - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 18. Riga, 1862b. S. 499-500.

BERKHOLZ, Christian August. Ankündigung und Bitte. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 22. Riga, 1866. S. 523-524.

BM. Unsere literarisch-historische Gesellschaften. – Baltische Monatsschrift. Band 18. Riga. 1869. S. 475-482.

BOCK, Woldemar von. Livländische Beiträge zur Verbreitung gründlicher Kunde von der protestantischen Landeskirche und dem deutschen Landesstaate in den Ostseeprovinzen Russlands. Erster Beitrag, Berlin, 1867.

Bruchstück einer livländischer Correspondenz. - Baltische Monatsschrift. Band 7. Riga, 1863. S. 466-469.

BULMERINCQ, A. Das germanische Nationalmuseum und unsere historische Arbeit. - Baltische Monatsschrift. Band 3. Riga, 1861. S. 204-231.

BULMERINCQ, A. Baltische Presse. – Baltische Monatsschrift. Band 5. Riga, 1862. S. 48-99.

BUNGE, Friedrich Georg von. Einleitendes Vorwort über den Zweck und Plan dieser Zeitschrift. – Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur. Band 1. Dorpat, C.A. Kluge, 1836. S. 1-8.

CARLBLOM, August. Die Lage der Kirche in unserer Zeit. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 6. Dorpat, Karow, 1864. S. 480-502.

CARLBLOM, Wilhelm. Die Frage Wo hinaus? Ihr Inhalt und ihr Ursprung. Dorpat, Karow, 1863.

CHRISTIANI, Arnold. Die Frage: Wo hinaus? Ihr Inhalt und ihr Ursprung. von W. Carlblom. Zur Literatur. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 5. Dorpat, Karow, 1863. S. 311-314.

CHRISTIANI, Arnold. Herrnhut und Livland vor 25 Jahren. 1870.

DALTON, Hermann. Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland. Gotha, 1887.

Der Proletarier-Charakter der bäuerlichen Ackerbauindustrie in Liv- und Estland. - Baltische Monatsschrift. Band 2. Riga, 1860. S. 99-133.

Der theologische Verein zu Dorpat (1867-1892). Festschrift zum 25-jährigen Jubiläum. Dorpat, 1892.

Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827.

ECKARDT, Julius. Livländisches Stillleben. – Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze. Zweite, vermehrte Auflage. Leipzig, 1869. (Nachdruck Hannover, Döhren, 1971). S. 398-422.

ECKARDT, Julius. 1856 und 1866. – Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze. Zweite, vermehrte Auflage. Leipzig, 1869. (Nachdruck Hannover, Döhren, 1971). S. 451-460.

ENGELHARDT, Moritz von. Aus dem kirchlichen Leben. – Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 2. Dorpat, Karow, 1860. S. 540-558.

ENGELHARDT, Moritz von. Die theologische Fakultät zu Dorpat vor dem Forum von Zeitungen. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 5. Dorpat, Karow, 1863. S. 273-290.

ENGELHARDT, Moritz von. Katholisch und Evangelisch: populäre Darstellung der Grundgedanken des Katholicismus und der lutherischen Reformation. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 8. Dorpat, Karow, 1866. S. 1-69; 251-290.

ENGELHARDT, Moritz von. Die Zeichen der Zeit und die deutsch-evangelische Kirche in Russland. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 13. Dorpat, Gläser, 1871. S. 1-188.

Erklärung der Redaktion. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 14. Dorpat, Gläser, 1874. S. 481.

FREY, Johannes. Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. Reval, 1905.

FREY, Johannes. Aus der Geschichte der Universitaetskirche zu Dorpat. Dorpat, 1910.

GULEKE, Heinrich. Wo hinaus? - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 18. Riga, 1862. S. 16-38.

GULEKE, Heinrich. Nicht jede Antwort ist eine Antwort. Erwiederung auf die Offene Antwort. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 19. Riga, 1863. S. 97-141.

HARLESS, A. von. Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands vom Jahre 1845 an. Lepzig, 1869.

HARNACK, Theodosius. Die Grundbekenntnisse der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Dorpat, Gläser, 1845.

HARNACK, Theodosius. Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde. Erlangen, Bläsing, 1860.

HARNACK, Theodosius. Die wissenschaftliche Stellung und Aufgabe der kirchlichen Theologie in unserer Zeit. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 8. Dorpat, Karow, 1866. S. 485-500.

HARNACK, Theodosius. Die freie lutherische Volkskirche. Der lutherischen Kirche Deutschlands zur Prüfung und Verständigung. Erlangen, Andreas Deichert, 1870.

HASE, Karl August von. Kirchengeschichte. Lehrbuch zunächst für acadademische Vorlesungen. 8. Aufl. Leipzig, 1858.

HASSELBLATT, C. Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde von Dr. Th. Harnack. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 2. Dorpat, Karow, 1860. S. 435-439.

HEHN, Victor. Karl Petersen. - Baltische Monatsschrift. Band 2. Riga, 1860. S. 383-408.

HOLST, H. von. Ein Tag in Algier. - Baltische Monatsschrift. Band 15. Riga, 1867. S. 63-82.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Tulle ja wata. Tartu, Laakmann, 1866.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Mattiias Zell ja tema sõbrad. Tallinn, 1874.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Maja-pegel. Tartu, 1874.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Die Aufgaben der Kirche, und insbesondere der praktischen Theologie, angesichts der Bedürfnisse und Forderungen der Gegenwart. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 32. Riga, 1876. S. 1-16.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Wo stehen wir? - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 39. Riga, 1883. S. 76-81.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Zur Geschichte der lutherischen Kirche in Russland. - Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben. Leipzig, 1887. S. 598-635.

HÖRSCHELMANN, Ferdinand. Geschichte der Theologischen Fakultät. – Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. J. Frey. Reval, 1905. S. 3-13.

JANNAU, Heinrich Johann von. Geschichte der Slavery und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft, 1786.

KAUZMANN, Moritz. Zur Streitfrage über die Entwicklung der Kirche. – Baltische Monatsschrift. Band 9. Riga, 1864. S. 194-218.

KURTZ, Johann Heinrich. Lehrbuch der Kirchengeschichte für Studierende. 1849.

KÄHLBRANDT, Emil. Die neueste Bewegung auf dem Gebiete unserer vaterländischen Kirche. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 5. Dorpat, Karow, 1863. S. 606-627.

Laien-Votum über die beiden Aufsätze „Wo hinaus“ und „Offene Antwort“. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 19. Riga, 1863. S. 44-71.

Livländische Correspondenz. - Baltische Monatschrift. Band 5. Riga, 1862. S. 582-596.

Livländische Correspondenz. - Baltische Monatsschrift. Band 9. Riga, 1864. S. 474-486.

LÜTKENS, Johann Matthias. Kirchlichkeit und Bekenntnis der Kirche. Sendschreiben an Pastor W. Carlblom in Kodkafer. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 2. Dorpat, Karow, 1860. S. 64-97.

LÜTKENS, Johann Matthias. Nachschrift an Herrn Pastor F. Tiling in Bittern bei Riga. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 5. Dorpat, Karow, 1863. S. 573-592.

LÜTKENS, Johann Matthias. Zwei Prediger des kirchlichen Fortschritts in baltischen Landen. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 6. Dorpat, Karow, 1864. S. 257-289.

Notizen. – Baltische Monatsschrift. Band 18. Riga, 1869. S. 147-154.

NÖLTINGK. Haben Kirche und Geistlichkeit auf die Zeit und ihre Entwicklungen einzugehen. - Baltische Monatsschrift. Band 7. Riga, 1863. S. 536-547.

OETTINGEN, Alexander von. Theologie und Kirche. - Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 1. Dorpat, Karow, 1859. S. 1-44.

OETTINGEN, Alexander von. Fr. Jul. Stahl: Die lutherische Kirche und die Union. – Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche. Band 2. Dorpat, Karow, 1860. S. 583-591.

OETTINGEN, Alexander von. Zur Inspirationsfrage. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 33. Riga, 1877. S. 433-466.

OETTINGEN, Alexander von. Moritz von Engelhardt, ein Charakter- und Lebensbild, verlesen auf der Januar-Cinferenz in Dorpat 1882, den 21.01. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 38. Riga, 1882. S. 137-167.

OETTINGEN, Alexander von. Moritz von Engelhardt's christlich-theologischer Entwicklungsgang. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 39. Riga, 1883. S. 209-271.

Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre 1802-1865. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 22. Riga, 1866. S. 506-519.

SCHIRREN, Carl Christian Gerhard. Livländische Charaktere. 1. Walter von Plettenberg. - Baltische Monatsschrift. Band 3. Riga, 1861. S. 427-449.

SCHULTZ-BERTRAM, Georg Julien. Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. – Baltische Monatsschrift. Band 2. Riga, 1860. S. 431-448.

SEEBERG, Reinhold. Nachgelassene Aufgaben der Theologie des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1900.

SOKOLOWSKY, Ernst. Offene Antwort an Pastor Guleke zu Smilten auf seine Frage „Wo hinaus“. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 18. Riga, 1862. S. 499-545.

STRÜMPELL, Ludwig. Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre 1802-1865. Dorpat, 1866.

Zur Nationalitätenfrage. – Baltische Monatsschrift. Band 9. Riga, 1864. S. 568–575.

TILING, F. Haben Kirche und Geistlichkeit auf die Zeit und ihre Entwicklungen einzugehen? - Baltische Monatsschrift. Band 8. 1863. S. 264-277.

ULMANN, Carl Christian. Vorwort. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 1. Dorpat, 1838a. S. 1-4.

ULMANN, Carl Christian. Die Forderung, dass ein fester Standpunkt in der Theologie gewonnen werden solle. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 1. Dorpat, 1838b. S. 5-22.

ULMANN, Carl Christian. Über die gedeihlichste Vorbildung evangelischer Geistlicher, mit besonderer Rücksichtnahme auf die evangelisch-lutherische Kirche Russlands. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 4. Dorpat, 1842. S. 239-290.

ULMANN, Carl Christian. Fragen, welche bei Lesung der Bemerkungen über die jüngst erschienene Schrift des Herrn Pastor's Ahrens "Johann Hornung" sich aufgedrängt haben. - Das Inland. Nr. 34-35. Dorpat, 1845a. S. 601-604; 609-613.

ULMANN, Carl Christian. Die Kirche Christi und ihre Entwicklung. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 6. Riga, 1845b. S. 340-375.

ULMANN, Carl Christian. Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Band 7. Riga, 1847. S. 103-164.

Übersicht über die gegenwärtige theologisch-kirchliche Journalistik. - Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland. Band 24. 1868. S. 133-141.

3. Sekundaarkirjandus

AASLAVA, S. Usuteaduskond. – Tartu ülikool sõnas ja pildis 1919-1932. Toimetaja E. Laid jt. Tartu, E. V. Tartu Ülikool, 1932. Lk. 34-40.

ANDRESEN, Andres. Kirikukorraldus ja –valitsemine Eestimaal 1710-1832. Magistritöö. Tartu ülikooli filosoofiateaduskond. Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 1997.

ANDRESEN, Lembit. Eesti kooli ajalugu: algusest kuni 1940. aastani. Tallinn, Avita, 1995.

ANNUS, E. Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675-1940. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

BURDACH, Karl Friedrich. Tagasivaade oma elule. Autobiograafia. – Mälestusi Tartu Ülikoolist. (17.-19. sajand). Koostanud Sergei Issakov. Tallinn, Eesti Raamat, 1986. Lk. 91-100.

DBBL. Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Hrsg. von Wilhelm Lenz. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1970.

EBL. Eesti biograafiline leksikon. Peatoimetaja A. R. Cederberg. 2. trükk. Saku, 2001.

ENGELHARDT, Roderich von. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933.

FAEHLMANN, Friedrich Robert. Faehlmanni kiri Kreutzwaldile 27.09.1845. - Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toimetanud M. Lepik. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 1936. Lk. 75-76.

GIRGENSOHN, K. Die Theologische Fakultät. - Die Universität Dorpat (1802-1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrer und ehemaligen Schülern. Zusammengestellt unter der Redaktion von Hugo Semel. Dorpat, 1918. S. 39-50.

HALLIK, Martin. Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802-1940). Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

HARNACK, Adolf von. Tartu saksa ülikool. – Akadeemia nr. 11. Tartu, 2001. Lk. 2316-2331.

HEEG, Jürgen. Die politische Publizistik Garlieb Merkels (1769-1850). Ein Chronologischer Überblick. – Zeitschrift für Ostforschung, 1984. Heft 1. S. 1-15.

HIIO, Toomas. Kõrgemad õppeasutused. - Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Ajaloolised instituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koostanud Allan Liim. Tartu, Rahvuserhiiv, 1999. Lk. 209-211.

HURT, Jakob. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim. H. Kruus. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1939.

JAANUS, E., MERESTE, U. Teaduse areng Tartu Ülikoolis XIX sajandil. Humanitaarteadused. Majandusteadused. - Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798-1918. Koostanud Karl Siilivask. Tallinn, Eesti Raamat, 1982. Lk. 166-170.

JAKOBSON, Carl Robert. Võitlemised eesti vaimupõllul. 1870. – Kolm isamaa kõnet. Jakobson, Carl Robert. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, Eesti Raamat, 1991. Lk. 33-44.

JANSEN, Ea. C.R. Jakobsoni “Sakala”. Tallinn, Eesti Raamat, 1971.

JANSEN, Ea. Isamaakõnede ajast. – Kolm isamaa kõnet. Jakobson, Carl Robert. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, Eesti Raamat, 1991. Lk. 82-88.

JANSEN, Ea. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII-XIX sajandil. – Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust XVII sajandist XX sajandini. Koost. J. Peegel. Tartu, Tallinn, Tartu Ülikooli ajakirjandusosakond, Eesti Akadeemiline Ajakirjanduse Selts, 1994a. Lk. 267-300.

JANSEN, Ea. Saateks. – Eduard von Dellingshausen kodumaa teenistuses. Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn, Olion, 1994b. Lk. 9-15.

JANSEN, Ea. Baltisakslased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koost. J. Viikberg. Tallinn, 1999. Lk. 40-58.

JANSEN, Ea. Arvustus: Kaks raamatut eesti kirikuloost. – Akadeemia nr. 6. 2001. Lk. 1289-1300.

KAHK, J. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, Eesti Raamat, 1969.

KAHLE, W. Die Theologische Fakultät der Universität Dorpat – Geschichte und Folgegeschichte. – Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin-Luther-Bundes 29, 1982. S. 107-137.

KARJAHÄRM, Toomas. Ida ja Lääne vahel Eesti-Vene suhted 1850-1917. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

KEMMERICH, Max. Aus der Geschichte der menschlichen Dummheit. München, Albert Langen, 1913.

KIMMER, H. Empirie und Normativität: Die Ethik Alexander von Oettinges (Moralstatistik, 3. Aufl. 1882). Hamburg, 1973.

KING, Moonika. Karl Girgensohn (1875-1925) kui Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna rajaja. Magistritöö. Tartu ülikooli usuteaduskond. Ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppetool. Tartu, 2001.

KROEGER, Gert. Die evangelisch-lutherische Landeskirche und das griechisch-orthodoxe Staatskirchentum in den Ostseeprovinzen 1840-1918. - Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkkirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. Wittram, Reinhard. Göttingen, 1956. S. 177-206.

KRUUS, Hans. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930.

KÄRSSIN, Andres. Maarahvakäsitus baltisaksa nädalakirjas "Das Inland" (1836-1863). Magistritöö. Tartu ülikooli filosoofiateaduskond. Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 1998.

LAAR, Mart. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, Ilmamaa, 1995.

LAUR, Mati. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1719-1783). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2000.

LAUR, Mati. Seltskonnaelu. - Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tartu, Ilmamaa, 2003a. Lk. 247-250.

LAUR, Mati. Talurahvakoolid 18. sajandil. – Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tartu, Ilmamaa, 2003b. Lk. 259-262.

LEPPIK, Lea. Usuteaduslik seminar. - Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Ajaloolised instituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koostanud Allan Liim. Tartu, Rahvusrhiiv, 1999. Lk. 246-248.

LEPPIK, Lea. Rektor Ewers. Monograafia. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2001.

LIIM, Allan. Haridussüsteem Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. - Baltisaksa kultuuri osatähtsus Eesti ajaloos. Artiklite kogumik. Eesti Ajalooõpetajate Selts. Tallinn, Avita, 1996. Lk. 15-30.

LINK, C. Die Grundlagen der Kirchenverfassung im lutherischen Konfessionalismus des 19. Jahrhunderts, insbesondere bei Theodosius Harnack. Tübingen, 1966.

LINNENBRINK, G. Die Sozialethik Alexander von Oettingens: Die Moralstatistik und ihre Bedeutung für den Entwurf einer christlichen Soziallehre. Münster, 1961.

LUTS, M. Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. Ajalooline Ajakiri 2002, 1/2 (116-117), lk. 11-32.

MATSULEVITŠ, Tiit. Baltisaksa ajakirjanduse arengust XIX sajandi keskpaigani. – Eesti ajakirjanduse ajaloo V. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1987. Lk. 89-106.

MEYER, Klaus. Die Universität im russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius, 1579-1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hrsg. von G. v. Pistohlkors, T.U. Raun, P. Kaegbein. Köln-Wien, Böhlau, 1987. S. 37-50.

MÄGI, Toomas. Karjane ja kari: luterlik kirik Saaremaal 18. sajandil. Magistritöö. Tartu ülikooli filosoofiateaduskond. Eesti ajaloo õppetool. 1999.

PALAMETS, Hillar. Lugusid toonasest Tartust. Kleio, 2003.

PAUL, Toomas. Arvustus: Monograafia muusika- ja mentaliteediajaloo. – Akadeemia nr. 1. 2004. Lk. 169-175.

PAWLAS, A. Zu den Einflüssen Erlanger Theologie auf das Baltische Luthertum: A. v. Oettingens Nähe und Distanz zur Theologie J. C. K. von Hoffmanns. – Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte. 1900 (59). S. 200-214.

PETTI, Urmas. Dorpater Theologe Theodosius Andreas Harnack. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Estonian Church History in the Past Millennium. Hrsg. R. Altnurme. Kiel, 2001. S. 110-124.

PETTI, Urmas. Keiserliku Tartu ülikooli usuteaduskonna esimesed professorid. – Ajalooline Ajakiri 2002, 1/2 (116-117), lk. 127-132.

PISTOHLKORS, Gert von. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95-1914). – Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994. S. 265-450.

PLAAT, Jaanus. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu, Eesti Rahva Muuseum, 2001.

RAHAMÄGI, Hugo Bernhard. Tartu ülikooli koguduse eesti pihtkond 1921-1931. Tartu, 1931.

RAID, Lembit. Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632-1940. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 1995.

RAUDSEPP, Anu. Riia Vaimulik Seminar 1846-1918. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

RESIK, Kadri. Pühakirjatüli 19. sajandi teisel poolel Balti provintssides. Bakalaureusetöö. Tartu ülikooli usuteaduskond. Kirikuloo õppetool. Tartu, 2003.

RIISTAN, Merle. Moritz von Engelhardti Balti provintside luterliku kiriku olukorra käsitus. Bakalaureusetöö. Tartu ülikooli usuteaduskond. Ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppetool. Tartu, 2002.

SAARD, Riho. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870-1917. Helsinki, Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.

SAARD, Riho. Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – Usuteaduslik ajakiri. Nr 2 (49). Akadeemiline Teoloogia Selts, 2001. Lk. 118-127.

SALUPERE, Malle. J.V. Jannsen pietismi ja sotsialismi vahel. – Keel ja Kirjandus nr. 12, 1999. Lk. 851-864.

SCHRENCK, Erich von. Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit, Riga, 1933.

SEESEMANN, Heinrich von. Die Theologische Fakultät der Universität Dorpat 1802-1918. – Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. Wittram, Reinhard. Göttingen, 1956. S. 206-219.

SIITAN, Toomas. Die Choralreform in den Ostseeprovinzen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Geschichte des protestantischen Kirchengesangs in Estland und Livland. Sinzig, Studio, 2003.

SILD, Olaf. Eesti kirikulugu vanemast ajast olevikuni. Tartu, 1938.

SILD, Olaf, SALO, Vello. Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995.

SILLASTE, H. Teaduse areng Tartu Ülikoolis XIX sajandil. Humanitaarteadused. Teoloogia. - Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798-1918. Koostanud Karl Siilivask. Tallinn, Eesti Raamat, 1982. Lk. 29-42.

ZAHN-HARNACK, Agnes von. Adolf von Harnack. Berlin-Tempelhof, 1936.

TALV, Tarvi. Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste-käsitus baltisaksa nädalakirjas "Das Inland" 1836-1863. – Vikerkaar nr. 11, 1992. Lk. 59-64.

TAMMIKSAAR, Erki. Ulmanni afäär Tartu ülikoolis. – Akadeemia nr. 12. 1999. Lk. 2576-2595.

TAMMIKSAAR, Erki, KULL, Kalevi. On the Tartu Tradition of Relating Biology and Theology. – The Human Being at the Intersection of Science, Religion and Medicine. Piirid ja kohtumised: Teadus ja religioon tehnoteaduslikus maailmas. Koostaja Anne Kull. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. Lk. 107-122.

TAMUL, Villu. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. - Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koostajad Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. Lk. 73-95.

TASKA, Artur. Eesti vaba rahvakiriku süünd. – Tulimuld nr. 4, 1984. Lk. 200-206.

TAUBE, Arved von. Georg Julius von Schultz (Dr Bertram) 1808-1875. Möglichkeiten und Grenzen der Estophilie unter den Deutschbalten im 19. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostforschung. Heft 4, 1977. S. 577-596.

TAUBE, Arved von. THOMSON, Erik. Baltisakslased Eestis ja Lätis. Baltisakslaste ajaloo lühiülevaade. Tartu, Baltisaksa Kultuuri Selts, 1996.

UNDUSK, J. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja kirjandus nr. 11. 1992. Lk. 645-656.

UUDAM, Laur. Tartu ülikooli usuteaduskond 1865-1918. Diplomitöö. Tartu Ülikool. Lähiajaloo kateeder. Tartu, 1992.

VEEM, Konrad. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988.

WITTRAM, Heinrich. Die Kirche bei Theodosius Harnack: Ekklesiologie und Praktische Theologie. Göttingen, 1963.

WITTRAM, Heinrich. Theologie und Kirche in den Ostseeprovinzen in der Auseinandersetzung mit der kritischen Theologie und den modernen Strömungen Deutschlands. - Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. Wittram, Reinhard. Göttingen, 1956. S. 220-243.

WITTRAM, Heinrich. Luterlikud jooned Dorpati/Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas 1840-1918, ülevaatenä aastani 1940. - Estland, Lettland und westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Hgg. Siret Rutiku & Reinhart Staats. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998. Lk. 187-201.

WITTRAM, Reinhard. Baltische Geschichte: die Ostseelände, Livland, Estland, Kurland 1180-1918. München, Oldenbourg, 1954.

Die theologische Fakultät der Landesuniversität Dorpat und die lutherische Kirche der baltischen Provinzen: Beziehungen und Anschauungen anhand der kirchlich-theologischen Publizistik der 1860er Jahre

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Magisterarbeit hat sich zur Aufgabe gestellt, die Art und Problematik der Beziehungen zwischen der Dorpater theologischen Fakultät und der evangelisch-lutherischen Landeskirche der baltischen Provinzen in 1860er Jahren klarzustellen. Im 19. Jh. spürte die Fakultät ihre prägende Wichtigkeit im kirchlichen Leben, die wissenschaftliche Tätigkeit ohne kirchliche Beziehungen wurde für unmöglich gehalten und die Theologie wurde vor allem im Dienste der Kirche dargestellt. Die Frage war: welche Aufgabe die theologische Fakultät sich im kirchlichen Leben obliegen sah und welche Position hatte die Fakultät in den Augen der Landeskirche eingenommen.

Der Hauptgrund für die Aufnahme der Forschung dieses Themas ist das bestehende Interesse für die Beziehung zwischen Theologie als Theorie und Kirche als Praxis. Die Meinungsäußerungen über die Beziehungen zwischen der damaligen Fakultät und der Kirche einerseits von den damaligen akademischen Theologen und andererseits von den Pastoren geäußert, bieten in dieser Hinsicht genug exemplarisches Material.

Die Beziehungen zwischen der theologischen Fakultät der Universität Dorpat und der evangelisch-lutherischen Landeskirche der baltischen Provinzen sind bis jetzt monographisch nicht behandelt worden. Die vorliegende Magisterarbeit über ihre Beziehungen in den 1860er Jahren basiert auf den im 19. Jh. veröffentlichten Schriften der Theologen der Universität Dorpat und der baltischen Pastoren.

Die vorliegende Magisterarbeit ist in drei größere Teile gegliedert worden.

Das erste Kapitel beginnt mit der Charakterisierung der allgemeinen Zustände in baltischen Provinzen, die einen wichtigen Hintergrund dem Thema der Magisterarbeit bilden. Die Erläuterung der gesellschaftlichen Zustände - darunter auch die Verdeutschung und die nationale Erwachung der Esten - sollte zum besseren Verständnis der damaligen Menschen und der Position der Kirche bringen. Es wird eine Übersicht der damaligen Zustände durch den Blickwinkel der Dorpater Theologen gegeben. Daneben werden aber auch die Beziehungen der evangelisch-lutherischen

Landeskirche der baltischen Provinzen mit den *Nationalen* (d.h. Esten und Letten) und mit dem deutschen *Mutterland* berücksichtigt.

Das zweite Kapitel gibt Überblick über die Eigenart der theologischen Fakultät der Universität Dorpat im 19. Jh. Es werden die allgemeinen Anschauungen bzw. das theologische Profil der Theologen charakterisiert. Dabei wird die Frage gestellt, warum und in welchem Maße hat es die Theologen zur Beschäftigung mit den praktischen Problemen der Kirche bewegt. Es werden die Standpunkte der Dorpater Theologen darüber klargestellt, wie die Kirche eigentlich sein sollte, und welche Stadien sie im Laufe der Zeit durchgemacht hat. Auch wird eine Übersicht über die im 19. Jh. erschienenen Werke gegeben, in denen das Verständnis der Zeitgenossen über die Entwicklungstendenzen der theologischen Fakultät weitergegeben wurde.

Das dritte Kapitel beginnt mit der Charakterisierung der Druckmedien der baltischen Provinzen im 19. Jh. – durch deren die Meinungen getauscht wurden. Es wird versucht, den Entwicklungsweg der Publizistik bis zu dem Stand der 1860er Jahre zu zeigen. Es werden die in den 1860er Jahren in der theologischen Publizistik stattgefundenen Diskussionen über die Lage der lutherischen Kirche und der theologischen Fakultät der Universität Dorpat behandelt. Hier wird die im zweiten Kapitel benutzte Perspektive umgedreht und auf dieser Weise die in den breiteren gesellschaftlichen Kreisen verbreiteten Meinungen über die theologische Fakultät und ihre Tätigkeit weitergegeben.

In der ersten Periode des Bestehens der Fakultät 1802-1823 fehlten die Kontakte zwischen der Fakultät und der Kirche. Die Kontakte entstanden durch Bekanntschaften und ab Mitte des Jahrhunderts kann man mit Sicherheit behaupten, dass das gegenseitige Vertrauen schon dermaßen gestiegen war, dass die Diskussionen zulässig wurden. Der Grund dafür ist in der konfessionell-kirchlichen Gesinnung zu suchen, die in der Fakultät herrschend war, und die die Theologie in der ersten Linie im Dienste der Kirche stehend betrachtete. Die Initiative kam in den meisten Fällen von den Theologen, die die knappen Beziehungen der Theologen und Geistlichen oft unterstrichen und die Nöte nach der besseren Zusammenarbeit zwischen der Theologie und Kirche und den Theologen und Geistlichen betonten.

Am meisten werden die Beziehungen der evangelisch-lutherischen Landeskirche und der Fakultät in der sog. „Wo-hinaus?“ - Serie behandelt. Pastor Guleke veröffentlichte gleichnamigen Aufsatz, wo er die das kirchliche Leben störenden Probleme hervorgehoben hatte. Er hat damit die Frage über die Zeitgenössigkeit der Theologie und Kirche diskussionsfähig gemacht. Diskutiert wurde die Frage, wer sich verändern sollte – die Theologie (die Theologen) oder die Kirche (die Pastoren) oder die Beiden, um den Forderungen der modernen Zeit zu entsprechen.

Die Liberalen fanden, dass die Beiden die Welt der modernen Ausdrücke verwenden und die alten Wahrheiten im neuen Gerüst lehren sollten, wenn man bei Nichttheologen, die in der Welt der modernen Ausdrücke leben, erfolgreich sein will. Guleke mit seinen Meinungsgenossen fand, dass in der zeitgenössischen Zeit gäbe es leider zuwenig Theologen, die nach diesem Grundsatz wirkten, da ihre Bildungsstätte – die theologische Fakultät der Universität Dorpat – die reaktionelle Theologie vertritt.

Die theologische Fakultät dagegen aber fand, dass bis dahin niemand genügend die Notwendigkeit nach einer umfassenden Reform bewiesen hat, ebenso läge es mit der Untauglichkeit der vertretenden Richtung. So vertrat die theologische Fakultät die Meinung, laut der die bisherigen Grundsätze beibehalten werden sollten.

Die Unzufriedenheit mit dem in der theologischen Fakultät der Universität Dorpat herrschenden lutherischen Konfessionalismus war unter den Zeitgenossen sehr verbreitet. Es wurde gefürchtet, dass diese Richtung die Einseitigkeit, das Eingengtsein und die Engstirnigkeit der jungen Theologen mit sich bringt. Die Vorwürfe an die Fakultät, dass sie die reaktionelle Theologie vertritt, äußert laut Zeitgenossen eine verbreitete Meinung über in der Dorpater Fakultät ausgebildet gewordenen Pastoren und Theologen.

Die beiden Seiten aber – sowie die konservativen Vertreter der Fakultät als auch die liberal gestimmten Pastoren, stimmten der immer weniger einflussreicher werdenden Rolle der Kirche zu. Die Gründe der Abneigung von der Kirche und von dem Glauben unter der Bevölkerung wurden aber unterschiedlich erklärt. Die Vertreter der Fakultät, sehend die wenige Interesse in Glaubensfragen sowie unter den Literaten als auch unter dem Volk, erklärten dies mit dem niedrigen Bildungsniveau des Volkes. Als Lösung wurde die Verbesserung der Volksbildung vorgeschlagen. Auch die Liberalen machten sich Sorgen darüber, als Grund wurde ebenso der Bildungsstand

genannt – aber als Bildungsstand der Pastoren gemeint. Nämlich meinte man darunter die vom lutherischen Konfessionalismus der Universität Dorpat geprägten Pastoren und ihre einseitige Bildung, wodurch sie dem Volk nichts zu sagen hätten. Zur Besserung der Lage wurde über Nötigkeit und Möglichkeiten der Modernisierung der Kirche und über mögliche Mannigfaltigkeit des theologischen Studiums an der Universität Dorpat diskutiert.

ISIKUNIMEDE REGISTER

- A -

Aleksander II 16, 52
 Aleksander III 16
 Annus, E. 79
 Antonius 14

- B -

Balk, D.G. 40
 Baur, F.Chr. 76, 102
 Beise, T.H. 48
 Berkholz, C.A. 70, 83, 85, 87, 92
 Bidder, F. 51
 Bienemann, F. 83
 Böhlendorff, H.L. 40
 Bonwetsch, N. 46
 Bradcke, G. 51
 Bulmerincq, A. 6
 Bunge, F.G.v 81
 Busch, A.K.F. 41, 80, 83

- C -

Campenhausen, B.v. 12
 Carlblom, A. 31, 41, 43, 56, 59, 60,
 107, 108
 Carlblom, W. 96, 97, 104, 105
 Christiani, A.F. 7, 44, 45, 46, 52, 91, 92

- D -

Dalton, H. 7
 Delitzsch, F.J. 102

- E -

Eckardt, J. 11, 12, 13, 79
 Elisabet (Jelizaveta) 75
 Engelhardt, G.M.K.v 7, 9, 14, 18, 20,
 22, 23, 25, 28, 29, 32, 35, 36, 42, 44,
 45, 46, 47, 54, 57, 58, 59, 61, 63, 64,
 66, 69, 87, 88, 89, 100, 101, 102, 103
 Ewers, G. 41, 47
 Ewers, L. 40

- F -

Faehlmann, Fr.R. 14
 Frey, J. 50

- G -

Girgensohn, K. 9, 43, 68
 Goethe, J.W.v 58
 Golovin, J. 25
 Guleke, H. 36, 49, 87, 89, 90, 91, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103,
 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112

- H -

Hahn, T. 52
 Hansen, W.A. 22, 87
 Harless, G.C.A.v 102, 105, 106
 Harms, C. 105
 Harnack, C.G.A.v 46, 68
 Harnack, T. 9, 14, 23, 31, 34, 36, 42,
 45, 50, 52, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 70,
 71, 72, 73, 74, 75
 Hasselblatt, C. 35, 70, 71
 Heeg, J. 80
 Hegel, G.W. 42, 83
 Hehn, V. 18
 Helmsing, J.T. 85
 Herder, J.G.v 13
 Heussi, K. 43
 Hezel, W.F. 40
 Hofmann, J.C.K.v 44, 45
 Holst, H.v 17
 Hörschelmann, D.F.N. 7, 28, 33, 35, 44,
 45, 46, 48, 50, 52, 64
 Hurt, J. 28, 30, 44

- I -

Ivanov, N.A. 48

- J -

Jacobi, M.H. 52
 Jakobson, C.R. 20, 22, 28

- K -

Kahk, J. 12
 Kaljumägi, K. 2
 Katariina II 75
 Katkov, M. 19
 Kauzmann, M. 106, 107
 Keil, J.K.F. 42, 44, 57
 Keyserling, H. 20
 Kleinert, A.F. 41, 50
 Krause, J.W. 51
 Kreuzwald, F.R. 14
 Kurtz, J.H. 43, 44, 46
 Kählbrandt, E. 31, 32, 35, 97, 98, 99

- L -

Laaman, E. 20
 Leppik, L. 41
 Lessing, G.E. 58
 Lieven, K. v 41, 51
 Liim, A. 66
 Löhe, W. 105
 Lütkens, J.M. 29, 31, 33, 46, 52, 56, 59,
 69, 103, 104, 105

- M -

Merkel, G.H. 80, 81
 Morgenstern, J.K.S. 40
 Mühlau, F. 45, 47
 Müller, W. 85
 Müthel, J.L. 40

- N -

Napiersky, C.E. v 81
 Nikolai I 16, 24, 42
 Nöltingk 106

- O -

Oettingen, A.K. v 9, 20, 28, 31, 35, 42,
 44, 45, 46, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 85,
 86

- P -

Parrot, G.F. 40
 Paucker, C.J.A. 81
 Peeter I 16, 23
 Petti, U. 2

Philippi, F.A. 28, 42, 43, 44, 47, 49, 50,
 54, 77, 90, 102, 112
 Pikkell, M. 2
 Pistohlkors, G. v 13

- Q -

Quandt, J.C. 72, 73, 74

- R -

Rathaus, K. 51
 Resik, K. 45
 Ritschl, A. 76
 Ritschl, G. 24
 Rothe, R. 62, 102

- S -

Saard, R. 6, 29, 30
 Sartorius, E.W. Chr. 28, 41, 47, 50
 Schiller, F. v 58
 Schirren, C. 19
 Schleiermacher, F.D.E. 49, 58, 99
 Schultz-Bertram, G.J. 20
 Schwartz, W. 87
 Seeberg, R. 33, 46, 58, 59, 64, 68, 76
 Siitan, T. 14
 Sokolowsky, E. 35, 71, 92, 93, 94, 95,
 96, 98, 99, 104, 109
 Sonntag, K.G. 49, 80, 99
 Strauss, D.F. 102
 Strümpell, L. 48, 49, 50
 Sutor, A. 72, 73

- T -

Talv, T. 82
 Tammiksaar, E. 42
 Tiesenhausen 24
 Tiling, F. 33, 35, 99, 100, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112

- U -

Ulmann, C. Chr. 7, 9, 20, 25, 26, 27, 28,
 42, 43, 55, 56, 61, 62, 65, 67, 70, 83,
 84, 85, 92, 112
 Undusk, J. 18

- V -

Volck, J.Chr.W. *45, 46, 47*

- W -

Walter, J.P.E.H. *41, 43*

Walter, C.F. *19, 52*